

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НАГОРНЯК СВІТЛАНА ВАСИЛІВНА

УДК 378.093.2.015.31:34(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ
СТУДЕНТІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ ПРАВОЗНАВСТВО У ПРОЦЕСІ
ВИХОВНОЇ РОБОТИ КОЛЕДЖУ**

011 – освітні, педагогічні науки
(13.00.07 – теорія і методика виховання)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.В. Нагорняк

Науковий керівник: Акімова Ольга Вікторівна, доктор педагогічних наук,
професор

Вінниця – 2018

АНОТАЦІЯ

Нагорняк С.В. Педагогічні умови формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.07 «Теорія і методика виховання». – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, МОН України, Вінниця, 2018.

У дисертації з'ясовано сутність правосвідомості як форми суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, котрі характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного права та діяльності, пов'язаної з ним. Філософський аспект категорії правосвідомості пов'язаний з положенням, що регулювання суспільних відносин передбачає взаємодію права і моралі. Усвідомлення змісту правових норм передбачає взаємозв'язок норм права з принципами і нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Моральна свідомість – особливий вид соціальної регуляції, котрий має певні спільні риси з правовою регуляцією, але у той же час має суттєві відмінності від права.

Визначено, що передумовами формування правосвідомості студентів-правознавців є фундаментальні досягнення теорії і практики гуманістичної педагогіки. Педагогічний аспект досліджуваної проблеми пов'язаний із формуванням правосвідомості конкретної професійної групи та є відображенням її практичної діяльності. Розрізняють правосвідомість як характеристику особистості майбутнього юриста та правосвідомість як характеристику його майбутньої професійної діяльності.

Правосвідомість майбутніх юристів, випускників коледжу, визначено як сферу суспільної, групової та індивідуальної свідомості, котра відображає правову дійсність у формі правових знань та вмінь ними користуватися, емоційно-оцінювальних відношень до права та практики його використання,

правових установок і ціннісних орієнтацій, регулюючих поведінку особистості в юридично значущих ситуаціях.

Під індивідуальною правосвідомістю студентів за спеціальністю правознавство розуміється динамічне особистісне утворення, що забезпечує здатність студента – майбутнього юриста – до орієнтації та самовизначення в правовому просторі на основі правових знань, умінь і навичок; поваги до права, формування правових установок і ціннісних орієнтацій.

Визначено, що правове виховання характеризується відносною самостійністю цілей, специфікою методів їх досягнення та організованих форм; воно являє собою багатоцільову діяльність, яка передбачає наявність стратегічних, довготривалих і тактичних цілей. Правове виховання спрямовано на формування правосвідомості, що забезпечує перехід правових знань у відповідні правові переконання студентів через їхню активну практичну діяльність із нормативно-правовими актами.

На основі аналізу психолого-педагогічної теорії та практики формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство визначено й обґрунтовано структуру, критерії, показники, рівні й сучасний стан досліджуваного феномену. Структура правосвідомості розглядається як комплекс взаємопов'язаних компонентів, котрі забезпечують її цілісність: *когнітивний компонент* передбачає комплекс соціально-правових та юридичних знань, котрими володіє майбутній юрист, знання основних нормативно-правових документів, котрі регламентують професійну діяльність юристів; *правостворюючий компонент* характеризує емоційний стан (емоції, почуття, переживання) майбутнього юриста, що виражає його емоційно-ціннісне ставлення до правознавства й законодавства, ціннісний показник усвідомленості майбутнім юристом необхідності соціально-правової діяльності. Цей компонент визначає пріоритет права як загальнолюдську цінність у структурі ціннісно-змістової сфери майбутнього юриста, прояв нетерпимості до правопорушень українського законодавства, правову відповідальність; *поведінковий компонент* – правова поведінка

майбутнього юриста, навички прийняття юридичних рішень у професійних та особистісних ситуаціях, захист прав, свобод, інтересів громадян.

Для визначення рівнів сформованості правосвідомості студентів-правознавців коледжу виокремлено такі критерії та показники: пізнавально-інформаційний (правові знання, правові оцінки, правові погляди, переконання, уявлення); емоційно-ціннісний (ціннісне ставлення до законодавства, емоційне ставлення до права та правових явищ, усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності); діяльнісний (мотиви правової поведінки, правові звички, традиції, готовність до правомірних дій).

Для визначення сформованості показників структурних компонентів правосвідомості виокремлено рівні їх прояву: активний, продуктивно-виконавчий, пасивний. *Активний* (високий) рівень сформованості правосвідомості студентів-правознавців передбачає глибокі соціально-правові знання, сформовані вміння приймати рішення у правових професійних та особистісних ситуаціях, правоповага, стійкість правових мотивів, пріоритет права як загальнолюдської цінності, вміння орієнтуватися у нормативно-правових актах, правова відповідальність, позитивне емоційне ставлення до права, сформовані правові переконання. *Продуктивно-виконавчий* (середній) рівень у майбутніх юристів характеризується фрагментарними, недиференційованими соціально-правовими знаннями, нестійкими правовими переконаннями, знаннями соціально-правових норм, недостатньо сформованими уміннями щодо застосування їх у правових професійних та особистісних ситуаціях, біполярним ставленням до права як до загальнолюдської цінності, неструктурованою правовою відповідальністю. *Пасивний* (низький) рівень – недостатній рівень соціально-правових знань, недостатня сформованість правових установок, ситуативне ігнорування соціально-правових норм, несформоване ставлення до права як до загальнолюдської цінності, нестійкість правових мотивів, невміння приймати рішення у правових професійних і особистісних ситуаціях,

недостатній рівень сформованості значення права як регулятора суспільних відносин.

На основі аналізу й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту обґрунтовано модель і педагогічні умови формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу. Щодо першої педагогічної умови – *використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді* – було виявлено, що впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у виховний процес коледжу сприяє формуванню таких умінь: використання інформації для планування та виконання юридичної діяльності, здійснення інформаційного пошуку і добір інформації з різних джерел, самостійне засвоєння знань і вмінь, необхідних для вирішення поставленої задачі; взаємодія з членами групи, отримання необхідної інформації у спілкуванні, висловлювання і професійне відстоювання власної точки зору. Методика реалізації педагогічної умови враховувала авторські напрацювання щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді і включала: інформаційний прес-центр, інформаційний вісник, сайти коледжу, інтернет-клуб, мережеві турніри, дистанційні олімпіади, проекти тощо.

Щодо другої педагогічної умови – *становлення активної правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу* – було виявлено, що коучинг як синтез тренінгових технологій є ефективним методом взаємодії зі студентами та формування їх професійного мислення. Педагогічний коучинг застосовувався як тривала співпраця суб'єктів виховного процесу, в результаті якого досягаються високі результати формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство. Коучинг як ресурсний вид педагогічної діяльності сприяв взаємодії між викладачем і студентами на основі професійної мотивації та співпраці. Визначено та апробовано основні функції викладача-коуча: мотиваційна; виховна; інформаційна; розвивальна; організаційна; диференціальна; фасилітаційна. Ефективними виявилися такі

форми роботи, що були зреалізовані зі студентами коледжу спеціальності правознавство: участь у виконанні інноваційних проектів у галузі права; розробка та реалізація соціально-значущих проектів; участь у конференціях, «круглих столах», семінарах різного рівня; «Центрі правової допомоги»; соціально-психологічний тренінг.

Третя педагогічна умова – *залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності*. Ця педагогічна умова передбачала участь студентів у різних видах діяльності, створення умов для громадянської самореалізації, гнучку організацію виховного процесу. Основними функціями «Школи молодого юриста», як засобу формування правосвідомості, було визначено такі: попереджувальна; адаптаційна; навчальна; виховна; розвивальна; діагностична.

Розроблена модель формування правосвідомості майбутніх юристів визначила такі блоки: цільовий – характеризує основну мету навчально-виховного процесу: формування правосвідомості у майбутніх юристів; організаційно-діяльнісний – складається із форм, методів і технологій навчально-виховного процесу, спрямованих на досягнення мети педагогічного експерименту; діагностично-результативний блок передбачає визначення показників, критеріїв, а також розробку рівнів сформованості правосвідомості студентів зі спеціальності правознавство.

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження полягає в тому, що: *вперше* визначено й обґрунтовано педагогічні умови формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу (використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді; становлення активності правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу; залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності); розроблена модель формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу; *уточнено* сутність, критерії, показники й рівні сформованості правосвідомості

студентів за спеціальністю правознавство; *подальшого вдосконалення* набули форми й методи формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблено методику реалізації педагогічних умов формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу, опубліковано методичні рекомендації «Формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу»; розроблено методику діагностування рівнів сформованості правосвідомості студентів-правознавців.

Ключові слова: правосвідомість студентів; правосвідомість студентів за спеціальністю правознавство; виховна робота коледжу; формування правосвідомості студентів; критерії, показники та рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство.

SUMMARY

Nagorniak S.V. Pedagogical conditions of formation of students' legal consciousness in the specialty of law in the process of nurturing work of a college – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences (doctor of philosophy) in specialty 13.00.07 «Theory and methodology of education». – Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Vinnytsia, 2018.

The thesis explains the essence of legal consciousness as a form of social consciousness, which includes a set of views, feelings, emotions, ideas, theories and representations that characterize the attitude of a person, social groups and the society as a whole to the current law and activities related with it. The philosophical aspect of the category of legal consciousness is connected with the statement that the regulation of social relations involves the interaction of law and morality. The awareness of the content of legal norms implies the relationship of law with the

principles and norms of morality, with the moral consciousness of the society. Moral consciousness is a special type of social regulation, which has certain commonalities with legal regulation, but at the same time has significant differences from the law.

It is determined that the prerequisites for the formation of the legal consciousness of students-jurists are the fundamental achievements of the theory and practice of humanistic pedagogy. The pedagogical aspect of the problem under investigation is related to the formation of the legal consciousness of a particular professional group and reflects its practical activity. We distinguish the legal consciousness as a characteristic of the personality of a prospective lawyer and legal awareness as a characteristic of his prospective professional activities.

The legal awareness of prospective lawyers, college graduates, is defined as the sphere of the social, group and individual consciousness, which reflects the legal validity in the form of legal knowledge and skills to use it, emotionally-evaluative relations with the law and practice of its use, legal settings and values orientations governing the behavior of an individual in legally significant situations.

The individual legal consciousness of students in the specialty of law is understood as a dynamic personal formation, which ensures the ability of a prospective lawyer to the orientation and self-determination in the legal field based on legal knowledge, skills and abilities; respect for the right, the formation of legal settings and value orientations.

It is determined that legal education is characterized by relative autonomy of goals, specific methods of their achievement and organized forms. It represents a multi-purpose activity, which involves the availability of strategic, long-term and tactical goals. Legal education is aimed at the formation of legal awareness, which ensures the transition of legal knowledge in the relevant legal beliefs of students through their active practical activities with normative and legal acts.

On the basis of the analysis of the psychological and pedagogical theory and practice of forming the students' legal consciousness in the specialty of law, the structure, criteria, indicators, levels and the present state of the phenomenon under

investigation are determined and substantiated. The structure of legal consciousness is considered as a set of interconnected components that ensure its integrity: *the cognitive component* involves a complex of socio-legal and juridical knowledge possessed by a prospective lawyer, the knowledge of the basic regulatory documents regulating the professional activity of lawyers; *the right-creating component* characterizes the emotional state (emotions, feelings, experiences) of a prospective lawyer expressing his emotional and value attitude to law and legislation, a value indicator of awareness of the need for social and legal activities by a prospective lawyer. This component recognizes the priority of law as the universal human value in the structure of the value-content sphere of a prospective lawyer, the manifestation of intolerance to the offenses of Ukrainian legislation, legal liability; *the behavioral component* is legal behavior of a prospective lawyer, skills of making legal decisions in professional and personal situations, protection of rights, freedoms, interests of citizens.

The following criteria and indicators are set out to determine the levels of the formation of the legal consciousness of law students at the college: cognitive-informational (legal knowledge, legal assessments, legal opinions, beliefs, representations); emotional-valuable (value attitude to the law, emotional attitude to law and legal phenomena, awareness of the need for social and legal activities); activity indicator (motives of legal behavior, legal habits, traditions, readiness for lawful actions).

To determine the formation of indicators of structural components of legal consciousness, the levels of their display are defined: active, productive-executive, passive. *The active* (high) level of formation of legal consciousness of law students is deep social and legal knowledge, formed ability to make decisions in legal professional and personal situations, respect to the law, stability of legal motives, the priority of law as a universal human value, ability to orientate in regulatory acts, the legal liability, positive emotional attitude to the law, formed legal convictions. *The productive-executive* (middle) level of prospective lawyers is characterized by fragmentary, undifferentiated socio-legal knowledge, unstable

legal convictions, knowledge of social and legal norms, underdeveloped skills in applying them in legal professional and personal situations, bipolar attitude to the law as a universal human value, unstructured legal liability. *The passive* (low) level is insufficient level of social and legal knowledge, insufficient formation of legal settings, situational ignoring of social and legal norms, unformed attitude to the law as a universal human value, instability of legal motives, inability to make decisions in legal professional and personal situations, insufficient level the formation of the value of law as a regulator of social relations.

On the basis of analysis and generalization of the results of the confirmatory stage of the experiment, the model and pedagogical conditions for the formation of students' legal consciousness in the specialty of law in the process of nurturing work of a college are substantiated. As to the first pedagogical conditions – *the use of information and communication technologies in legal education of students* – it was found that the implementation of information and communication technologies in the nurturing process of a college promotes such skills as the use of information for planning and execution of legal activity, the implementation of information searching and selection information from various sources, self-assimilation of knowledge and skills necessary for solving a task; interaction with members of the group, obtaining the necessary information in communication, communicating and professional advocacy of their own point of view. The method took into account the pedagogical conditions of implementation of educational achievements copyrights for using information and communication technologies in legal education of students and included: an information press center, an information bulletin, college websites, an internet club, network tournaments, distance competitions, projects and others.

As for the second pedagogical condition – *the formation of an active legal position of students in the process of pedagogical coaching* – it was discovered that coaching as a synthesis of training technologies is an effective method of interaction with students and the formation of their professional thinking. Pedagogical coaching was used as a long-term cooperation of the subjects of the

nurturing process, which resulted high results of the formation of students' legal consciousness in the specialty of law. Coaching as a resource kind of pedagogical activity contributed to the interaction between a teacher and a student on the basis of professional motivation and cooperation. The main functions of a teacher-coach have been determined and tested: motivational; nurturing; informational; developing; organizational differential; facilitative. The following forms of work were implemented effectively with college students in the specialty of law: participation in the realization of innovation projects in the field of law; development and implementation of socially significant projects; participation in conferences, «round tables», seminars of various levels; «Center for Legal Aid»; socio-psychological training.

The third pedagogical condition is *the involvement of students in independent solving legal problems in the process of organization of social activities*. This pedagogical condition involved the participation of students in various activities, the creation of conditions for civic self-realization, flexible organization of nurturing process. The main functions of the «School of a Young Lawyer», as a means of forming legal consciousness, were defined as follows: preventive; adaptive; educational; nurturing; developing; diagnostic.

The developed model of the formation of the legal consciousness of prospective lawyers identified the following blocks: the target – it characterizes the main goal of the educational and nurturing process, the formation of legal consciousness of prospective lawyers; organizational-activity – it consists of the forms, methods and technologies of the educational and nurturing process aimed at achieving the goal of the pedagogical experiment; the diagnostic and productive block involves the definition of indicators, criteria, as well as the development of levels of formation.

The scientific novelty and theoretical significance of the research is the following: for the first time, the pedagogical conditions for the formation of students' legal consciousness in the specialty of law in the process of nurturing work of a college are defined and substantiated (the use of information and

communication technologies in the legal education of students; the formation of an active legal position of students in the process of pedagogical coaching; the involvement of students in independent solving legal problems in the process of organization of social activities); the model of formation of students' legal consciousness in the specialty of law in the process of nurturing work of a college is developed; the essence, criteria, indicators and levels of formation of students' legal consciousness in the specialty of law are specified; the forms and methods of formation of students' legal consciousness in the specialty of law in the process of nurturing work of a college became further perfection.

The practical significance of the study lies in the methodology developed for implementing the pedagogical conditions for the formation of students' legal consciousness in the specialty of law in the process of nurturing work of the college, the methodical recommendations «Formation of students' legal consciousness in the specialty of law in the process of nurturing work of the college» have been published; the method of diagnosing the levels of the formation of legal consciousness of law students has been developed.

Key words: students' legal consciousness; students' legal knowledge in the field of law; nurturing work of college; formation of students' legal consciousness; criteria, indicators and levels of formation of students' legal consciousness in the specialty of law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Нагорняк С.В. Трудове право та право соціального забезпечення: навчально-довідковий посібник. Вінницький кооперативний інститут, ПП «ТД «Едельвейс і К» Вінниця, 2016. 438 с.
2. Нагорняк С.В. Структура, критерії, показники та рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2016. Випуск 2 (39). С. 150–154.
3. Nahorniak S. (Ukraine) Functional Classification of the Law Students' Sense of Justice. Функціональна класифікація правосвідомості студентів-правознавців (Україна). Research journal «European Research prepared by using the XXV International scientific and practical conference «European Research : Innovation in Science, Education and Technology». European Research № 1 (24). Сб. ст. по мат. : XXIV межд. науч. – практ. конф. (United Kingdom, London, 8-9 February 2017). Р. 89–92.
4. Нагорняк С.В. Функціональна структура правосвідомості: психологічний підхід. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Зб. наук. пр. Випуск 47. редкол. Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. С. 80–83.
5. Нагорняк С.В. Особливість структури правосвідомості майбутніх юристів: теоретико-дефінітивний аналіз. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. Випуск 52. / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. С. 118–122.
6. Нагорняк С.В. Основні підходи до правовиховної діяльності студентів коледжів як елементу правового виховання. Педагогічні науки, Херсон, Випуск LXXX том 1. 2017. С. 98–102.

7. Нагорняк С.В. Функціональна структура правосвідомості. Український психолого-педагогічний науковий збірник. Наукове періодичне видання. № 12, грудень. 2017 р. С. 64–67.

8. Нагорняк С.В. Формування правосвідомості у правовому вихованні майбутніх юристів. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Зб. наук. пр. Випуск 49. Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2017. С. 138–141.

9. Нагорняк С.В. Компоненти, критерії та показники формування правосвідомості студентів-правознавців. Наукове періодичне видання. Київський науково-педагогічний вісник. Науковий журнал. № 13 (13). 2018. С. 67–71.

10. Нагорняк С.В. Аналіз результатів формувального етапу дослідження: динаміка рівнів сформованості правосвідомості у студентів коледжу. Український психолого-педагогічний науковий збірник. Наукове періодичне видання. № 13(13), квітень 2018 р. С. 48–57.

11. Нагорняк С.В. Правовиховна діяльність як елемент правового виховання. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка [Текст]. Вип. 151. В 2-х томах. Том 1. Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; гол. ред. Носко М.О. Чернігів: ЧНПУ, 2018. (Серія: Педагогічні науки). С. 108–112.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Нагорняк С.В. Формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство. Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Pedagogika. Nowoczesne badania podstawowe i stosowane» (30.07.2016–31.07.2016) Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. s. 54–56.

13. Нагорняк С.В. Правосвідомість як важлива складова підготовки майбутніх юристів. Materiały XII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka: teoria i praktyka – 2016» 07 – 15 sierpnia 2016 roku Volume 2. : Przemysł. Nauka i studia. s. 23–26.

14. Нагорняк С.В. Психологічні особливості формування правової культури у правосвідомості особистості. Materiály XIII mezinárodní vědecko – praktická conference «Moderní vymoženosti vědy – 2017». (27 ledna – 05 února 2017 roku) Díl 4. Pedagogické vědy. : Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o. s. 41–45.

15. Нагорняк С.В. Педагогічний процес розвитку правосвідомості студентів : до сутності поняття. Science and life: Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 30 November 2017 [Electronic resource] / Editors prof. I.P. Klimov, I.V. Ignatko, V.B. Mantusov. Electron. txt. d. Czech Republic, Karlovy Vary: Skleněný Můstek. С. 213–220.

16. Нагорняк С.В. Принципи, методи та засоби правовиховної діяльності як елементи механізму правового виховання. Психологія та педагогіка: методика та проблеми практичного застосування: Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 22–23 грудня 2017 року). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 77–80.

17. Нагорняк С.В. Компоненти, критерії та показники формування правосвідомості студентів-правознавців. Психологія та педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання XXI століття: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: (м. Харків, Україна, 8-9 грудня 2017 р.) Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2017. С. 68–72.

18. Нагорняк С.В. Правосвідомість як самостійна форма суспільної свідомості. Materials of the XIII International scientific and practical Conference Areas of scientific thought – 2017, December 30, 2017 – January 7, 2018. Pedagogical sciences. Physical culture and sport. : Sheffield. Science and education LTD 15–18 p.

19. Нагорняк С.В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді. Пріоритети розвитку

педагогічних та психологічних наук у XXI столітті: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (16–17 березня 2018 р., м. Одеса). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2018. С. 80–83.

20. Нагорняк С.В. Залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності. Освіта і наука в Україні: шляхи розвитку та напрямки взаємодії: Матеріали VI Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції «Освіта і науки в Україні: шляхи розвитку та напрямку взаємодії» (м. Харків, 16-17 березня 2018 року). Наукове партнерство «Центр наукових технологій». Харків : НП «ЦНТ», 2018. С. 51–55.

21. Нагорняк С.В. Становлення активності правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу. Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук: Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 березня 2018 року). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. Ч. 2. С. 69–72.

Праці, котрі додатково відображають результати дисертації:

22. Нагорняк С.В. Застосування інноваційних форм і методів викладання дисципліни «Трудове право». Методичні основи впровадження інноваційних методів навчання у ВНЗ України: доповіді III Всеукраїнської науково-методичної конференції, 16 листопада 2011 р. Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2012. С. 315–320.

23. Нагорняк С.В. Вимоги сучасності до взаємовідносин викладача і студента. Науково-методичне видання. Науковий вісник Вінницького кооперативного інституту. Шляхи підвищення ефективності навчального процесу у вищому навчальному закладі. Збірник науково-методичних праць учасників IV Всеукраїнської науково-методичної конференції (18 грудня 2013 р.) Вінниця, 2013. С. 82–84.

24. Нагорняк С.В. Використання інтерактивних методів на заняттях з правознавства. Методика використання досягнень науки та практики у підготовці фахівців для галузей економіки. Збірка науково-методичних праць. Кол авторів. Вінниця: Вінницький кооперативний інститут, 2009. С.158–162.

25. Нагорняк С.В. Вплив сучасних педагогічних методів на психологічний портрет студента. Методичні аспекти вдосконалення організації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Збірка науково-методичних праць. Кол. авторів. Вінниця: Вінницький кооперативний інститут, 2010. С. 82–84.

26. Нагорняк С.В. Кримінальний процес. Тести для визначення рівня знань, умінь та навичок студентів кооперативних технікумів і коледжів. Спеціальність: 5.0040101 Правознавство. Укл. : Соломка М.Я., Губський І.Г., Флорескул-Світова С.Л., Нагорняк С.В., Якименко С.В., Бондаренко Д.В., Міненко А.В., К. : НМЦ «Укоопосвіта», 2012. 120 с.

27. Нагорняк С.В. Правові засади митної справи. Плани семінарських і завдання для практичних занять для студентів кооперативних технікумів і коледжів. Спеціальність: 5.03051001 Товарознавство та комерційна діяльність, спеціалізація: Товарознавство в митній справі. Уклад.: Барчик В.Є., Білоцерківський В.В., Матіаш Т.О., Міненко А.В., Нагорняк С.В. К. : НМЦ «Укоопосвіта», 2012. 30 с.

28. Нагорняк С.В. Методичні рекомендації щодо методики підготовки, проведення, аналізу та оцінки відкритих занять (із досвіду роботи викладача вищої категорії Вінницького кооперативного коледжу економіки і права Вінницького кооперативного інституту) Уклад. : Нагорняк С.В. К. : НМЦ «Укоопосвіта», 2015. 74 с.

29. Нагорняк С.В. Трудове право. Завдання для практичних і плани семінарських занять. Спеціальність: 5.03040101 Правознавство / Уклад. : Нагорняк С.В. К. : НМЦ «Укоопосвіта», 2015. 86 с.

30. Нагорняк С.В. Право соціального забезпечення. Збірник ситуаційних завдань для студентів кооперативних технікумів і коледжів. 5.03040101 Правознавство. Уклад. : Нагорняк С.В. К. : НМЦ «Укоопосвіта», 2016. 74 с.

31. Нагорняк С.В. Педагогічні умови формування правосвідомості студентів у процесі виховної роботи. Науково-методичні орієнтири професійного розвитку особистості: тези доповідей учасників IV Всеукраїнської науково-методичної конференції, Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2016р. С. 55–57.

32. Нагорняк С.В. Методичні рекомендації з організації та проходження виробничої практики студентами спеціальності 081 Право (Із досвіду роботи Нагорняк С.В., викладача-методиста Коледжу економіки і права Вінницького кооперативного інституту). Уклад.: Нагорняк С.В. К. : НМЦ «Укоопосвіта», 2016. 50 с.

33. Нагорняк С.В. Взаємне визнання професійних кваліфікацій та дипломів в країнах ЄС. Науковий вісник Вінницького кооперативного інституту. Періодичне наукове видання. ТОВ «Нілан ЛТД» Випуск. 7. 2017. С. 95–99.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ ПРАВОЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА ...	28
1.1. Правосвідомість як філософська, юридична, соціальна та психолого-педагогічна категорія	28
1.2. Правове виховання в системі виховної роботи коледжу	60
Висновки до першого розділу.....	89
Список використаних джерел у першому розділі.....	92
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНOSTІ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ ПРАВОЗНАВСТВО.....	121
2.1. Структура, критерії, показники та рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство	121
2.2. Стан сформованості правосвідомості студентів коледжу	134
Висновки до другого розділу.....	156
Список використаних джерел у другому розділі.....	159
РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ ПРАВОЗНАВСТВО У ПРОЦЕСІ ВИХОВНОЇ РОБОТИ КОЛЕДЖУ ТА ЇХ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА	171
3.1. Педагогічні умови формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство	171
3.2. Модель формування правосвідомості студентів у процесі виховної роботи коледжу	218
3.3. Аналіз результатів формувального етапу дослідно- експериментального дослідження	238
Висновки до третього розділу.....	253
Список використаних джерел у третьому розділі.....	256
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	274
ДОДАТКИ.....	277

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розбудова Української держави, відродження української нації потребують формування правосвідомості студентської молоді, що є складовою національної свідомості суспільства. У Концепції національного виховання студентської молоді розкривається роль держави у правовому вихованні, котра полягає в координації зусиль усіх інститутів суспільства, забезпеченні єдності та пріоритету загальнодержавних і національних інтересів. Правове виховання студентів, що здійснюється в освітньому середовищі коледжу, передбачає формування правосвідомості студентів, системи їх поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, які створені упродовж віків українським народом і покликані формувати світоглядні позиції та ціннісні орієнтації, що зреалізуються через комплекс відповідних заходів. Правове виховання, в основі якого – формування правосвідомості студентської молоді, має стати відповіддю на виклики сучасного світу та формувати українську молодь на основі національної ідеї. Сформована правосвідомість молоді робить можливим входження у світовий соціокультурний простір та сприяє збереженню української національної ідентичності. Правове виховання має стати фундаментом становлення світогляду молодої людини та формування фахових знань і професійної відповідальності студентів коледжів за спеціальністю правознавство.

У той же час, як свідчать результати досліджень, існують питання щодо формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство, котрі потребують оперативного вирішення у процесі виховної роботи коледжу. Це, насамперед, необхідність усвідомлення особистістю на рівні переконань соціально-професійної значущості правової компетентності; актуалізація поглиблення правової освіченості майбутніми фахівцями спеціальності правознавство; дотримання правових принципів на основі відповідних переконань. Саме це актуалізує проблему зорієнтованості виховання студентів-правознавців засобами укорінення в правосвідомості правових

переконань, ціннісних орієнтацій, прийняття еталонів правомірної поведінки, заснованих на деталізації й глибині правових знань у майбутніх юристів.

Проблема професійно-особистісного розвитку майбутніх фахівців усебічно висвітлена на теоретико-методологічному рівні у працях Г. Васяновича, С. Гончаренка, Р. Гуревича, І. Зязюна, А. Коломієць, В. Кременя, О. Лавриненка, В. Оржеховської, В. Шахова, В. Штифурак.

Останнім часом помітно активізувалося вивчення проблеми формування правосвідомості громадян України, у тому числі студентської молоді (О. Акімова, О. Бандурка, В. Барковський, К. Басін, І. Бех, С. Болоніна, Н. Головка, В. Головченко, М. Гончар, М. Зайцев, А. Заєць, Н. Калашник, В. Кравець, В. Куц, Я. Кічук, С. Максимов, П. Макушев, О. Михайленко, О. Павлишин, П. Рабінович, В. Рибалко, Т. Смагіна, В. Тацій, Т. Яценко). Науковці пов'язують розбудову в Україні громадянського суспільства із суттєвим підвищенням правосвідомості громадян, їхньої правової культури, законослухняності, подоланням явищ правового нігілізму, професійної деформації; визначають розвиток правової культури та правосвідомості як умову розвитку України.

У сучасній науці розроблено основи загальної теорії правосвідомості та правового виховання. Значний внесок щодо проблем правового виховання здійснено у працях Й. Васьковича, В. Гузиніна, О. Данильяна, О. Дзьобань, І. Запорожан, В. Іови, Г. Клімової, І. Коваль, Н. Коваленко, А. Кутиркіна, О. Магдик, Є. Мануйлова, О. Орлової та ін.

Сутність правосвідомості як наукового феномену, її структуру та функції досліджено у працях Т. Бачинського, А. Бови, В. Войтова, І. Голосніченка, О. Губаря, Ю. Дмитрієнко, М. Кельмана, О. Кобець, О. Мурашина, В. Мухіна, Ю. Пастушенка, О. Петришина, В. Ткаченка та ін.

Різним аспектам правосвідомості та її формуванню у майбутніх фахівців присвячено дисертаційні дослідження, а саме: В. Войтов «Соціально-філософський зміст правосвідомості», І. Дарманська «Правова підготовка майбутніх вчителів початкової школи в умовах ступеневої

освіти», І. Запорожан «Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами», В. Царенко «Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України», Я. Кічук «Соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах», Я. Кічук «Теоретичні і методичні засади формування правової компетентності майбутнього соціального педагога в умовах університетської педагогічної освіти», О. Кобець «Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста», Н. Коваленко «Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні», П. Макушев «Професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання)», В. Мухін «Професійна правосвідомість: особливості, функції», О. Фатхутдінова «Правова освіта організаційної свідомості особистості: теоретико-методологічний контекст» тощо.

Теоретична і практична значущість проблеми формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство зумовлена також необхідністю подолання низки суперечностей, зокрема, між:

- вимогами, що постійно підвищуються та висувуються суспільством до рівня підготовки фахівців зі спеціальності правознавство відповідно до міжнародних стандартів та недостатньою сформованістю правосвідомості студентської молоді;

- потребою створення науково обґрунтованої моделі та визначення педагогічних умов формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство в процесі виховної роботи коледжу та недостатньою розробленістю їх теоретичних і методичних засад;

- посиленням особистісно-професійних вимог до майбутніх фахівців з права та недостатньою сформованістю їх правосвідомості як складової професійної культури.

Актуальність досліджуваної проблеми, недостатня її розробленість у педагогічній науці, а також необхідність розв'язання визначених

суперечностей зумовили вибір теми дисертації: **«Педагогічні умови формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження входить до плану науково-дослідної роботи Вінницького державного педагогічного університету за темою «Теоретико-методичні засади формування загальнопедагогічної компетентності сучасного вчителя в контексті становлення європейського простору вищої освіти» (державний реєстраційний номер 0115U002571); виконане згідно з планами наукової роботи Вінницького кооперативного інституту «Інституціональне забезпечення розвитку споживчого ринку регіону» (державний реєстраційний номер 0117U00551). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 27.02.2013 р.), узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №1 від 27.01.2015 р.).

Об'єкт дослідження – виховна робота коледжу зі студентами спеціальності правознавство.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови і модель формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов та моделі формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу.

Гіпотеза дослідження – формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу буде ефективною за дотримання таких педагогічних умов:

- використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді;
- становлення активної правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу;
- залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності.

Для досягнення мети й перевірки гіпотези ставились такі **завдання дослідження:**

1. З'ясувати сутність проблеми формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу.
2. Визначити компоненти, критерії, показники та рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство.
3. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність педагогічних умов та моделі формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство.
4. Розробити методiku реалізації педагогічних умов формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу.

Для досягнення поставленої мети в роботі були використані такі загальнонаукові **методи дослідження:** *теоретичні* – аналіз, синтез із метою системного аналізу наукової літератури та дисертаційних досліджень для теоретичного обґрунтування проблеми формування правосвідомості; узагальнення, абстрагування, класифікація для узагальнення наукових підходів до розуміння сутності та структури правосвідомості студентів, проведення класифікаційного вивчення основних понять; моделювання для розроблення моделі та визначення педагогічних умов формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу; *емпіричні* – спостереження, анкетування, опитування, тестування, експертне оцінювання, педагогічний експеримент з метою апробації педагогічних умов; методи математичної статистики (критерій

Пірсона χ^2) для перевірки достовірності результатів експериментального дослідження.

Експериментальна база дослідження. Експериментальне дослідження проводилося у «Міжнародному економіко-гуманітарному університеті імені академіка Степана Дем'янчука»; коледжі економіки і права Вінницького кооперативного інституту; Вінницькому коледжі економіки та підприємництва Тернопільського національного економічного університету; Житомирському кооперативному коледжі бізнесу і права.

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження полягає в тому, що: *вперше* визначено й обґрунтовано педагогічні умови формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу (використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді; становлення активної правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу; залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності); розроблена модель формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу; *уточнено* сутність, критерії, показники й рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство; *подальшого вдосконалення набули* форми й методи формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблено методичку реалізації педагогічних умов формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу, опубліковано методичні рекомендації «Формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу»; розроблено методичку діагностування рівнів сформованості правосвідомості студентів-правознавців.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний

університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне (довідка №04/224 від 05.03.2018 р.); коледжу економіки і права Вінницького кооперативного інституту (довідка №74 від 07.03.2018 р.); Вінницького коледжу економіки та підприємництва Тернопільського національного економічного університету (довідка № 041 від 13.03.2018 р.); Житомирського кооперативного коледжу бізнесу і права (довідка № 1.1.5/64-а від 14.03.2018 р.).

Апробація результатів дослідження здійснена на конференціях: *міжнародних науково-практичних*: «Pedagogika. Nowoczesne badania podstawowe i stosowane» (Warszawa, 2016), «Nauka: teoria i praktyka – 2016» (Przemyśl, 2016), «Moderní vymoženosti vědy – 2017» (Praha, 2017), «Science and life: Proceedings of articles the international scientific conference», (Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 2017), «Психологія та педагогіка: методика та проблеми практичного застосування» (Львів, 2017), «Психологія та педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання XXI століття», (Харків, 2017), «Areas of scientific thought – 2017», (Sheffield, 2017), «Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті», (Одеса, 2018), «Сучасні проблеми підготовки та професійного удосконалення педагогів», (Чернігів, 2018), «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук», (Львів, 2018); *всеукраїнських*: «Шляхи підвищення ефективності навчального процесу у вищому навчальному закладі», (Вінниця, 2013); «Освіта і наука в Україні: шляхи розвитку та напрямки взаємодії», (Харків, 2018); «Науково-методичні орієнтири професійного розвитку особистості», (Вінниця, 2016); *міжвузівських*: «Методика використання досягнень науки та практики у підготовці фахівців для галузей економіки», (Вінниця, 2009), «Методичні аспекти вдосконалення організації навчального процесу у вищих навчальних закладах», (Вінниця, 2010); основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та професійної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2015-2018 рр.) та кафедри суспільно-гуманітарних

дисциплін та правознавства коледжу економіки і права Вінницького кооперативного інституту (2015-2018 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 33 публікаціях, з яких 6 – у фахових виданнях, 6 – у зарубіжних виданнях, 2 – у виданнях, індексованих у Index Copernicus, 1 – навчально-довідковий посібник, 18 – інші видання.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел до кожного розділу. Повний текст дисертації складає 352 сторінки, основний зміст роботи викладений на 195 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ ПРАВОЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Правосвідомість як філософська, юридична, соціальна та психолого-педагогічна категорія

Розвиток України як демократичної, правової держави, її курс на інтеграцію до європейської спільноти актуалізують проблему захисту прав і свобод людини та громадянина. Встановлені Конституцією України права і свободи людини та громадянина, їх реальність і захищеність відтворюють не тільки фактичний правовий статус людини в суспільстві, а й суть демократії, що існує в країні. Конституційне прагнення України розвивати і зміцнювати правову державу неможливо реалізувати без утвердження у суспільній свідомості ідеї невідчужуваних прав і свобод людини та громадянина [226].

Формування правової, соціальної держави та громадянського суспільства в Україні потребує підвищення правової культури студентської молоді, одним із основних елементів якої є правосвідомість. Правова свідомість відображає правову дійсність. Відповідно через аналіз правосвідомості, її розвитку та специфіки стає можливим пізнання того, яким чином право функціонує в суспільстві, яким чином і суспільство в цілому, і окремі громадяни сприймають право, ставляться до нього, визнають або не визнають закріплені в ньому цінності, норми, принципи, ідеї тощо [82].

Проблема формування правосвідомості має міждисциплінарний характер і пов'язана з різними науковими галузями: філософією, психологією, педагогікою, соціологією, правознавством. У філософії дослідники розглядають правосвідомість як специфічний спосіб духовного пізнання дійсності, встановлюють взаємозв'язок правосвідомості та моральності, описують генезис правосвідомості як теоретичний об'єкт філософського аналізу (В. Андрущенко [1, 2], О. Базалук [5], Р. Байниязнов [6], В. Бачинін [9], В. Бех [10], В. Буряк [15],

Г. Васянович [16], В. Вашкевич [20], В. Войтов [24], В. Воронкова [28; 29], Л. Губерський [4], О. Данильян [45; 46; 47], І. Ільїн [70; 71], Д. Керимов [77], С. Клепко [79; 80], В. Кремень [237], М. Култаєва [236], С. Куцепал [106], С. Максимов [116; 117], В. Муляр [126], А. Окара [145], О. Пастушенко [157], І. Предборська [238], Н. Скотна [208], С. Черепанова [299] та ін.).

Різні аспекти теоретичного обґрунтування категорії правосвідомості розглядали у своїх дисертаційних дослідженнях такі науковці: В. Войтов (соціально-філософський зміст правосвідомості, 2007) [24]; Ю. Калиновський (правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія, 2010) [74]; Я. Кічук (соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах, 2002) [78]; О. Кобець (особливості категоріальної структури правосвідомості юриста, 2007) [84]; Н. Коваленко (формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні, 2009) [87]; А. Крижанівський (формування професійної правової свідомості фахівців народного господарства) [104]; Ю. Легеза (відомчі засоби масової інформації в механізмі формування правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ України, 2005) [107]; Л. Макар (формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах, 2009) [113]; П. Макушев (професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання), 2004) [118]; Н. Манойло (світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс, 2008) [120]; О. Міленін (правосвідомість учасників дорожнього руху, 2001) [125]; В. Мухін (професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції, 2007) [127]; П. Ніколов (проблема свободи і еволюція західної правосвідомості (християнський контекст), 1999) [141]; А. Романкевич (формування правової свідомості студентської молоді педагогічних університетів, 2013) [198]; М. Цимбалюк (формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства, 2004) [246]; В. Царенко (формування

правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України, 2003) [244]; О. Цуркан (правова свідомість працівника міліції: теоретико-правове дослідження, 2013) [247]; М. Черкас (функції правосвідомості в механізмі правового регулювання, 2010) [249].

Правосвідомість розглядається у науковій літературі як неоднорідна, непослідовна та суперечлива категорія (М. Цимбалюк), в ній поєднуються сучасні демократичні цінності із залишками консервативних. Ключовим показником рівня правосвідомості молоді, на думку автора, є її компетентна реалізація у суспільному житті, свідомо підтримка демократичних реформ. Правосвідомість як категорія філософії права відображає ставлення людей до права, правового способу життя в системі правових знань, правових почуттів, переконань, вольових настанов; вона виробляє оцінку стосовно діючої в суспільстві правової теорії та юридичної практики, визначає можливі шляхи їх вдосконалення, виходячи з вимог природного права, загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини та громадянина [246].

У філософії увага дослідників акцентується на зв'язку правосвідомості та духовності. Так, І. Ільїн зауважує, що розвиток правосвідомості потребує, передусім, роботи над розширенням і витонченням свого внутрішнього духовного світу та досвіду. В цьому відношенні правове життя підлягає загальному закону духовного розвитку та є, подібно до релігії, філософії, науки, мистецтва, різновидом єдиної життєво-духовної праці [70, с. 174].

Науковці наголошують на ціннісній основі правосвідомості, вони вважають, що правосвідомість має вирізнятися ознаками, котрі в цілому можна описати як «законослухняність» та «справедливість» [116, с.113]. Правосвідомість характеризується прагненням до усвідомлення права, необхідністю знати закони, норми права та зреалізувати їх [70, с. 122].

У філософсько-правовій літературі, що представлена працями Б. Кистяківського, М. Ковалевського, Н. Коркунова, С. Муромцева, Б. Чичеріна, Г. Шершеневича та ін., правосвідомість розглядалася як усвідомлена мотивація учасником правовідносин своєї правомірної

поведінки. Ці дослідники обмежують правосвідомість відчуттями й інтуїцією, у підсумку вона має психологічне значення. Розроблення концепції правосвідомості було здійснено П. Новгородцевим. У своїх працях автор вказує на кризу правосвідомості як наслідок кризи індивідуалізму й західноєвропейських теорій правової держави [142, с. 328–340].

У філософській і юридичній літературі чітко визначаються дві позиції на природу правосвідомості. Представники першої з них відстоюють уявлення про правосвідомість, зумовлену внутрішнім світом самої людини. Інша точка зору пов'язана з розумінням правосвідомості як ставлення людей до права, правових вимог, законних і незаконних явищ правової природи. Так, Л. Явич під правосвідомістю розуміє систему уявлень, оцінок, переконань, настроїв, що розкривають ставлення особи до права [262, с. 72].

Г. Клімова [82] на основі дослідження позиції Е. Соловйова, зауважує, що правова свідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, котра має етично безумовний характер і вже на цей момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Таким чином, правову свідомість мають лише ті люди, які ставляться позитивно до права та правової держави.

Отже, найбільш поширеним у сучасній філософсько-правовій літературі є визначення правосвідомості як сфери суспільної свідомості, що відображає правову дійсність у формі правових знань і оціночного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людей у сфері права [89, с. 12–14].

У межах цього підходу інше визначення, що відображає сучасні умови функціонування правової свідомості, подає Н. Юрашевич. На його думку, правова свідомість – система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність і оціночне ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або

очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично важливих ситуаціях» [256, с. 181].

Свідомість людини, відображаючи об'єктивні потреби суспільного розвитку, є передумовою та регулятором поведінки людини. Саме свідомість надає цілеспрямованого характеру людській діяльності. Правосвідомість є специфічною формою суспільної свідомості. Правосвідомість – це система відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль у забезпеченні свободи особи та інших загальнолюдських цінностей. Ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини й оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не тільки відображає у правових категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах людей на правову дійсність, але й спрямовує суб'єктів права на зміни в правовому середовищі і моделює їх [178].

Правосвідомість людини перебуває в тісному взаємозв'язку з іншими формами суспільної свідомості, такими як мораль, політика, етика, релігія. І саме під впливом сукупності цих уявлень і поглядів у людини формується правова свідомість, тобто її судження про правову норму, встановлену державою. Окрім цього, формуючи своє відношення до права, особа оцінює таке право на певному етапі свого життя, прогнозує можливі варіанти своєї майбутньої поведінки в межах визначених державою норм. І саме цей етап свідчить про те, що правосвідомість у різних людей різна, не існує однієї єдиної правової свідомості усього суспільства в цілому. Правосвідомість особи формується не ізольовано, а під впливом ряду чинників. Етичні, моральні, економічні, політичні, релігійні та інші фактори впливають на те, якою саме буде правосвідомість особи. Окрім цього, протягом життя правосвідомість особи може змінюватись. Отримання юридичної освіти, більш детальне ознайомлення та вивчення положень нормативних актів та інші чинники можуть суттєво вплинути на видозміну правосвідомості особи.

Водночас держава може сама впливати на формування правосвідомості суспільства. Наприклад, шляхом видання актів, спрямованих на покращення правової освіти громадян, або на широке інформування суспільства про нові прийняті норми тощо [4].

На думку Р. Сербина, правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень, почуттів щодо існуючого чинного права і також діяльності, пов'язаної з цим правом. У сучасних умовах розвитку українського суспільства правосвідомість – це нове правове мислення, компонент нової правової і загальної культури людини і суспільства. Категорія «правосвідомість» охоплює майже всю систему уявлень, знань, ідей, оцінок, почуттів людини та окремих соціальних груп про нове право, законодавчі акти, про практику реалізації правових норм, правомірність або протиправність тих чи інших вчинків, рішень тощо. Тобто, правосвідомість – це засіб, за допомогою якого здійснюється взаємодія людини із законом, правом, а через них – з економікою, політикою, оточенням, умовами життя, побутом тощо [201, с.30-31].

Розглянемо подібні підходи до розуміння цієї категорії. Правосвідомість – сукупність поглядів, ідей, теорій, уявлень, почуттів людей (суспільства, колективів) щодо права, діючого і бажаного [259, с. 593]. Правосвідомість – форма суспільної свідомості, що відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ [257, с. 449]. Правосвідомість – сукупність поглядів, ідей, котрі відображають ставлення окремих людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним [260, с. 220]. Правосвідомість – це сукупність правових поглядів, що відображають відношення людей до права [226, с. 35].

І. Осика під правосвідомістю розуміє необхідний засіб створення та розвитку законодавства; вона тісно пов'язана з законністю: з одного боку, правосвідомість створює необхідні умови для здійснення та укріплення законності, а з іншого – законність впливає на розвиток та укріплення

правосвідомості [151, с. 34]. Автори обґрунтовують різні характеристики та сутнісні ознаки досліджуваної категорії. Правосвідомість – це одна з форм суспільної свідомості, що розуміється як сукупність поглядів, ідей, концепцій, оцінок, почуттів, емоцій людей щодо всієї юридичної дійсності. Правосвідомість є однією з форм суспільної свідомості, тому вона поряд з іншими формами свідомості відображає певну частину суспільного буття – юридичну дійсність [172].

М. Кельман та О. Мурашин вважають, що правосвідомість – вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, котрі характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним. Автори доводять, що правосвідомість введено в механізм правового регулювання як один із засобів впливу на суспільні відносини. Специфічна риса правосвідомості як складової частини механізму правового регулювання полягає в тому, що роль останньої не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. Тією чи іншою мірою вона наявна на всіх етапах механізму правового регулювання права [76, с. 354–355].

Головним об'єктом впливу при правовому вихованні є правосвідомість, стійко позитивно орієнтована, розвинена, спрямована на необхідний рівень. Мається на увазі правова свідомість індивіда, колективу (професійної групи), суспільства в цілому. Варто зауважити, що ідеологічний вплив на суспільну правосвідомість означає відповідний вплив на групову та індивідуальну свідомість і, навпаки, правове виховання окремих індивідів та їх груп, в результаті, зумовлює формування та розвиток суспільної правосвідомості, так як різні види правосвідомості знаходяться між собою в діалектичному взаємозв'язку та взаємозалежності [73, с.143].

М. Цимбалюк зауважує, що, ставлячи за мету формулювання загальної дефініції, а не описової характеристики правосвідомості, доцільно спрямовувати дослідницькі зусилля не на розширення згаданого переліку, а

на виявлення саме сутнісних ознак останньої [245, с. 167]. Аналіз літератури доводить наявність й інших ознак: правосвідомість є однією з форм суспільної свідомості та у поєднанні з політичною, моральною, філософською, іншими формами свідомості відображає суспільне буття; містить поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми; обумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури; її ідеологічні елементи виступають головними елементами правової культури та правового виховання [176, с. 567].

Важливим для розуміння сутності категорії правосвідомості та вирішення завдань нашого дослідження є виявлення функцій правосвідомості. Серед функцій науковці виокремлюють (К. Волинка) такі: *пізнавальну*, що націлена на пізнання правової дійсності, і як наслідок – формування правових знань; *оцінну*, за допомогою якої дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значущим; *регулятивну*, що здійснює безпосередній вплив на поведінку людини, на суспільні відносини через правові знання, оцінки, почуття, мотиви і установки [26, с. 167]. На думку М. Цимбалюка, до функцій правосвідомості, окрім зазначених вище, належить ще й *проективна* функція, що передбачає формування певних оцінних та регулятивних норм, еталонів і «правових смислів» [245, с. 167].

Я. Кічук виокремлює такі функції правової свідомості: пізнавальна, регулятивна, прогностична, функція моделювання, комунікативна, оцінна, праксеологічна. На думку автора, правова свідомість виступає як результат відображення чинних у суспільстві законів правового порядку, різновиду правової діяльності держави, її органів, правової поведінки громадян та інших осіб. Як якість особистості, правосвідомість є результатом її ознайомлення з чинним правом і практикою його реалізації. Правова свідомість пронизує всі основні сфери особистості – когнітивну, емоційно-вольову та самопізнання, слугує інтегральною, складною особистісною якістю. Суттєвими елементами правової свідомості визначено: знання права,

правові переконання, уявлення про правові явища, суб'єктивні вимоги до права, ставлення до права через поведінкові установки [78].

Інший підхід до визначення функцій правосвідомості здійснив В. Мухін, який аналізує їх, виходячи з основних напрямків сприйняття правової дійсності та впливу на неї, що здійснюються відповідними способами (у певних формах) і виражають соціальну роль і призначення професійної правосвідомості. Функції професійної правосвідомості на підставі її прояву стосовно правової дійсності поділяються на дві групи. Це функції, здійснення яких забезпечує сприйняття правової дійсності і зворотній активний вплив на правову дійсність. До першої групи функцій належать: *пізнавальна* (одержання, накопичення й засвоєння знань про правові явища згідно з поставленим прагматичним завданням); *оцінювальна* (сприйняття відповідних правових явищ за допомогою системи аксіологічних категорій); *прогностична* (передбачення стану правових явищ у майбутньому на основі наявного знання про них). До другої групи функцій належать: *регулятивна* (здійснення організуючого впливу на власну поведінку та поведінку інших осіб), *нормотворча* (виступає безпосереднім джерелом зародження будь-якої правової норми, права і правопорядку); *нормореалізаційна* (вплив на процес втілення правових норм у реальне життя); *моделююча* (розробка нормативних та індивідуальних моделей (правил) поведінки); *правовиховна* (вплив на стан правової культури суспільства, окремих соціальних груп та індивідів); *контролююча* (здійснення контролю за якістю правового регулювання); *консультативна* (надання юридичної допомоги через роз'яснення змісту норм права, мети прийняття відповідного документа тощо); *забезпечення соціального партнерства* (забезпечення вирішення соціальних конфліктів цивілізованим, мирним шляхом – на основі права); *захист прав та свобод людини і громадянина* (може слугувати ефективним засобом їх реалізації і захисту); *комунікативна* (забезпечення здатності установлювати й підтримувати контакти із суб'єктами права в процесі правового спілкування); *ефективного й економного використання правових засобів* (планування професійної діяльності; адекватне визначення

співвідношення між задіяними ресурсами й передбачуваним результатом); *розвитку демократії* (легітимація фундаментальних цінностей політичного режиму); *забезпечення самостійності у прийнятті рішень* (прийняття рішень на підставі внутрішнього переконання); *сприяння адекватному, грамотному вираженню власних думок, суджень, умовиводів* (розвинене юридичне мислення); *фіксації, зберігання й накопичення професійного досвіду* (розвиток професіоналізму); *гуманізації юридичної діяльності* (забезпечення втілення верховенства права); *подолання юридичних колізій* (слугує необхідним суб'єктивним механізмом їх подолання). Окремим проявом дії правовиховної функції є попередження і подолання деформацій правової свідомості [127].

Правосвідомість, як доводить аналіз літератури, має різні форми виявлення, але обов'язково проявляється у будь-якому акті юридично значущої поведінки особи. Вона може слугувати знанням або незнанням конкретної норми права, визнанням авторитету державної влади, закону, діяльності правоохоронних органів, солідарністю із чинними правовими заборонами та санкціями за їх порушення, чи, навпаки, негативним до них ставленням. Отже, у правосвідомості є свій погляд на дійсність, особлива мова, система понять і категорій, специфічні критерії і способи оцінок, цілі і засоби їх здійснення. Іншими словами, правова свідомість відрізняється своєю гносеологією, аксіологією, праксеологією тощо [162]. О. Жидовцева стверджує, що правосвідомість можна визначити як особливу сферу свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань та оцінного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях [57, с. 308].

В. Тимошенко розглядає правосвідомість як сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності [224, с. 41].

Психолого-правовий аспект категорії правосвідомості досліджував А. Штанько, відповідно до його теорії, правосвідомість – це складна психолого-правова конструкція, що відображає ставлення особи до права, до правових настанов. Правосвідомість «відповідальна» за поведінку людини у сфері права, за слідування суб'єктів його вимогам або протиставлення своєї поведінки цим вимогам [255, с. 149].

Важливим для нашого дослідження є аналіз морально-духовного аспекту правосвідомості, що включає духовну систему уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, що складаються щодо правової дійсності, під час її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення. Правосвідомість можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, поглядів, що відображають критику чинного права, а також ставлення груп та індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів та інших елементів правової системи [143, с. 123]. Правосвідомість – це особлива форма духовного засвоєння дійсності, котру можна представити як систему ідей, уявлень, переконань, теорій, почуттів, поглядів, котрі складені стосовно правової дійсності в процесі її пізнання й осмислення. Правосвідомість може бути представлена такими основними елементами: правовою психологією та правовою ідеологією [3, с. 20].

Окремі науковці взаємозв'язок категорії правосвідомості і правової культури розуміють і визначають по-іншому. Так, критеріальною характеристикою правосвідомості є *правова культура особистості*, що включає знання, розуміння та уміння реалізовувати у практиці соціальних відносин норми права. Важливим елементом правосвідомості та правової культури є також знання й реалізація громадських, соціальних, економічних, політичних та інших прав і свобод людини. Правосвідомість пов'язана зі світоглядними настановами людської свідомості, що впливають на поведінку особистості; її формування має складний характер [43, с. 69].

Правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях про право, його місце та роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей [93, с. 164]. Правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов’язаної з цим правом [196, с. 90].

У наукових дослідженнях вивчається також проблема структурно-рівневих та сутнісних показників правосвідомості. Ю. Калиновський аналізує цю проблему з урахуванням доробку різноманітних концепцій правосвідомості: етично-релігійної концепції правосвідомості (І. Ільїн), психологічної концепції правосвідомості (Л. Петражицький), сучасних поліметодологічних концепцій правосвідомості (А. Бова, В. Касьянов, В. Нечипуренко, І. Омельчук, М. Цимбалюк та ін.).

Досліджуючи сутність та структуру правосвідомості, науковці (Р. Байніязов, А. Окара, І. Омельчук) виокремлюють такі характеристики цього феномена: основним об’єктом відображення є правові явища суспільного життя; наявність духовного начала; зв’язок з іншими видами свідомості (моральною, політичною, релігійною, філософською); підпорядкування загальним для всіх видів правосвідомості закономірностям формування і функціонування; нормативність; наявність психологічної складової тощо. Автор уточнює розуміння правосвідомості як багатоаспектного, поліфонічного явища, котре вбирає в себе низку компонентів: *раціональний* (погляди, уявлення, ідеї про право); *психологічний* (почуття, емоції, що спричинені правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного права); *поведінковий* (установка на певну поведінку у правовій сфері, готовність діяти певним чином – відповідно або проти права) [73].

З позиції представників юридичної науки (С. Алексєєв, В. Горшенєв, В. Котюк, Є. Назаренко, О. Скакун, С. Сливка, Ю. Тихомиров, В. Чефранов та ін.) правосвідомість визначено як систему відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях

людей про право, його місце й роль у забезпеченні свободи особистості та інших загальнолюдських цінностей. Правосвідомість як об'єктивно-суб'єктивна реальність, створена й сконструйована людиною в процесі повсякденної взаємодії з іншими індивідами, змінюється, відтворюється та взагалі існує завдяки людській діяльності. Правосвідомість як феномен соціокультурного світу є сукупністю поглядів на ідеї, що виражають ставлення до законності й правопорядку та уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Правосвідомість особистості є, з одного боку, одним з елементів її правової культури, а з іншого – правової культури суспільства в цілому (поряд з такими елементами, як право, правові відносини, правова наука, правові установки, правотворча діяльність тощо) [59].

У дисертаційному дослідженні Л. Макар «Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах», розглядається педагогічний аспект проблеми формування правосвідомості. Автор зауважує, що представники педагогічної науки (В. Безбородий, М. Городиський, М. Подберезський, І. Романова, Н. Ткачова та ін.) визначають правосвідомість особистості як *інтелектуально-розумове утворення*, у якому втілюються її вміння мислити правовими категоріями та зіставляти їх з реальним досвідом правової поведінки й правових відносин, що встановлюються між людьми, давати правову оцінку ситуаціям, проблемам, поведінці, діям як правового, так і протиправного характеру. Правова свідомість людини є головним чинником, котрий визначає вибір способів поведінки та дій у тій чи іншій ситуації й формується на основі правових знань, уявлень, переконань, поглядів, почуттів, що склалися в суспільстві та становлять суспільну свідомість. З'ясовано, що за суб'єктивним складом правосвідомість поділяють на суспільну, групову та індивідуальну. За глибиною відображення в особистості правової дійсності визначають такі види правосвідомості, як *повсякденна правосвідомість* (масові уявлення людей, їх оцінки, емоції щодо права та законності, стереотипи поведінки) і *професійна правосвідомість* (погляди, традиції, переконання, що

складаються у працівників, які займаються юридичною діяльністю й мають професійні правові знання та досвід роботи). Професійна правосвідомість представлена науковою, *теоретичною* правосвідомістю вчених-юристів, викладачів правових дисциплін у навчальних закладах різних рівнів акредитації та *практичною* правосвідомістю юристів-практиків, що мають юридичну спеціалізацію [113].

Для нашого дослідження важливим було урахування особливостей професійної правосвідомості як морально-психологічного компоненту особистості, котрий визначається як складник правової культури, що характеризує сформовану систему правових понять, ідей, уявлень, емоцій, почуттів, оцінок, що відображають його ставлення до права та забезпечують виконання інформативно-правової й правовиховної діяльності [113].

Типологія правосвідомості, здійснена у науковій літературі, передбачає класифікацію її елементів; структура виглядає по-різному залежно від того, який аспект свідомості аналізується у конкретний момент. З точки зору суб'єкта відображення, правосвідомість – феномен суспільний, груповий. Типологізація правосвідомості залежить від конкретних носіїв – суб'єктів: окремі індивіди, суспільні групи, суспільство, народ. З огляду на це виокремлюють *індивідуальну* та *колективну* (групову) правосвідомість. Індивідуальна правосвідомість або правосвідомість особистості – це така форма відображення правових явищ, котра охоплює психічні, інтелектуальні, емоційні та вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, котрі синтезуються у прийнятих рішеннях і спрямовані на піднесення, спілкування та взаємодію у процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин [251].

Для визначення основних характеристик правосвідомості студентів спеціальності правознавство, важливим було проаналізувати сутність категорії індивідуальної правосвідомості, котра нерозривно пов'язана із

соціальними групами, соціальними інститутами, професійними, політичними, релігійними колективами, із суспільством загалом. Індивідуальна та колективна правосвідомості співвідносяться як частина і ціле, особливе і загальне та знаходяться в діалектичній взаємодії. Колективна (групова) правосвідомість відображає провідні правові ідеї, погляди, настрої, оцінки, позиції і почуття, притаманні певному колективу, групі або суспільству чи народу загалом. Колективну або групову правосвідомість науковці класифікують залежно від соціально-класової структури суспільства, від правового статусу окремих соціальних груп і класів [156, с. 20–22]. А натомість, правосвідомість суспільства ґрунтується на історично визначеній системі суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних, духовних – у масштабах усього суспільства. Вона відображає правову природу відносин у суспільстві, принципи і схеми правового спілкування між членами суспільства, досвід правової діяльності [199]. Правосвідомість суспільних груп вирізняється груповими правовими установками, стандартами, особливими критеріями до рівня правосвідомості. Вони є продуктом того особливого місця, котре займає певна соціальна група у системі суспільства, її специфічної діяльності, особливої мети, яку вона має, та специфічних засобів її досягнення [143].

Правосвідомість окремої соціальної групи слід визначати як групову правосвідомість. Найчастіше вона проявляється у процесі прийняття законів або юридичних приписів, що відображають інтереси цих груп, а також регулюють їх відносини один з одним і з державою. І. Голосніченко, як один із видів групової правосвідомості, виокремлює правосвідомість політичної еліти та правосвідомість правлячої політичної еліти, вважаючи її досить важливою для розвитку суспільства і держави [143, с. 25]. Однією з форм колективної суспільної правосвідомості визначається правосвідомість народу загалом як сукупність певних поглядів, понять, уявлень, на базі яких формуються його правові відносини, основні норми діючого права та державно-правові інститути [251].

До форм суспільної свідомості науковці відносять – філософську, моральну, політичну, екологічну тощо. Правосвідомість від інших форм суспільної свідомості, насамперед, відрізняється предметом відбиття. Предмет відбиття правосвідомості – правова дійсність, котра містить у собі: право, що формується, право, що сформувалося, право, що реалізується. Таким чином, правосвідомість – явище ідеальне, безпосередньо не спостережуване, що стосується внутрішнього світу суб'єктів права [153].

На особливі властивості правосвідомості акцентують увагу науковці, які розуміють її як особливий вид суспільної свідомості, сукупність різних форм відображення правової дійсності у правових теоріях та концепціях, поглядах, почуттях, уявленнях людей про право, його справедливість, цінність, місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей. Своєрідність правосвідомості обумовлена тим, що вона має свій особливий предмет відображення і впливу – правову дійсність, зокрема, право як систему правових норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку та інші правові явища, правову систему в цілому. Причому правосвідомість не тільки відбиває їх у правових принципах, категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах, а й спрямовує суб'єктів права на здійснення певних змін в правовому середовищі, прогнозує і моделює правові діяння. Призначення, місце та роль правосвідомості в правовій сфері суспільного життя визначається тим, що вона пов'язана з різними правовими явищами, є однією з причин, факторів їх виникнення, формою існування, елементом чи результатом [123].

Аксіологічні виміри правосвідомості вивчав Ю. Калиновський. Автор зауважує, що правосвідомість суспільства поєднує як аксіологічний вимір (домінантні правові цінності для певного типу суспільства), так і онтологічний вимір – способи та форми буття правосвідомості у конкретно історичних умовах, базується на комунікативно-ціннісному тлі, яке утворилося в тому або іншому суспільстві і являє собою усталені уявлення

про добро і зло, справедливе й несправедливе, дозволене й недозволене, традиційне та нетрадиційне [74, с. 14].

Ціннісний аспект правосвідомості розглядається також і іншими авторами. Так, правосвідомість регулює відносини у громадянському суспільстві завдяки своєму високому рівню, якому відповідає усвідомлення людиною важливості співвідношення своїх дій з інтересами інших членів суспільства, його законами, а також іншими нормативними правовими актами. Саме у межах правосвідомості формуються такі правові цінності, як справедливість, рівність, свобода, честь, гідність, що впливають на розвиток усієї правової системи держави та громадянського суспільства. Завдяки розвинутій правосвідомості людина громадянського суспільства здатна осмислювати та оцінювати правову дійсність, що її оточує, приймати рішення та вчиняти дії, котрі мають правові наслідки [168].

У науковій літературі виокремлюють такі елементи правосвідомості: *правова психологія* – як структурний елемент правосвідомості, що включає правові почуття, настрої, інші емоційні сприйняття правових явищ; *правова ідеологія* – це структурний елемент правосвідомості, який охоплює знання, уявлення, поняття про зміст права, що формуються в результаті правового виховання та юридичних наукових досліджень; *правова поведінка* – це вольова сторона правосвідомості, що становить процес перетворення норм права в реальну правову поведінку. Існують також класифікації на інших підставах: *за суб'єктами* (носіями) правосвідомості: індивідуальна; групова та суспільна; *за глибиною* відображення правової дійсності: повсякденна (буденна, непрофесійна); професійна (практиків-юристів); наукова (теоретична) [178].

Подібні погляди висловлюють інші науковці. Так, правосвідомість формується з основних блоків: когнітивного (раціонального, ідеологічного); психологічного (емотивного); поведінкового. *Когнітивна* складова відображає сукупність правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, котрі відбивають теоретичне (наукове) осмислення суб'єктами права

правового розвитку, правових режимів, механізму та процесу правового регулювання суспільних відносин. *Психологічна* складова відображає глибинні, сутнісні, особистісні властивості правових явищ. *Поведінкову* частину правосвідомості складають мотиви правової поведінки, правові установки. Це ті елементи, які безпосередньо зумовлюють і визначають поведінку суб'єктів права, її напрямок, природу. Поведінкові елементи утворюють вольову сторону правосвідомості, синтезують раціональні та емоційні компоненти, є однією із складових частин правової поведінки [123].

Основними функціями правосвідомості є: *правоутворююча* – формування права на різних рівнях його існування, зокрема правосвідомість є джерелом права, правові нормативні акти виступають як форма зовнішнього виразу правосвідомості суспільства і законотворчих органів держави. Правові принципи, що є елементом правосвідомості, визначають основні якості норм права, форм і засобів правового регулювання; *регулююча* – упорядкування суспільних відносин, оскільки право впливає на поведінку суб'єктів суспільних відносин через усвідомлення ними правових приписів, формування на цій основі мотивів правомірної поведінки, правових установок, звичок тощо. Ефективність правового регулювання залежить від рівня правосвідомості суб'єктів, їх правових знань, характеру оцінок правових приписів, почуттів, поведінкових мотивів і установок [123].

Розрізняють види правосвідомості за такими критеріями: *за суб'єктами* (носіями) – правосвідомість суспільства, правосвідомість соціальної групи чи колективу, правосвідомість особи; *за джерелами* формування – буденна, наукова, професійна; *за природою відображення* правової дійсності – емпірична та теоретична [123].

Взаємозв'язок правової свідомості і правової поведінки досліджувала А. Хорольська, яка зауважувала, що формування правомірної поведінки відбувається як результат взаємодії особистості з іншими індивідами та спільностями (зокрема державою) й осмислення отриманого досвіду. Тому *фактори*, що впливають на формування правомірної поведінки громадян,

утворюють дві великі групи, котрі поділяють за напрямками впливу на свідомість: внутрішні, що становлять собою індивідуальні особливості інтелекту, та зовнішні, що полягають у діяльності суб'єктів-творців правової свідомості. Ці фактори можуть бути інституціоналізованими (спричиненими діяльністю держави в особі її органів, установ та організацій, що діють через право) та стихійними (спричиненими думкою колективу, лідера, соціально-демографічної групи) [243, с. 10–13].

Розглядаючи юридичний аспект правосвідомості, науковці виокремлюють різні підходи. Відповідно до класичного підходу, правосвідомість трактується як вид суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, котрі характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним [76, с. 386].

Правосвідомість як форму суспільної свідомості розглядає О. Пастушенко, зауважуючи, що суспільна свідомість – це відображення суспільного буття через мову, науку, філософію, твори мистецтва, політичну і правову ідеологію, мораль, релігію, міфологію, народну мудрість та соціальні норми [157, с. 38].

На єдності правосвідомості і права наголошує О. Цуркан, який зауважує, що правосвідомість і право не є тотожними явищами, адже право – об'єктивоване інституціональне утворення (система формально визначених загальнообов'язкових норм), правосвідомість – суб'єктивне явище (сукупність ідей, теорій, знань, уявлень, почуттів, емоцій, настроїв, суджень про право) [247, с. 166].

Зв'язок моралі й права досліджували науковці: В. Бачинін [9], Г. Васянович [17; 18; 19], Ю. Дмитрієнко [53; 54], О. Дзьобань [51; 52; 173], І. Євхутич [64], А. Заєць [61], М. Кельман [76], Н. Коваленко [86; 87; 88], П. Недбайло [140], Н. Оніщенко [146], М. Палієнко [155], О. Петришин [161], П. Рабінович [196], С. Рашидов [197]. С. Сливка [211; 212; 213], С. Слабко [210], П. Юркевич [261], Л. Фуллер [241] та ін.

Визначаючи правосвідомість як сукупність поглядів, ідей, уявлень, а також почуттів, емоцій, переживань, Ю. Дмитрієнко розглядає її як ставлення людей до діючого права та державно-правових явищ [247]. Н. Оніщенко наголошує на необхідності взаємопов'язаного розвитку громадянського суспільства з правовими та моральними нормами як основними засадами його життєдіяльності [146, с. 69]. Науковець зауважує, що люди керуються моральними правилами за велінням власної совісті, розуміючи свій моральний обов'язок. Регулювання суспільних відносин покладено на право, мораль та інші соціальні норми [146, с. 70].

На взаємозв'язку права і моралі наголошує М. Палієнко, який зауважує що право – це сукупність своєрідних, позитивних й об'єктивних норм чи правил, котрі сформовані й установлені у громадянському суспільстві. Право впливає на духовний бік людини як думка, ідея, що проникає у її свідомість і стає психічним фактором її життя [155, с. 32].

Моральна свідомість – це система норм, принципів, ідеалів, котрі регулюють ставлення людей одне до одного, до сім'ї, народу, суспільства. Моральна свідомість – особливий вид соціальної регуляції, котрий має певні спільні риси з правовою регуляцією, і водночас має суттєві відмінності від права [55, с. 59]. Мораль є формою суспільної свідомості, котра відображає моральні стосунки, що проникають в усі сфери життя суспільства. Мораль стимулює розвиток і вдосконалення гідності людини, її прагнення до змістовного та щасливого життя. І. Євхутич поняття моралі визначає як усвідомлену, тобто засновану на знаннях, досвіді, звичаях форму людської свідомості, котра формує відчуття прагнення до належного, що виходить із внутрішнього спонукання віри у справедливість, впевненості панування добра; виводить цю впевненість із розуміння цінностей життя: добробуту, миру, захисту, збереження та продовження життя задля майбутнього людського роду [64, с. 44].

Історія розвитку цивілізації свідчить, що право і мораль як складові частини культури суспільства органічно між собою пов'язані. Правова

система державно-організованого суспільства закріплює життєво важливі вимоги моралі, моральні настанови. Законодавча влада в роботі з удосконалення права враховує стан суспільної моралі, моральну культуру, виходить з того, що моральна основа права є важливою складовою величиною загальної регулятивної властивості права, що право повинно бути моральним, закони повинні бути справедливими і гуманними [241, с. 127].

О. Дзьобань, вказуючи на залежність моралі і права, ставить питання про виникнення нової форми свідомості – морально-правової, або правосвідомої форми моралі [173, с.74]. Відмінність норм права від моралі виявляється в характері гарантій виконання цих норм. Вимоги права і моралі виконуються більшістю людей свідомо, добровільно, відповідно до розуміння їхньої справедливості. Норми моралі виконуються за умови особистої переконаності, звички людини. Внутрішнім гарантом моралі є совість людини, а зовнішнім – суспільна думка. Різниця між правом і мораллю виявляється також і в оцінці мотивів поведінки людини. З моральної точки зору важливо виявити стимули, мотиви людини, її наміри у виборі певного стилю поведінки [64, с. 60–62].

Ще одним важливим поняттям, із яким тісно пов'язана правосвідомість, є поняття правової культури. Особливого значення для розуміння сутності, змісту та структури правової культури мають наукові праці та дослідження К. Бібика [11], С. Богачова [13], Ю. Битяка [171], В. Власенка [21], З. Гладун [33], В. Головченко [36; 37; 38], І. Голосніченка [40], Л. Герасіної [31], О. Данильяна [46; 47; 48], О. Дзьобань [51; 52], Ю. Калиновського [74], М. Кельмана [76], Н. Коваленко [87; 88], О. Косаревської [100], Г. Клімової [81; 82], В. Лозового [111], С. Максимова [116; 117], П. Макушева [118], О. Минькович-Слободяник [124], О. Петришина [161], М. Подберезького [164], П. Рабіновича [196], С. Сливки [211; 212; 213], С. Третяка [232], Ю. Тодики [231], М. Требіна [230; 231], І. Яковюка [263] та ін.

Проблеми правової культури розглядають у дисертаційних дослідженнях: М. Гримич (звичаєво-правова традиційна культура українців ХІХ – початку ХХ ст., 2005) [41]; Я. Гриньова (формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін, 2011) [42]; І. Зеленко (правова культура працівників органів внутрішніх справ (загальнотеоретичний аспект), 2006) [68]; І. Осика (правова культура у формуванні правової, соціальної держави, 2004) [151]; Р. Сербин (правова культура – важливий фактор розбудови правової держави, 2003) [202]; С. Скуріхін (правова культура офіцерського складу Збройних Сил України, 2011) [209]; В. Співак (правова культура учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян України, 2004) [218]; Л. Твердохліб (формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу, 1999) [220]; Б. Чупринський (формування професійної культури майбутніх юристів: філософсько-правове дослідження, 2010) [250].

Аналізуючи наведені вище визначення правосвідомості бачимо, що об'єднуючим чинником для них слугує суб'єктивне ставлення особи до права у зв'язку з отриманим рівнем виховання, освітою, досвідом, переконаннями, світоглядом. Саме ці риси як системоутворюючі блоки формують певний рівень правосвідомості особистості, яка вливаючись в певну групу формує правову культуру групи і відповідно соціуму [124].

На зв'язок правосвідомості та правової культури вказує Г. Попадинець, який правосвідомість розуміє як сукупність оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, окремого громадянина або суспільства загалом) до права й чинного законодавства, а також правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, котрі регулюють поведінку особистості в юридично значущих ситуаціях. Правосвідомість, як і правова культура, виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових

знань, його залучення до правових цінностей і культурних надбань суспільства, процеси їх втілення у правомірній поведінці суб'єкта, його правовій активності. Правосвідомість відображає правову дійсність, що склалася за конкретно-історичних умов у тій чи іншій країні, але водночас впливає на функціонування й розвиток правової системи. Вона є активним елементом системи правового регулювання суспільних відносин – право не може регулятивно впливати інакше як через людей, безпосередньо впливаючи на їхню свідомість [168].

Є. Шрам [253, с. 88–90], звертаючись до аналізу поняття правової культури, зауважує, що в юриспруденції не існує однозначного розуміння цього терміну. Концепцію правової культури широко представив Лоуренс Фрідман в 1975 році, розглядаючи її як засіб підкреслення того факту, що право краще розуміється та описується як система, результат соціальних сил, та саме є певною соціальною силою. Також він вирізняє внутрішню правову культуру (заснована на практиці в системі) та зовнішню (заснована на практиці з системою) [269].

Термін «правова культура» досліджувався різними науковцями. Наприклад, Роско Паунд асоціює категорію із «законом в дії». Юридичні соціологи розуміють під правовою культурою ті цінності, ідеї та підходи, що існують у суспільстві стосовно права (Лоуренс Фрідман, Джеймс Вітман). Пітер Хеберле розглядає правову культуру як цінність, що є опозиційною до варварства тоталітаризму, тобто як аналогію до верховенства права [270]. Деякі юристи пов'язують правову культуру з певними видами мислення. Так, П'єр Легранд вказує на менталітет, Ніклас Луман – колективну пам'ять, Вільям Евальд – право у свідомості і т. ін. [270]. Щодо вітчизняних досліджень цього питання, то І. Коваленко зауважує, що правову культуру традиційно визначають як культуру, що формується під впливом права [167].

Правова культура – особливий соціальний феномен, що характеризує правовий стан суспільства та особистості і є цілісною системою взаємопов'язаних компонентів правової реальності [76, с. 394]. Науковці

вирізняють правову культуру суспільства та правову культуру особистості. Під правовою культурою суспільства вони розуміють усе те позитивне, що створено людством у правовій сфері, таким чином вона відображає стан правосвідомості, юридичної науки, якість законопроектів, рівень професіоналізму, розвиток правової науки та освіти. Так, В. Власенко зауважує, що правова культура є складовою загальної культури суспільства, в якій акумулюються досягнення людства у сфері прав і свобод людини [21, с. 1].

Ю. Битяк та І. Яковюк поняття правової культури визначають як систему позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона слугує внутрішньою духовною складовою правової системи і окреслює правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності [171, с. 5].

Правова культура – це динамічна категорія, частина загальної культури, що є системою панівних духовних і матеріальних цінностей у сфері права, а також ідей та підходів до розуміння права, що формується впродовж розвитку суспільства, держави й права на основі загальнолюдських цінностей з урахуванням особливостей менталітету суспільства в певний період та в певному регіоні [253, с. 88–90].

Правова культура особистості – це рівень правових знань, ставлення до права, до закону, до правових цінностей тощо [177, с.30]. І. Голосніченко правову культуру особистості визначає як систему знань певних положень чинного законодавства, умінь використовувати ці знання на практиці [40, с. 24-25]. Ми погоджуємося з О. Косаревською, яка зауважує, що правова культура особистості виражається в оволодінні нею основами юридичних знань, у повазі до закону, у свідомому дотриманні норм права, у розумінні соціальної, юридичної відповідальності, у несприйнятті правопорушень тощо [100, с. 75].

Знання студентами спеціальності правознавство прав, свобод, а також обов'язків перед державою та суспільством є складовою частиною правової культури. Саме тому науковці наголошують на необхідності підвищення рівня правової культури, забезпечення режиму законності в державі, формуванні поваги до права і правомірної поведінки як базових цінностей суспільного життя. Нині є актуальною проблема формування та утвердження нової гуманістичної правової ідеології, в основі якої лежить визнання права вищою соціальною цінністю, необхідним регулятором суспільних відносин, мірою свободи і справедливості як суспільства в цілому, так і окремого громадянина, яка б сприяла прогресивним перетворенням на рівні правосвідомості кожної людини та всіх суб'єктів правовідносин [229, с. 5].

О. Зайчук та Н. Оніщенко потрактовують дану категорію як систему духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права [222, с. 553]. О. Скакун визначає її як різновид і невід'ємну частину загальної культури, що становить систему духовних і матеріальних цінностей у правовій сфері, збережених, накопичених та розвинених суспільством завдяки вдосконаленню заходів інформаційного, просвітницько-освітнього характеру з урахуванням загальнолюдських правових цінностей [223, с.108].

Вивчаючи *професійну правосвідомість* майбутніх юристів, В. Мухін визначає її як цілісний, системний, практично спрямований, нормативно детермінований спосіб пізнання правової дійсності й активного впливу на неї, що забезпечує функціонування й розвиток правопорядку, суб'єктами якого є особи, що мають спеціальну юридичну освіту і професійно займаються юридичною практикою [127, с.16].

Як доводить аналіз наукової літератури, специфіка професійної правосвідомості полягає в тому, що вона є відображенням у свідомості особистості та соціальної групи об'єктивної потреби у вираженні виробничих відносин індивідів у якості правових. Водночас, є дослідники, які стверджують, що правосвідомість зазвичай не існує в «чистому» вигляді,

вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності й дійсності [76, с. 386].

Предмет професійної правосвідомості має складну структуру і охоплює правові явища, які існують або існували раніше, наявність яких бажана в майбутньому. Визнання компонентом професійної правосвідомості уявлень про бажане право дозволяє включити до її предмета й суспільні відносини, що потребують правового регулювання. Професійна правосвідомість є не стільки пасивною формою відбиття правової дійсності, скільки активним, творчим началом, яке у певному розумінні створює цю дійсність і трансформує її. Однією з суттєвих ознак професійної правосвідомості є нормативність, під якою розуміється нормативний характер мислення, тобто сприйняття соціального життя, діяльності соціальних суб'єктів через категорію юридичних обов'язків і суб'єктивних прав. Форми професійної правосвідомості поділяються на: а) внутрішні (раціональні, емоційні та вольові); б) зовнішні (теорії, концепції, документи тощо). Професійна правосвідомість визначається як різновид свідомості, спрямований на сприйняття минулого, існуючого або бажаного права в усьому різноманітті його проявів, який слугує суб'єктивною основою права, умовою можливості його буття, самостійним чинником його існування і розвитку. Актуальним у науковому плані є дослідження професійної правосвідомості як виду групової і як якісного рівня сприйняття правової дійсності та зворотного впливу на неї. Предметом такої правосвідомості вирізняють будь-які правові явища, а також суспільні відносини, що потребують правового регулювання. Суб'єктом професійної правосвідомості є особа, яка є юристом за фахом і професійно займається юридичною практикою [127].

Однією з важливих характеристик професійної правосвідомості студентів спеціальності правознавство вважаємо її зміст. Ми додержуємося визнаних у науці підходів, за якими змістом професійної правосвідомості фахівця з права є система юридичних знань, переконань і почуттів, якими він керується під час здійснення професійної юридичної діяльності. Розвинена

правосвідомість стає основою права в сучасному цивілізованому суспільстві, фундаментом становлення правової держави [129, с. 80].

Особливістю формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство є розвинена правова активність, ефективні вміння використовувати правові засоби для досягнення практичних професійних результатів, прагнення затвердити право в якості особливо значущого досягнення цивілізації, що є однією з найважливіших умов побудови правової держави [78, с. 4].

Досліджуючи питання взаємозв'язку особистісних якостей із правосвідомістю, В. Царенко визначає правосвідомість як оціночне відображення специфіки нормативно-правового регулювання у сфері здійснення професійної діяльності, що формується на основі психічних, інтелектуальних, емоційних і вольових процесів і станів, має здатність до збагачення внаслідок вільної взаємодії з іншими формами свідомості та здійснює регулятивний вплив на його поведінку [244, с. 4].

Особливості індивідуальної правосвідомості у науковій літературі визначаються як сукупність поглядів, ідей, що відображають ставлення людей до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним [73, с. 125]. Індивідуальна правосвідомість пов'язана з предметною галуззю життєдіяльності особистості. До характеристик відносимо її динамічний характер, залежність від конкретної ситуації в суспільстві [69, с. 18].

У контексті нашого дослідження розглядаємо *індивідуальну правосвідомість студентів коледжів, майбутніх юристів спеціальності правознавство, яка представлена як динамічне особистісне утворення, котре забезпечує здібність студента – майбутнього юриста – до орієнтації та самовизначення у правовому просторі на основі правових знань, умінь і навичок; оцінювальних відношень до права, правових установок і ціннісних орієнтацій*. Індивідуальна правосвідомість є особистісним утворенням на рівні свого індивідуального прояву, тому виникає на основі двосторонньої

взаємодії процесу відображення правової дійсності у свідомості майбутнього юриста і процесу прийняття ним рішень стосовно правомірної поведінки, тобто в результаті взаємодії з правовою дійсністю. Відповідно, правосвідомість реалізується в професійній діяльності майбутнього юриста.

У науковій літературі розглядаються взаємозв'язки правосвідомості з психологічними особливостями людини, а саме це сукупність раціональних і психологічних компонентів, що не лише відображають усвідомлення правової дійсності, а й впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки [64, с.169]. Правова дійсність є особливою галуззю соціального життя суспільства, котра зумовлюється правом, його впливом на суспільні відносини. Правова дійсність як різновид соціальної дійсності формується з двох компонентів: ідеального та матеріального. Галузь ідеального визначається свідомістю, а галузь матеріального – соціальною практикою [117, с. 127]. Стосовно правової дійсності ідеальне та матеріальне проявляються у правосвідомості, законодавстві й реалізації права. Дані правові явища взаємозумовлені на рівні закономірностей, так що зміни в одних явищах обов'язково викликають відповідні зміни в інших.

Мотиваційний аспект формування професійної правосвідомості пов'язується науковцями із формуванням позитивного ставлення до закону, знання громадянами своїх прав і обов'язків перед державою та суспільством, котрі є важливими під час формування правової свідомості та правової культури. За допомогою правосвідомості відбувається відображення правової дійсності, що передбачає осмислення та розуміння значення й важливості права; оцінку права; усвідомлення важливості й значущості створення розвиненої системи законодавства; прийняття процесу й результатів реалізації права; співвідношення правових цінностей з іншими цінностями (моральними, політичними, національними, патріотичними та ін.) [61, с. 113].

Мотиваційний аспект правосвідомості знаходить своє відображення в працях інших науковців. Так, правосвідомість – це уявлення та поняття, котрі виражають ставлення людей до діючого права, знання міри у поведінці

людей з погляду прав і обов'язків, законності й протизаконності; це правові теорії, правова ідеологія [217, с. 657]. Суб'єктивну складову правосвідомості науковці пов'язують з наявністю суб'єктивної реакції людей на право. Правосвідомість у цьому аспекті розглядають як регулятор відносин між людьми, які наділені волею і свідомістю. Очевидним є те, що процес створення права (правотворчість) пов'язаний зі свідомою діяльністю людей, що право є продуктом цієї діяльності. Зрозумілим є і те, що процес втілення права в життя є усвідомленою, вольовою діяльністю людей [76, с. 385].

Характеристика індивідуальної правосвідомості пов'язана з дослідженнями таких науковців: Л. Бова [12], С. Богачов [13; 14], В. Войтов [24; 25], В. Головченко [36; 37; 38; 39], І. Голосніченко [40], Д. Деннет [49], П. Зеленков [69], Ю. Калиновський [73-75], О. Кобець [83; 84], О. Макарова [114; 115], Н. Соколов [214] та ін.

Процес усвідомлення людиною навколишнього світу і самої себе складається зі специфіки відображених об'єктів і сфер суспільного життя, підпорядковуючись загальним закономірностям, котрі в цілому притаманні й суспільній свідомості. Не можна недооцінювати вплив суспільної свідомості на свідомість суб'єкта. На думку англійського психолога Д. Деннетта [49, с. 86], ця детермінація суспільної правосвідомості діє через поняття, установки, норми, цінності, традиції, ідеали, формуючи способи поведінки та мислення. У цьому аспекті сутність правосвідомості розглядається як сукупність знань у галузі права, емоційних відносин і установок стосовно права та правової системи у цілому [219, с. 232]. Правосвідомість є складовою свідомості, не може існувати за межами процесів самооцінки та самовизначення, формується та проявляється у професійній діяльності [258, с. 67].

Для студентів спеціальності правознавство важливим є формування актуальної правосвідомості як способу пізнання суб'єктом права. Явища, що мають правове значення, засвоюються у свідомості людей по-різному: для

одних вони є сферою їхньої актуальної свідомості, для інших – те, чому вони протистоять (злочинна діяльність) [216, с. 128].

Важливим для аналізу проблеми формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство є розроблена В. Мухіним класифікація видів правосвідомості, а саме, форм буття: інституціональна та неінституціональна; суб'єктів правосвідомості: індивідуальна та колективна; видів діяльності, що обслуговуються правосвідомістю: теоретична та практична; глибини та форми сприйняття правової дійсності: наукова, професійна та побутова правосвідомість [127, с. 14].

Інституціональна форма (представлена у вигляді документів). Це сфера «законоположень», «юридичного закону», «діючого права». Неінституціональна форма (недокументальна й неофіційна форма правового мислення, волі та почуттів, фіксованого в письмовій формі (у працях, художній літературі тощо). *Побутова правосвідомість* – включає в себе уявлення, почуття й волевиявлення студентів, їхнє суб'єктивне ставлення до діючого права, знання про існуючі закони та їхню оцінку, переконання у правомірності чи неправомірності судових рішень, у справедливості та несправедливості самих законів; ця сфера утворює громадську думку навколо діючого права, підтримуючи його або вимагаючи змін [127, с. 15]. *Теоретична правосвідомість* включає в себе юридичні «доктрини», створювані теоретиками права, а також теоретичні узагальнення понять про «право», «законність». *Професійна правосвідомість* (система спеціальних правових знань, умінь, навичок, переконань, почуттів, за допомогою яких здійснюється правозастосувальна чи інша юридична діяльність спеціальних суб'єктів). *Емпірична правосвідомість* включає в себе побутові уявлення, судження, оцінки, стереотипи поведінки, що формуються в процесі спонтанної інтеоризації різної правової інформації [127, с. 15].

Відмінності між теоретичною та емпіричною правосвідомістю виокремлено О. Кобець. На відміну від теоретичної, емпірична правосвідомість відображає правову дійсність більш безпосередньо, має у

своїй структурі значну питому вагу особистого досвіду, а також емоційні елементи. Емпірична правосвідомість породжується повсякденними умовами життя людей, обмежується безпосередніми потребами й зводиться переважно до побутових уявлень, оцінок, навичок поведінки, тоді як теоретична намагається проникнути в суть явищ, пізнати їх закономірності, виразити їх у системі поглядів, теорій, концепцій [84, с. 55].

Емпірична правосвідомість пов'язується С. Максимовим із морально-етичними установками людини, котрі починають вироблятися з раннього дитинства [116, с. 260]. Несформованість емпіричної правосвідомості виявляється в соціальному інфантілізмі, громадянській пасивності, безпомічності, у відсутності самостійного пошуку шляхів виходу зі складних ситуацій [206, с. 345].

Індивідуальна правосвідомість пов'язується науковцями зі специфічним типом духовності, в основі якого лежить триєдина онтогносеологічна зв'язка – «віра – розум – воля»; результат відображення у свідомості людини правової дійсності [261, с. 536].

Педагогічний аспект досліджуваної проблеми пов'язаний із правосвідомістю конкретної професійної групи та є відображенням їхньої практичної діяльності, в яку включена соціальна спільнота. Закономірно, що, професійна діяльність студентів – майбутніх фахівців з правознавства – має юридичну спрямованість. Під розвитком правосвідомості будемо розуміти процес становлення життєво важливих позицій студента: «Я – особистість», «Я – громадянин», «Я – юрист-професіонал» [43, с. 69]. «Я – особистість» – правосвідомість особистості, здатної критично мислити, шукати шляхи раціонального вирішення правових питань, уміти знаходити вихід із різних (в тому числі й конфліктних) ситуацій, керуючись нормами права. Розвиток правосвідомості особистості повинен іти інтенсивніше, ніж правосвідомість професіонала та громадянина; «Я – громадянин» – правосвідомість громадянина України, який володіє нормами права, знає та поважає закони своєї країни, при цьому займає активну громадянську позицію.

Правосвідомість студентів – майбутніх юристів як українських громадян розвивається за допомогою правового виховання, спрямованого на активізацію громадянських дій з боку студентської молоді; «Я – юрист-професіонал» – правосвідомість майбутнього фахівця із права, здатного адаптуватися в юридичній сфері. Це сприятиме вирішенню професійних завдань за допомогою правових знань, уявлень, дозволить здійснювати якісне планування та організацію професійної діяльності, проявити вміння вибудовувати взаємовідносини відповідно до норм права, проводити аналіз різноманітних правових ситуацій [43, с. 69].

Формування професійної самосвідомості студентів спеціальності правознавство передбачає творчий розвиток особистості майбутнього фахівця, оскільки для особистісного розвитку майбутнього юриста нагальним є поєднання професійних, естетичних, морально-етичних інтересів. Головне у виховній роботі щодо формування правосвідомості майбутніх юристів є робота по усвідомленню верховенства права та важливості професійно-правової компетентності. У цьому ж контексті формування професійної правосвідомості студентів спеціальності правознавство постає проблема формування індивідуальності студента. На процес формування правосвідомості майбутніх юристів вирішальний вплив здійснює сукупність взаємодіючих чинників: безпосередні умови життя і навчання; організована система освіти й виховання; засоби масової комунікації. Водночас вагомий вплив на формування їхньої правової свідомості має практична діяльність майбутнього юриста, котра передбачає цілеспрямовану й систематизовану виховну взаємодію викладачів та студентів, вплив юридичної теорії і практики на свідомість студента з метою виховання і формування професійного рівня правосвідомості з урахуванням існуючих соціально-правових реалій. Водночас важливим є формування в майбутнього юриста як професійної правової свідомості, так і професійно-правової культури. Це передбачає творче, діюче, динамічне та систематичне усвідомлення правового середовища, формування системи знань про право [250].

Отже, під правосвідомістю студентів спеціальності правознавство ми розуміємо сферу суспільної, групової та індивідуальної свідомості, котра відображає правову дійсність у формі правових знань та вмінь ними користуватися, емоційно-оцінювальних ставлень до права та практики його використання, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку особистості в юридично значущих ситуаціях. Це джерело правової активності людини та внутрішній регулятор юридично значущої поведінки.

Під індивідуальною правосвідомістю студентів за спеціальністю правознавство ми розуміємо динамічне особистісне утворення, що забезпечує здатність студента – майбутнього юриста – до орієнтації та самовизначення в правовому просторі на основі правових знань, умінь і навичок; оцінювального ставлення до права, правових установок і ціннісних орієнтацій. Правосвідомість є особистісним утворенням на рівні свого індивідуального прояву, тому виникає на основі двосторонньої взаємодії процесу відображення правової дійсності у свідомості майбутнього юриста та процесу прийняття ним рішення стосовного його правомірної поведінки, тобто в результаті взаємодії з правовою реальністю.

1.2. Правове виховання в системі виховної роботи коледжу

На значимість правового виховання у системі виховної роботи студентської молоді вказують сучасні науковці. Побудова правової держави та громадянського суспільства в Україні передбачає суттєве підвищення правосвідомості та правової культури усіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо побудувати таку державу і суспільство. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів, у тому числі і від рівня правового виховання і правової освіти населення країни [174]. В умовах національно-культурного відродження України, створення правової держави і демократичного суспільства, інтеграції в європейське і світове співтовариство набуває значення проблема правового виховання [103].

Становлення України як незалежної, демократичної, соціальної та правової держави потребує формування соціально-активної особистості з високим рівнем правової свідомості. Стан розвитку суспільства значною мірою залежить від рівня цілеспрямованого процесу формування правосвідомості його членів, тобто від правового виховання. Радикальні зміни в економічній, соціальній і політичній сферах обумовлюють зміни правового мислення і правової поведінки членів суспільства [173] та зумовлюють необхідність підвищення рівня правової культури населення. Тому потребують вирішення на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості суспільства, подолання правового нігілізму молоді, задоволення потреб громадян у одержанні знань про право, а це може бути забезпечено, насамперед, шляхом удосконалення правового виховання та правової освіти студентської молоді [190].

Конституція України закріпила основи побудови демократичної, соціальної, правової держави. На реалізацію їх має бути спрямована правова політика держави, політичних партій і громадських організацій. Важливим напрямом правової політики в демократичних державах є створення умов для реалізації громадянами своїх прав і свобод, забезпечення їм доступу до права, що означає можливість одержання ними широкої правової інформації та належної юридичної допомоги. Необхідним елементом доступу громадян до права є правове виховання, що має правозахисний зміст, але водночас формує і позитивне ставлення громадян до державних інститутів [175].

На значимість правової освіти та зорієнтованість виховного процесу на формування правосвідомості студентської молоді вказано в Конституції України [97], Законі України «Про освіту» [64], Законі України «Про вищу освіту» [62], Законі України «Про загальну середню освіту» [63], Програмі правової освіти населення [175]. Серед провідних принципів, про які йдеться в державних документах в галузі освіти є виховання громадянськості, працьовитості, поваги до прав і свобод людини. Актуальність цієї проблеми відзначено в «Національній доктрині розвитку освіти України» [189],

«Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» [186], «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [98], «Національній стратегії розвитку освіти України на період до 2021 року» [191].

Практична реалізація правового виховання студентів спеціальності правознавство у коледжах спирається на сучасну законодавчу базу. Це Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984 року) [92], Житловий кодекс УРСР (1983 року) [58], Кодекс законів про працю України (1971 року) [91], Водний кодекс України (1995 року) [22], Лісовий кодекс України (1994 року) [110], Сімейний кодекс України (2002 року) [204], Податковий кодекс України (2010 року) [163] тощо.

У Законах України «Про освіту» [64], «Про вищу освіту» [62], «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті» [189], Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») [182], «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти» [186], проекті «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [98] вагомого значення надається вихованню, яке має забезпечити формування правової свідомості та соціальної активності особистості. Вирішення цього питання покладається на систему правового виховання, в основі якого – формування правової свідомості та правової культури студентської молоді, що сприятиме формуванню національного світогляду, власних правових переконань, громадянської позиції.

Правове виховання у сучасних умовах покликане забезпечити ціннісний характер правосвідомості студентів спеціальності правознавство. Про це наголошується в Указах Президента України, а саме: «Про Національну програму правової освіти та правової інформації населення» [190], «Про Національну доктрину розвитку освіти» [189]; у постановах Кабінету Міністрів України: «Про Програму правової освіти населення України» [193], «Про Національну юридичну бібліотеку» [192], «Про затвердження заходів щодо реалізації Концепції підвищення правової

культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні» [185], «Про внесення змін до Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення» [180], «Деякі питання підвищення кваліфікації працівників юридичних служб центральних органів виконавчої влади» [183], «Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації» [184], «Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» [188], «Положення про Координаційну раду молодих юристів України при Міністерстві юстиції України» [165], «Порядку організації Міністерством юстиції України підвищення кваліфікації працівників юридичних служб міністерств, інших центральних органів виконавчої влади» [187] та інших нормативно-правових актів із питань науково-методологічного та організаційно-методичного забезпечення правового виховання.

Визначені в Конституції України завдання щодо створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без правового виховання, за допомогою якого формується необхідний рівень правосвідомості й правової культури громадян та суспільства в цілому. Адже відомо, що саме правосвідомість та правова культура є найважливішими чинниками, що сприяють становленню правової системи держави й демократичних засад суспільства, впливають на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримують і закріплюють його цілісність, стабільний правопорядок. У зв'язку з цим проблема правового виховання, формування правосвідомості і правової культури в сучасній Україні істотно актуалізується, набуває характеру невідкладної, вимагає кардинальних заходів, від успішної реалізації яких багато в чому залежить успіх державного розвитку [32]. На підвищення правосвідомості, правової культури громадян спрямована «Програма правового виховання населення

України», затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 366 від 29 травня 1995 р. [193].

Правове виховання – цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування в неї правової культури й активної правомірної поведінки. Основна мета правового виховання – дати людині необхідні в житті юридичні знання та навчити її шанувати закони і підзаконні акти та дотримуватися їх, тобто сформувати високий рівень правової культури, здатний значно зменшити кількість правопорушень. Правове виховання тісно пов'язане з усіма видами соціального виховання – морального, політичного, естетичного, економічного та ін. Їх можна назвати «субправовими», тобто такими, «що прилягають до правового», «пов'язаними з правовим», оскільки всі вони «втягуються в орбіту» правового виховання [175].

Важливим напрямом підвищення ефективності профілактики правопорушень є правова освіта і правове виховання. Згідно з Указом Президента від 18 листопада 2001 р. № 992/2001 «Про Національну програму правової освіти населення» [190], правова освіта полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами прав і свобод, а також виконання обов'язків. Правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції [189]. У документі йдеться, що у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти здійснюється широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучаються науковці, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права. Основними завданнями Програми є: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані

народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері [189].

До основних рис правового виховання відносять такі: будується на основі системи норм права; припускає впровадження у правосвідомість вихованців складових елементів упорядкованих суспільних відносин – дозволів, обов'язків, заборон. Дозволи, обов'язки, заборони стають первинними способами правового регулювання, поєднуючись у процесі функціонування права із заходами державного забезпечення, створюють умови для здійснення правомірної поведінки; спирається на можливість застосування примусової сили держави шляхом покладення юридичної відповідальності на правопорушників; охоплює не тільки суб'єктів права, які дотримуються правових норм, а й схильних до правопорушень; здійснюється за допомогою спеціальних правовиховних способів і засобів; здійснюється вихователями, які здебільшого мають педагогічну освіту або спеціальну педагогічну підготовку [189].

На сучасному етапі розвитку українського суспільства, підписання угоди про Асоціацію з ЄС, вкрай необхідною є побудова гармонізованого до стандартів ЄС законодавства в Україні. Однак виникають суттєві проблеми, вирішення яких можливо лише в процесі застосування в Україні більшості законодавчих актів та нормативів ЄС. Цей фактор розуміється суспільством та законодавцею, але який саме шлях (етапи) та механізми імплементації (гармонізації) або взагалі простого копіювання повинен обрати законодавець, поки що не визначено. Парафована Україною та ЄС Угода про асоціацію (далі – УА) (30 березня 2012 р.) стає значним кроком у процесі поглиблення співпраці сторін, адже документ відводить першорядну роль гармонізації

законодавства України з правом Союзу. Зокрема, згідно з текстом Преамбули зближення законодавства пов'язується із процесом реформ в Україні, чим, відповідно, заохочуються економічна інтеграція та поглиблення політичної асоціації сторін. А загалом гармонізація законодавства охоплює практично всі сфери співпраці України з ЄС. Вона має ширшу мету, ніж здійснення економічної інтеграції, адже передбачає реформування економіки та правової системи нашої держави [102].

Правове виховання як складову професійної підготовки майбутніх фахівців розглядали у своїх працях М. Володько [27], Л. Гайсина [30], З. Гетьман [32], Л. Герасіна [31], З. Гладун [33], Н. Головка [35], В. Головченко [39], О. Данильян [46], О. Дзьобань [51; 52], І. Запорожан [65; 66], В. Іова [72], Ю. Калиновський [75], Г. Клімова [81], І. Коваленко [85], Н. Коваленко [86], Т. Коляда [94], О. Кондратюк [95], А. Кутиркін [105], Н. Лесько [109], Є. Мануйлов [121], О. Орлова [148; 149; 150], І. Сезонова [200], М. Фіцула [240], М. Штангрет [254] та ін.

Проблема правового виховання та правової освіти майбутніх фахівців досліджували у дисертаційних дослідження такі науковці: С. Богачов (теоретико-правові засади правової освіти в Україні, 2010) [14]; І. Дарманська (правова підготовка майбутніх вчителів початкової школи в умовах ступеневої освіти) [48]; В. Загрева (правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів, 2002) [60]; І. Запорожан (педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами), 2002) [66]; О. Ляшенко (правове виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку в навчально-виховному процесі, 2010) [112]; В. Одарій (підготовка майбутніх педагогів до правового забезпечення професійної діяльності, 2005) [144]; О. Орлова (правове виховання і роль міліції у його здійсненні на сучасному етапі розвитку суспільства (теоретичні та прикладні аспекти), 2008) [150]; О. Хоптяна (правове виховання учнів 5-6 класів у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів, 2009) [242]; О. Фатхутдінова (правова освіта організаційної

свідомості особистості: теоретико-методологічний контекст, 2012) [235]; М. Штангрет (філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України), 2007) [254]; С. Яровий (організаційно-правове забезпечення виховної роботи в закладах освіти МВС України, 2003) [264].

У наукових дослідженнях визначається сутність, зміст, основні функції, завдання, форми та методи правового виховання майбутніх фахівців. Так, зміст і результативність правового виховання пов'язуються з тим, що воно здійснюється в період трансформації суспільства в демократичне громадянське; перебудови самого змісту свідомості не лише молоді, а й тих, хто її виховує; зміни правових норм щодо прав, свобод, обов'язків й обмежень молодих людей; нагальної потреби формування фахівців, для яких правомірна поведінка має стати життєвим кредо. Філософсько-правова площина виховання молоді в суспільстві розглядається в кількох аспектах, по-перше, як засвоєння соціального досвіду попередніх поколінь; по-друге, як пізнання соціальних норм і формування досвіду власної поведінки та відносин; по-третє, як соціалізацію, тобто входження, включення людини у різноманітні, в тому числі й правові стосунки, виробництво, політику, культуру; по-четверте, як формування особистості у взаємозв'язку природних (біологічних) й зовнішніх (соціальних, в тому числі правових) факторів; по-п'яте, як формування внутрішньої свободи вибору стилю і форм поведінки в межах правового поля. Правове виховання – це процес, який у різні періоди історії має свою специфіку, оскільки пов'язаний з культурою суспільства як матеріальною, так і духовною. Воно зорієнтоване, насамперед, на оволодіння особистістю необхідним рівнем правових знань, навичок і вмінь, усвідомленням правової системи держави, на формування стійких правових ідеалів, переконань, цінностей та ін. [254]

Студентство перебуває в епіцентрі перехрещення багатьох культур, а окрема молода людина формується і виступає носієм кількох культур та субкультур – етнічної, масової чи елітарної, соціальної, політичної, правової,

молодіжної, професійної тощо. Саме тому правове виховання у закладах вищої освіти є визначальним чинником і необхідною складовою полікультурної освіти [7, с. 139].

Науковці зазначають, що у формуванні правової свідомості студентської молоді важливу роль відіграє правове виховання, котре може здійснюватися різними способами та в різноманітних формах. Саме від обрання тієї чи іншої форми правового виховання студентів певною мірою залежить його ефективність, виконання мети та завдань, які стоять перед закладами вищої освіти. Правове виховання розглядається як цілеспрямована діяльність держави, громадських організацій, освітніх закладів та окремих громадян щодо передавання юридичного досвіду; систематичний вплив на свідомість і поведінку студентів з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, що забезпечують додержання, виконання і використання юридичних норм. Заклади вищої освіти є одними з основних чинників, що впливають на формування правосвідомості студента, і тому вони обумовлюють успішність досягнення мети правового виховання конкретної молоді особи [99, с. 15].

Головною метою правового виховання студентів закладів вищої освіти в Україні є формування у майбутніх фахівців правової свідомості та правової культури, впевненості у справедливості вимог Конституції України, українського законодавства, необхідності добровільного їх виконання, здатності мотивувати свої вчинки та приймати рішення, що не суперечать чинному законодавству. Найважливішими завданнями правового виховання студентів у коледжі є: виховання високої громадянськості та патріотизму, формування гуманістичного світогляду, свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, глибокої поваги до законів і правил людського співіснування, високої правосвідомості та правової культури, готовності дотримуватися й виконувати закони та вимоги Конституції України [99, с. 18].

Так, Й. Васькович та інші науковці обмежуються визначенням і подальшими дослідженням правового виховання як систематичної і цілеспрямованої діяльності державних органів та громадських організацій, спрямованої на формування у майбутніх юристів правової свідомості і свідомого ставлення до законів держави [19, с. 203]. Дещо по-іншому визначають правове виховання І. Сезонова та К. Оробець. Під правовим вихованням автори розуміють цілеспрямовану систематичну комплексну діяльність держави та громадянського суспільства, що має за мету формування цивілізаційно-узгодженої правосвідомості й активної правомірної поведінки шляхом підвищення рівня правової культури та свідомого ставлення до правової реальності, вироблення правового мислення й навичок, що переходять у правову поведінку [200].

М. Кельман та О. Мурашин правове виховання визначають як: цілеспрямовану діяльність держави, громадських організацій, окремих громадян щодо передачі юридичного досвіду; систематичний вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, що забезпечують дотримання, виконання та використання юридичних норм [76, с. 366].

На пріоритетність виховної роботи з формування правосвідомості у коледжах вказують дослідники зазначеної проблеми. Наголошується на її спрямуванні на формування у студентської молоді активної, життєвої, світоглядної позиції, ґрунтованої на загально визнаних ліберальних цінностях і морально-етичних стандартах, надання кожному студенту широких можливостей для опанування основ наук, національної та світової культури, а також створення умов для вільного та гармонійного розвитку, індивідуального та професійного самовдосконалення. Правове виховання розглядається як складова національного виховання та один зі шляхів виховання громадянина України. Система правового виховання студентів у закладах вищої освіти має своєю метою формування моральної і правової свідомості молодих людей, озброєння їх знанням українського

законодавства, що необхідне для практичної професійної діяльності [34, с. 15–18].

Система правового виховання склалася в античних Греції та Римі, де у громадян з дитячих років виховувалася повага як до законів, так і до встановлених порядків. Правове виховання є необхідною умовою підвищення правової активності громадян, формування правової культури суспільства, окремих соціальних груп або колективів, подальшого зміцнення законності і правопорядку. Правове виховання – це цілеспрямований, повсякденний і систематичний вплив держави та її органів, громадських об'єднань і організацій на свідомість людей з метою виховання у них відповідного рівня правової свідомості, правової культури і зразкової правомірної поведінки [174].

Розглянемо сутність правового виховання у соціокультурному аспекті. Яскравими представниками такого підходу до визначення правового виховання є С. Шефель та І. Коваленко, які цей феномен визначають як «спеціально організований процес соціо- та правокультурної ідентифікації людини через прийняття нею правових норм та обмежень, що регулюють правову поведінку в межах певної правової культури» [173, с.41].

Існує багато інших означень правового виховання, в основному вони також зводяться до формування моральних і правових знань як окремо взятої людини, так і групи осіб, наприклад, групи студентів, або основи знань, які будуть представляти інтереси державної та національної культури. Поняття «правове виховання» певною мірою є умовним, адже кожне виховання передбачає також і виховання поваги до законів та необхідність їх дотримання. Повага до закону повинна бути основою всього життя людини-громадянина. Це доводить, що не можна вважати людину вихованою, якщо вона не знає законів і порушує їх [179].

На думку О. Скакун, правове виховання – це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування в неї правової культури й активної правомірної поведінки. Основна мета правового виховання – дати

майбутньому фахівцю необхідні юридичні знання й навчити її поважати закони й підзаконні акти та дотримуватися їх, тобто сформувати достатньо високий рівень правової культури, здатний значно зменшити кількість правопорушень [205, с. 479]. Правове виховання – це складна та багатопланова діяльність, що полягає у використанні соціального інструментарію з метою впливу на свідомість людей. Такими інструментами виступають способи та методи організації правового виховання [169].

Поняття «правове виховання» тлумачиться у науковій літературі в широкому та вузькому смислах: у широкому розумінні – це вплив усіх правових факторів суспільного життя, всіх складових правової системи на суб'єктів, у процесі якого у суб'єкта формуються певні форми правової свідомості, культури та поведінки; у вузькому розумінні – це цілеспрямований, повсякденний, систематичний вплив державних органів і посадових осіб, громадських організацій, органів освіти та виховання, сім'ї тощо на свідомість індивіда з метою формування в останнього високого рівня правової свідомості та правової культури, що мають забезпечити відповідні форми правомірної поведінки. Зрозуміло, що головним завданням у сфері правового виховання є формування й удосконалення в обраному напрямі правової свідомості індивідів і соціальних груп, формування суспільно прийнятних форм правової поведінки соціальних суб'єктів [166].

Науковці по-різному визначають поняття правового виховання, його мету, завдання та значущість у суспільстві. Так, Г. Клімова визначає правове виховання через його складові елементи: правове виховання полягає в передачі, накопиченні й засвоєнні знань, принципів і норм права, а також у формуванні відповідного ставлення до права та практики його реалізації, вмінні використовувати свої права, дотримуватися заборон й виконувати обов'язки. Звідси необхідність в усвідомленому засвоєнні основних, необхідних положень законодавства, виробленні почуття глибокої поваги до права. Отримані знання повинні перетворитися в особистісні переконання, у

міцну установку строго слідувати правовим законам, а потім – у внутрішню потребу дотримуватися закону [81, с. 109].

Є. Мануйлов правове виховання визначає як «виховну діяльність школи, сім'ї, закладів вищої освіти, правоохоронних органів, спрямовану на формування правової свідомості, правової культури, правових навичок і звичок, з метою правомірної діяльності і поведінки особистості». Головна мета правового виховання української студентської молоді полягає у формуванні у майбутніх фахівців високої правової культури, глибокої впевненості у справедливості вимог Конституції України, українського законодавства, необхідності добровільного їх виконання, здатності мотивувати свої вчинки та приймати рішення, котрі не суперечать діючому законодавству [121].

А. Кутиркін у статті «Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України» зауважує, що правове виховання – це система заходів, спрямованих на формування правових ідей, норм, принципів, що є цінностями світової та національно-правової культури [105, с. 123]. Кожне з цих означень несе в собі суб'єктивне бачення автора, але всі вони об'єднані загальним розумінням необхідності формування у людини ідеї права, виховання поваги до закону, порядку.

Правознавці-практики вказують на юридичний аспект поняття «правове виховання» як особливого різновиду юридичної практики, пов'язаної зі становленням в Україні правової державності. В сучасну реальність увійшли такі поняття, як «правовиховна діяльність» держави, «інститут правового виховання», що вказує на те, що правове виховання розглядається як вид державної діяльності. О. Данильян правове виховання визначає як систему соціальної дії права, як функцію державних і громадських організацій із соціального управління населенням із метою формування в нього необхідного рівня правосвідомості та правової культури. Такий підхід зосереджує увагу на основних проблемах правового виховання: організації та управлінні даним процесом [46, с.165].

Досліджуючи правове виховання молоді, В. Загрева визначає його як складний процес вивчення і засвоєння теоретичних основ права, формування правових уявлень і понять, розвиток на цій основі правосвідомості та правової вихованості, мотивів діяльності та культури правового мислення, організації досвіду правомірної поведінки і діяльності, що складає правову культуру особистості. Правове виховання – це планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних правових установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її особистісного розвитку, підготовки до суспільного життя, активної життєдіяльності. Процес правового виховання автор пов’язує з правовою освітою, результативність якої обумовлюється особливостями розвитку інтелектуальної сфери (здібностей, чуттєвого пізнання, відчуття, сприйняття, уяви, мислення), формуванням поглядів, оцінних ставлень, переконань, правових умінь і навичок у процесі організації навчально-виховної діяльності [60].

Серед шляхів правового виховання виокремлюють: *правову освіту*, яка розуміється як конкретний вид освітнього процесу під керівництвом досвідчених юристів, учених-правознавців, під час якого студенти опановують знання, навички, вміння у правовій сфері; *правову агітацію*, тобто вплив на правосвідомість і настрої соціальних суб’єктів за допомогою засобів масової інформації, а також шляхом колективних та індивідуальних співбесід, виступів на мітингах, зборах тощо; *правову пропаганду*, тобто цілеспрямовану діяльність відповідних державних і громадських органів, організацій та установ, пов’язану з формуванням у суспільстві в цілому й у окремих соціальних суб’єктів бажаного з точки зору держави рівня правосвідомості та правової культури шляхом роз’яснення правової політики, що здійснюється у державі, та поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації; *юридичну практику*, під якою розуміють досвід, отриманий суспільством у правотворчій, правоохоронній і правореалізаційній (зокрема правозастосовній) сфері; *правове самовиховання*,

яке являє собою цілеспрямовану, повсякденну, систематичну самостійну діяльність особи, яка має на меті оволодіння правовими знаннями для формування позитивних правових мотивів, установок, навичок тощо [166].

Важливим шляхом правового виховання визначається правова освіта, як структурний компонент освіти в Україні, процес набуття правових знань, навичок та вмінь, формування поваги до права, закону, прав та свобод людини, відповідних правових орієнтацій та оцінок, правових поведінкових установок та мотивів правомірної поведінки тощо. Правова освіта полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків [44].

На думку А. Малько, правова освіта втілюється, насамперед, у підготовці юристів нової генерації, які здатні діяти творчо за нових умов політико-правової ситуації. Він вважає, що зараз підвищується роль вищої юридичної освіти, яка повинна включати в себе й виховний елемент. Виховання спрямовано, насамперед, на формування особистості, адже тільки всебічно розвинена людина зможе повноцінно й правильно реалізовувати свої професійні знання [119, с. 20].

У науковій літературі визначається також *структура* правового виховання (І. Сезонова, К. Оробець), котра розуміється як сукупність взаємопов'язаних та одночасно функціонально відокремлених елементів, а також умов правовиховного процесу, що можна поділити за декількома аспектами: *суб'єкти* (інститути правового виховання) – держава в цілому, державні органи та службовці, громадські організації, трудові, навчальні, військові, релігійні колективи, засоби масової інформації, політичні партії, сім'я, окремі громадяни, які цілеспрямовано здійснюють правовиховний вплив; *об'єкти* (те, на кого спрямоване правове виховання) – громадяни, соціальні групи, суспільство в цілому; *умови на боці суб'єктів*

(організаційно-правова та методологічна програми, за допомогою якої здійснюється правовиховна дія на суб'єктів правового виховання) – система певних цілей, засобів, заходів, методів; *умови на боці об'єктів* – це об'єктивні (зовнішні, соціальні) і суб'єктивні (внутрішні, індивідуальні) чинники, що обумовлюють певну результативність правовиховної дії та можуть самі під її впливом трансформуватися [200].

На думку О. Орлової, структура процесу правового виховання передбачає: оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки; формування почуттів (стійких емоційних відношень людини до правових явищ), котрі сприяють трансформації певних дій особистості зі сфери розумового сприйняття у сферу емоційних переживань; формування переконань (інтелектуально-емоційного ставлення суб'єкта до будь-якого знання як до істинного (або неістинного) тощо [149, с. 60].

Загально визнаними *принципами* правової освіти і виховання у науковій літературі вважаються: *пріоритетність* формування навичок соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, переважно у своєму життєвому середовищі, вміння майбутніх юристів самостійно приймати рішення і діяти у правовому полі; *зорієнтованість на позитивні соціальні дії*, що означає цілеспрямованість громадянської освіти на соціальні очікування майбутніх юристів; *демократичність* означає виховання духу соціальної солідарності, справедливості, вміння конструктивно взаємодіяти з суспільством, з колективом, передбачає гуманістичні стосунки між педагогами й вихованцями, атмосферу взаємоповаги та довіри у колективі, самоврядування, відкритість і зв'язок закладу вищої освіти з громадськістю; *плюралізм* означає виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етнонаціональної різноманітності [174].

Як зауважує С. Богачов, однією з головних *цілей* правового виховання є вироблення у громадянина здорового відчуття права, гуманного юридичного світогляду; підготовка соціально активного члена суспільства, котрий добре знає свої права та обов'язки, вміє відстоювати, захищати їх усіма законними

засобами. Йдеться про виховання людини, яка гостро реагує на факти несправедливості, людина, яка поважає закон і порядок, протидіє правопорушенням, правовому свавіллю [13].

Завданнями правового виховання є: формування правосвідомості громадян і підвищення на цій основі їх правової культури; виховання поваги до правових норм з тим, щоб їх вимоги стали особистим переконанням кожного громадянина, а їх повсякденне додержання – звичкою; поширення правової інформації серед різних вікових та соціальних категорій населення, підвищення їх правової активності; сприяння населенню в оволодінні всією сукупністю правових знань з різних галузей і сфер функціонування права; формування шанобливого ставлення до держави і її органів; набуття навичок правомірної поведінки, критичного ставлення до правопорушників. Правове виховання – це складна і багатоаспектна система діяльності, що забезпечує його порядок і організацію [174].

Цю думку поділяє Н. Дергай, який у своєму дослідженні називає такі завдання правового виховання: формування правових понять, які б регулювали правову поведінку; вироблення навичок правомірної поведінки, активної життєвої позиції в правовій сфері, тобто негативного ставлення до правопорушень; вироблення вміння протистояти негативним впливам; подолання у свідомості окремих студентів хибних поглядів, котрі сформувалися внаслідок неправильного виховання; формування поваги до держави, до її органів. Крім того, автор визначає два взаємовідповідальних аспекти правового виховання: з одного боку, воно спрямоване на необхідність дотримуватися правил поведінки, а з іншого – дає студентам перспективу на майбутнє, навчає поважати закон. Виховання створює умови для інтелектуального, духовного та фізичного розвитку молоді у вільний від навчання час; сприяє підвищенню мотивації особистості до пізнання і творчості; задовольняє освітні потреби молоді шляхом залучення їх до дослідницько-експериментальної, пізнавальної, практичної діяльності [50].

В. Головченко, П. Неліп, М. Неліп вважають, що правове виховання – це надання молодим громадянам соціальних, педагогічних, правових послуг не лише педагогічними колективами, а й громадськими та благодійними організаціями, правоохоронними органами, батьками [39, с. 8].

Правове виховання як систему заходів, спрямованих на формування правових ідей, норм, принципів, якими є цінності світової і національної правової культури визначає А. Хорольська. Правове виховання, на її думку, спрямоване на формування поважного ставлення до закону, бачення закону великою соціальною цінністю, що стосується безпосередньо кожного індивідуума; розвиток почуття відповідальності, непримиренності до сваволі. Правове виховання може бути успішним лише тоді, коли його цілі об'єктивно обумовлені, відображають стан суспільства, тенденції та закономірності його економічного, соціального, політичного і духовного розвитку. Спільними основними цілями правового виховання громадян нашої країни, у тому числі молоді, є: підвищення рівня їх правових знань, формування і розвиток у них правосвідомості, правової вихованості, правової культури, вироблення таких якостей, як повага до права, переконаність у його необхідності та корисності, почуття законності та правового обов'язку, непримиренність до правопорушень, готовність, уміння і звичка діяти завжди і в будь-якій ситуації правомірно і активно, брати участь у застосуванні норм демократичного права і їх вдосконаленні, в охороні правопорядку. Правовиховна робота з молоддю має враховувати особливості визначення мети правової освіти й виховання; установлення атмосфери співробітництва між учасниками правовиховного процесу; рівень правової свідомості та правової культури молодих людей, їх освіченість, розвиненість, вихованість, зокрема правову, а також професійну, методичну, теоретико-практичну підготовку особистості вихователя [243].

Важливою для нашого дослідження є категорія *змісту* правового виховання, що розуміється як процес цілеспрямованого та систематичного впливу на правосвідомість особистості (групи) за допомогою сукупності

(комплексу) правовиховних заходів, певних способів і засобів, котрі має суспільство [175].

Під змістом правового виховання майбутніх фахівців з права ми розуміємо залучення студентів до усіх заходів, котрі сприятимуть отриманню ними знань про державу і право, законність, права та обов'язки; виробленню у них стійкої орієнтації щодо законослухняної поведінки. У своїх працях Є. Мануйлов зауважує, що в процесі правового виховання майбутніх юристів існують певні недоліки, а саме: у його змісті більше уваги приділяється питанням кримінального права, на вивчення прав майбутніх фахівців і менше – на вивчення обов'язків; у правовому вихованні не досить наголошено на особистісній відповідальності індивіда за свої вчинки; практично відсутнє обґрунтування справедливості правових законів і норм (головний акцент робиться на заборонах); відчувається розрив між змістом правових норм і конкретною поведінкою студентів. Щоб усунути ці недоліки, автор вважає необхідним вдосконалювати систему правового виховання у коледжах. Щоб ця робота була більш успішною та ефективною, необхідно враховувати особливості сучасного стану сформованості громадянського суспільства та правової держави. Передусім, необхідно враховувати ментальність української нації. Українська ментальність є надзвичайно складним, поліаспектним, неоднозначним, суперечливим, але водночас, оригінальним, самобутнім соціально-правовим феноменом. Тому у навчально-виховному процесі коледжів слід посилити увагу до політичних і правових цінностей, до людини як особистості та найвищої цінності суспільства [121].

Зміст правового виховання студентів спеціальності правознавство передбачає засвоєння певних норм з різних галузей права: трудового права; кримінального права; сімейні стосунки; екологічного права; фінансового права; законодавства про підприємницьку діяльність; земельного законодавства. Важливе місце у процесі правового виховання належить засобам, формам і методам правовиховної роботи [174].

Засоби правового виховання – це система предметів і джерел правової інформації для передачі різним групам населення країни, змісту правових норм, інформації тощо. Серед них визначальними є: нормативно-правові акти та акти застосування норм права; засоби масової інформації (телебачення, радіо, комп'ютерна система Інтернет, газети, журнали); культурно-освітні заклади (кінотеатри, театри, будинки культури, клуби); освітні заклади; наукова і навчальна юридична література. Правове виховання здійснюється у певних *формах*, серед яких виокремлюють такі основні: правова освіта; правова пропаганда; правова агітація; правове самовиховання [174].

Поділяє таку точку зору О. Зарицький, який зауважує, що найпоширенішими формами правового виховання є: правова освіта (правовий всеобуч); правова пропаганда; юридична практика державних органів та інших організацій (правовиховна діяльність суду, прокуратури, органів внутрішніх справ, юстиції, адвокатури тощо); правомірне поведінка громадян, їх особиста участь у здійсненні правоохоронної діяльності; самовиховання [67, с. 100].

У науковій літературі існують інші подібні точки зору щодо форм правового виховання, але обов'язково називаються такі: правова освіта, самовиховання, правова пропаганда, юридична практика. *Правова пропаганда* (лекції, бесіди, консультації; видання популярних книг, брошур; проведення круглих столів; виступи у пресі, на радіо та телебаченні; відповіді на запитання слухачів і читачів, тобто своєрідний «юридичний всеобуч»). *Правове навчання* або *правова освіта* (передача та засвоєння професійних знань у закладах вищої освіти; викладання основ права на різних курсах, зборах тощо). *Юридична практика*, повсякденний досвід (участь у судових процесах у якості позивача, відповідача, потерпілого, народного засідателя, присяжного; укладання різного роду угод, користування послугами адвоката, правоохоронна діяльність. *Самоосвіта* (власне засвоєння та осмислення правових явищ, оточуючої правової

реальності, самостійне вивчення законодавства, наукової літератури, спілкування з оточуючими) [39, с. 78].

В основу використання зазначених форм покладається здійснення правової інформованості, що передбачає передачу, сприймання, перетворення та використання інформації про право та практику його реалізації. Особливе місце тут займає проблема «правового мінімуму», певного обов'язкового рівня знань права (рівня правової освіченості), яким повинен володіти громадянин будь-якого суспільства, незалежно від його статусу [52, с.130]. Передумовою ефективного управління цим процесом є чітке уявлення про систему джерел правової інформації та їх реальне використання студентами. Визначна роль у системі джерел правової інформації належить засобам масової інформації, а також правовому вихованню [39, с. 76].

Вважається, що найефективнішою формою правового виховання є юридична освіта, оскільки саме під час її здобуття майбутній фахівець набуває системного уявлення про право, його структуру, зміст тощо. Для обрання форм правового виховання потрібно виходити з конкретних цілей, а також індивідуальних особливостей суб'єкта, на якого спрямована виховна діяльність, враховувати особливості оточуючого середовища. У науковій літературі акцентується увага на тому, що у правовому вихованні потрібно використовувати певні методи, способи, засоби та методики. Це зрештою забезпечить соціально активні форми правомірної поведінки соціальних суб'єктів [166]. Форми та засоби правового виховання, що можуть застосовуватися у закладах вищої освіти та суспільстві загалом, спрямовані на реалізацію таких функцій: передання (індивідам, суспільним групам) правових знань, навичок, умінь; формування правових ідей, почуттів, переконань у правосвідомості вихованців, вироблення правової установки на правомірну поведінку [67, с. 100].

Визначаючи *методи* правового виховання, ми виходили з такого їх розуміння: це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких

здійснюється вплив на формування у майбутніх фахівців правових знань, умінь і навичок, поваги до права і тих суспільних відносин, які регулюються і охороняються чинним законодавством. *До основних методів правового виховання належать:* метод переконання; метод позитивного прикладу; метод заохочення; метод примусу [174]. Важливим елементом механізму правового виховання є різні шляхи (способи роз'яснення політико-правових ідей і принципів із метою впливу на свідомість і поведінку особи в інтересах правопорядку) та засоби (все те, що використовується для оптимального функціонування правовиховної системи) правового виховання. До методів правового виховання належать конкретні і надто різноманітні прийоми педагогічного, емоційного, логіко-психологічного впливу на тих, кого виховують [76, с.399–401]. О. Кондратюк метод виховання визначає як спосіб і шлях систематичного впливу на свідомість і волю вихованця, спрямований на формування певних якостей особистості на рівні суспільної свідомості, переконань, навичок і звичаїв у поведінці [95, с. 35].

Розглянемо характеристику методів правового виховання більш детально: *переконання* – гуманний вплив на свідомість, почуття, волю особистості за допомогою вербальних і невербальних засобів із метою формування в неї активної життєвої позиції та позитивних якостей; *організація діяльності* як система прийомів і способів, за допомогою яких відбувається залучення індивіда до розвитку й удосконалення своїх позитивних якостей і відмова від негативних якостей у процесі діяльності; *заохочення* – це комплекс прийомів і засобів морального та матеріального стимулювання кращих результатів усесторонньої діяльності індивіда, його успіху у вихованні; *прикладу* – це сукупність позитивних прикладів, за допомогою яких відбувається цілеспрямований, систематичний вплив на поведінку та свідомість індивіда; *змагання* – метод створення позитивного та здорового суперництва у колективі; *спостереження* – це цілеспрямована та систематична діяльність згідно із затвердженим раніше планом дій, фіксація

спостережуваних фактів та явищ із метою їх подальшої обробки та використання у правовиховній діяльності тощо [52, с.129].

Існує інший підхід до класифікації методів правового виховання. Залежно від конкретного завдання, яке постає під час правовиховної діяльності, виділяють такі групи методів: формування правової свідомості соціальних суб'єктів; формування мотивів, навичок і звичок правової поведінки соціальних суб'єктів; підтримання певних позитивних форм правової свідомості та культури соціальних суб'єктів [166].

У сучасній науковій літературі висловлюються різні точки зору щодо співвідношення таких понять, як «правове виховання» та «правова освіта». Так, О. Скакун зауважує, що правова освіта, як і правове виховання, розуміється як процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку [205, с. 484]. Поділяє цю думку М. Кравчук, який зауважує, що правова освіта є найефективнішою формою правового виховання, оскільки вона спрямована на надання певної системи правових знань і здійснюється у школах, училищах, технікумах, закладах вищої освіти тощо. Як бачимо, автор розглядає правову освіту як складову правового виховання [221, с. 220].

Доведено, що категорії «правова освіта», «юридична освіта» та «правова просвіта», всупереч усталеним в науці поглядам, слід розрізняти. Дві останні є різновидами правової освіти. Під правовою освітою слід розуміти цілеспрямований процес правового навчання в системі освіти юридичного і неюридичного профілю, що полягає у набутті знань, умінь і навичок правового характеру. Юридичною освітою є цілеспрямований та послідовний процес здобуття системи професійних знань, умінь і навичок у закладах вищої освіти, училищах, технікумах, коледжах, спеціалізацією яких є юриспруденція. Правова просвіта – це процес роз'яснення права в формі усних чи письмових консультацій, інформації, бесід, конкурсів і олімпіад правових знань тощо [150].

Проблеми управління правовою освітою у навчальних закладах розглянуто в працях І. Бега [10], С. Богачова [13], А. Возович [23], М. Володька [27], І. Дарманської [48], Я. Кічук [78], Н. Коваленко [86], О. Ковальської [90], С. Кононенка [96], О. Косаревської [100], В. Оржеховської [147], Л. Твердохліба [220] та ін.

Правова освіта та правове виховання органічно між собою пов'язані. Виховне навчання передбачає неперервний взаємозв'язок процесів цілеспрямованого формування свідомості особистості законослухняного громадянина та юриста-професіонала, включаючи правосвідомість, моральні ідеали, правові установки та ціннісні орієнтації, спеціальні, професійно необхідні характеристики. Важливо сформувати відповідну мотивацію – позитивне ставлення до пізнаваного змісту й потребу до постійного розширення та поглиблення правових знань [194, с. 79]. Лише за цих умов можна вважати, що майбутній юрист буде не лише декларувати значення теоретичних знань для практичної діяльності, але й віднайде можливість для оволодіння цими знаннями та їх правильного використання в юридично значущих ситуаціях. Правове навчання та виховання є частиною всього процесу духовного формування особистості, без якого не можна обійтися, реалізуючи ідею побудови в Україні правової держави [196, с.125].

Правове виховання виконує такі найважливіші *функції*: інформативну, ціннісно-орієнтаційну, розвиток соціально-правової активності, профілактичну. Саме профілактична функція займає особливе місце у системі функцій правового виховання. Автори стверджують, що правові знання, установки і почуття, повага до права і закону здебільшого налаштовують майбутнього юриста на правомірну поведінку [149, с. 60].

Особливістю правового виховання майбутніх юристів є спрямованість на формування позитивної, активної правосвідомості. Правова освіченість не повинна вичерпувати всього обсягу змісту правосвідомості і не може компенсувати недостатню розвиненість й активність ціннісних установок, орієнтирів, звичок у професійній діяльності [154, с. 24].

В історико-педагогічному аспекті питання правового виховання розглядалося К. Ушинським, юристом за освітою та вихователем за покликанням, який указував на необхідність вивчення народних юридичних понять, тобто вже тоді в науковому середовищі визнавалася необхідність приділяти час також і правовому вихованню людини [234, с. 89]. Більш детально вплив правосвідомості (як результат правового виховання) на життя людини досліджував Л. Петражицький, він підкреслював, що «виявляючи більш сильний тиск..., право успішно закріплює соціально бажані звички та схильності..., взагалі воно має відповідно більш сильну виховну дію на індивідуальну та масову психіку, ніж моральність». Правосвідомість – за положенням Л. Петражицького – має важливе виховне значення [158].

На взаємозв'язок моралі і права у правовому вихованні майбутніх юристів вказує С. Кононенко. Науковець зауважує, що виховання професійної моралі, системи моральних та морально-правових норм, підвищення рівня морального самоконтролю, професійна і загальна соціалізація, правове виховання, постійний аналіз практики у вирішенні правових ситуацій, службова дисципліна та професійна правомірна поведінка, професійна культура, покращення соціально-побутових умов і соціальної захищеності, розвиток суспільної, політичної та інших видів свідомості [96] є необхідними умовами формування правосвідомості майбутніх юристів.

О. Дзьобань [52, с.123–126], розглядаючи механізм правовиховного процесу, виокремлює таку систему *принципів*, поділивши їх на дві групи: загальні та організаційно-функціональні принципи. До загальних принципів науковець відносить: принцип *об'єктивності* (правове виховання здійснюється враховуючи реальні можливості держави і суспільства); *локальності* (правове виховання спрямоване лише на формування правової культури та правової свідомості); *конкретності* (здійснюючи правового виховання, враховуються конкретні чинники: соціально-демографічні, вікові, історичні тощо); *науковості* (правове виховання базується на наукових

досягненнях у галузях юриспруденції, педагогіки, психології); *законності* (правовиховна діяльність здійснюється в контексті з традиційною концепцією законності, що існує у правовій практиці); *гласності* (доступність для суспільства).

До організаційно-функціональної групи входять такі принципи: *раціональної організації* (раціональний підхід до здійснення правовиховної діяльності); *комплексності* (комплексний, системний підхід до об'єктів правовиховного впливу, врахування усіх зв'язків і відносин між ними); *координованості* (сукупність узгоджених дій суб'єктів правовиховного процесу щодо виконання відповідних заходів для вирішення завдань правового виховання); *зворотного зв'язку* (існування зворотного зв'язку між суб'єктами та об'єктами правовиховного процесу); *персоніфікованості* (під час правовиховної діяльності здійснюється диференційований підхід до кожного окремого об'єкта, а правовиховні заходи здійснюються у співвідношенні з кожною конкретною ситуацією); *організації механізму правовиховної діяльності* (по-перше, раціональне використання засобів і прийомів під час здійснення правового виховання, по-друге, забезпечення наукового підходу до вирішення завдань правового виховання) [90, с. 95].

М. Фіцула вказує на взаємозв'язок правового навчання і правового виховання та зауважує, що правове навчання не обмежується лише передачею правових знань на теоретичному рівні. Їхня значущість і засвоєння залежать від активності самого студента, у випадку його пасивності цей компонент стане функцією, тому не буде гарантом правомірної поведінки без опори на вироблення вмінь і навичок їхнього застосування на практиці. Правове виховання – це процес формування правової культури, правової поведінки та правосвідомості [240, с. 8]. При цьому правове виховання забезпечує перехід отриманих правових знань у відповідні правові переконання студентів. Правове виховання та навчання полягає в передачі, накопиченні й засвоєнні знань, принципів і норм права, а також у формуванні відповідного ставлення до права та практики його

реалізації, вмінні користуватися своїми правами, дотримуватися заборон і виконувати свої обов'язки. Звідси необхідність в усвідомленому засвоєнні основних положень законодавства, виробленні почуття глибокої поваги до права. Отримані знання повинні перетворитися в особисте переконання, у міцну установку слідувати правовим законам, а потім – у внутрішню потребу й звичку дотримуватися правового закону, проявляти правову та професійно-юридичну активність [127, с. 8].

Науковці акцентують увагу на значення самовиховання у формуванні правосвідомості майбутніх юристів. Самовиховання полягає у формуванні глибокої поваги до права, потреби дотримуватися правових приписів шляхом самонавчання, самостійного аналізу правової дійсності та особистої практики [52, с.130].

Правове виховання щодо формування правосвідомості майбутніх юристів, на думку науковців та практиків, має ґрунтуватись на загальнолюдських цінностях, історичному досвіді країни, національному менталітеті, традиціях народу, світових правових і культурних надбаннях. Тому, щоб підготувати майбутнього фахівця до сприйняття демократичних цінностей, необхідно спрямувати формування правосвідомості на відкритість до загальнолюдських цінностей, принципів міжнародного права, історичних традицій і менталітету українського народу. Пропонуються такі заходи щодо розвитку правової освіти, правового виховання, спрямованих на формування: правових знань і переконань, що включають знання норм і принципів міжнародного права, сформульованих у документах ООН і Ради Європи, та переконання в їх соціальній цінності для кожного громадянина України, всього українського суспільства; нових правових ідеалів, визначених у нормах і принципах національного та міжнародного права, зорієнтованих на повагу до прав людини, її прав і свобод, критичного ставлення до тих законів і нормативних актів, котрі суперечать принципам справедливості, обмежують права і свободи людини, визначені у принципах і нормах міжнародного права та Конституції України [245].

Важливим для ефективного формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство є створення у коледжі *системи правового виховання*, яка у нашому дослідженні розуміється як сукупність усіх основних структурних елементів правовиховного процесу, що забезпечують його певний порядок і організацію. *Ознаками* системи правового виховання є: послідовність; систематичність; цілеспрямованість; реалізація через діяльність суб'єктів права; цільова спрямованість на формування і підвищення правової свідомості та правової культури; використання правовиховних форм і методів; базування на нормах та принципах права [170].

Основними компонентами системи правового виховання у коледжі є суб'єкти правовиховного процесу (викладачі і студенти), в основі функціонування системи є дидактична взаємодія, заснована на цілеспрямованій діяльності в сфері правового виховання; координаційний зв'язок між суб'єктами правового виховання; вибір поведінки залежно від статусу об'єкта правового виховання. Класифікація суб'єктів правового виховання здійснюється *за критеріями*: за характером компетенції (органи та організації загальної компетенції та органи і організації спеціальної компетенції); за формами здійснення правовиховної діяльності (індивідуальні, колегіальні); за строком функціонування (постійні та тимчасові); за місцем, яке займає правове виховання в діяльності його суб'єктів (суб'єкти, для яких правове виховання є одним завданням з поміж інших та суб'єкти, для яких правове виховання є основною метою їх діяльності); за типом правовиховної діяльності (суб'єкти, що визначають її основні напрямки, завдання, форми, планують, спрямовують та контролюють, забезпечують її правове регулювання; суб'єкти, які здійснюють безпосереднє управління і координацію окремими напрямками і учасниками правового виховання; суб'єкти, що виявляють та пізнають об'єкт правового виховання та інформують про нього інших суб'єктів; суб'єкти, які виконують правовиховні заходи). Система правового виховання

характеризується взаємодією, що має на меті формування та підвищення рівня правосвідомості і правової культури населення. До основних форм такої взаємодії можна віднести: спільне вивчення стану проблемних питань; розробка і реалізація спільних заходів правового виховання; спільні перевірки стану правовиховної роботи; підвищення кваліфікації осіб, які здійснюють правовиховну діяльність; обговорення результатів застосування тих чи інших форм та методів правового виховання населення; обмін інформацією, що становить взаємний інтерес [150].

Систему правового виховання розглянуто у працях інших дослідників (Т. Коляда). Зазначається, що перед закладом вищої освіти стоїть важливе стратегічне завдання, суть якого полягає у прищепленні студентам звички завжди співвідносити свої дії з вимогами закону, виробленні сприйняття закону як важливої цінності. До правового виховання слід підходити з урахуванням його соціальної сутності. Не варто все зводити лише до викладання основ права або вжиття заходів щодо профілактики правопорушень. Загалом завдання правового виховання полягає у формуванні правосвідомості. Правовиховна робота є не самоціллю, а засобом формування у молодій людини усвідомленого прагнення слідувати приписам закону, виявляти соціальну активність у повсякденному житті, корелювати власну поведінку та поведінку оточуючих людей з конкретними вимогами закону. В процесі правового виховання важливо продемонструвати, що соціальний зміст законодавчого регулювання пов'язаний з втіленням у життя ідеї справедливості [94].

Таким чином, аналіз наукової літератури доводить, що правове виховання студентів спеціальності правознавство зумовлене посиленням ролі права, усвідомлення суспільством його значення як самостійного фактору об'єктивної реальності та відповідає зростаючим потребам удосконалення демократії, закріплення законності й правопорядку [46, с.165].

Для ефективного виховання правосвідомості майбутніх юристів актуальними є такі завдання: визначення та обґрунтування педагогічних умов

та найбільш оптимальних форм правового виховання, адаптованих до нинішніх вимог суспільства; розробку методики діагностування рівня сформованості професійної правосвідомості майбутніх юристів, а саме: критеріїв, показників, рівнів сформованості правосвідомості студентів та методичного інструментарію відповідно до кожного показника.

Висновки до першого розділу

На основі здійсненого теоретичного аналізу доведено, що правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, котрі характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним. *Юридичний аспект* правосвідомості враховує також форму історичного розвитку соціуму та пов'язують його з поняттям права; правосвідомість у цьому випадку розуміється як сукупність учень про право, державу та політику, як оцінювальне відношення до всієї системи політичних і правових закладів та інститутів.

Виявлено, що *філософська сутність* правосвідомості включає: специфічний тип духовності, в основу якого покладається триєдиний гносеологічний взаємозв'язок: «віра – розум – воля»; предмет філософської рефлексії; результат відображення у свідомості людини правової дійсності. Філософський аспект категорії правосвідомості пов'язаний з регулюванням суспільних відносин шляхом взаємодії права і моралі. При усвідомленні змісту правових норм необхідний не лише їх усесторонній аналіз із урахуванням вимог ідей правосвідомості, а й виявлення взаємозв'язків норм права з принципами і нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. При цьому моральна свідомість розуміється як система норм, принципів, ідеалів, що регулюють ставлення людей один до одного, до сім'ї, народу, суспільства. Ці норми, принципи, цінності, ідеали склалися в історії розвитку цивілізації,

вони розвиваються та наповнюються новим змістом у сучасний період життя людства.

На основі вивчення наукової літератури виявлено, що правосвідомість як самостійна форма суспільної свідомості характеризується специфічними, особливими *характерними рисами*, а також притаманними їй ознаками: правосвідомість – одна зі складових суспільної свідомості, під якою розуміють політичні, правові, моральні, релігійні погляди; правосвідомість включає в себе знання теорії, ідеологію, почуття, уявлення, цінності, очікування, емоції; правосвідомість характеризує сукупність духовних утворень, які визначають здатність людини до існування у правовій сфері; серед інших правових феноменів особливістю правосвідомості є здійснення одночасно рефлексії та споглядання; правосвідомість є елементом мотивації власних дій індивіда, соціальних груп відповідно до правових норм; для правосвідомості характерним є визнання бажаних стандартів, зразків, еталонів поведінки; правосвідомість, як елемент духовної спрямованості, має тісний зв'язок із моральними уявленнями.

Педагогічний аспект досліджуваної проблеми пов'язаний із правосвідомістю конкретної професійної групи та є відображенням їхньої практичної діяльності, в яку включена соціальна спільнота. Розрізняють правосвідомість як характеристику особистості майбутнього юриста та правосвідомість як характеристику його майбутньої професійної діяльності. Під розвитком правосвідомості розуміється процес становлення життєво важливих позицій студента: «Я – особистість» (правосвідомість особистості, здатної критично мислити, шукати шляхи раціонального вирішення правових питань), «Я – громадянин» (правосвідомість громадянина України, який володіє нормами права, знає та поважає закони своєї країни, при цьому займає активну громадянську позицію), «Я – юрист-професіонал» (правосвідомість майбутнього фахівця із правознавства).

Отже, під правосвідомістю майбутніх юристів, випускників коледжу, як форми правосвідомості ми розуміємо сферу суспільної, групової та

індивідуальної свідомості, котра відображає правову дійсність у формі правових знань та вмінь ними користуватися, емоційно-оцінювальних відносин до права та практики його використання, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку особистості в юридично значущих ситуаціях. Це джерело правової активності майбутнього юриста та внутрішній регулятор юридично значущої поведінки.

Під індивідуальною правосвідомістю студентів зі спеціальності правознавство ми розуміємо динамічне особистісне утворення, що забезпечує здібність студента-майбутнього юриста до орієнтації та самовизначення в правовому просторі на основі правових знань, умінь і навичок; оцінювального відношення до права, правових установок і ціннісних орієнтацій. Правосвідомість є особистісним утворенням на рівні свого індивідуального прояву, тому виникає на основі двосторонньої взаємодії процесу відображення правової дійсності у свідомості майбутнього юриста та процесу прийняття ним рішення стосовного його правомірної поведінки, тобто в результаті взаємодії з правовою реальністю.

Визначено, що правове виховання характеризується відносною самостійністю цілей, специфікою методів їх досягнення та організаційних форм. Воно є багатоцільовою діяльністю, котра передбачає наявність стратегічних, довготривалих і тактичних цілей. Цілі можуть конкретизуватися з урахуванням специфіки суб'єкта та об'єкта виховного впливу, використовуваних форм і засобів цієї діяльності, а також органів, які здійснюють правове виховання. Правове виховання спрямовано на формування правосвідомості й законослухняної поведінки особистості, що забезпечує перехід правових знань у відповідні правові переконання студентів через їхню активну практичну діяльність із нормативно-правовими актами.

Основні наукові результати розділу відображено в таких наукових працях [129; 130; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137].

Список використаних джерел у першому розділі

1. Андрущенко В.П. Образовательная политика (обзор повестки дня) / В.П. Андрущенко, В.Л. Савельев. – К. : «МП Леся», 2010. – 404 с.
2. Андрущенко В.П. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів / В. П. Андрущенко // Філософія освіти. – К. : Майстер-клас, 2005. – №1. – С. 5–17.
3. Антологія української юридичної думки : В 10 т. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упоряд. Бабкін В.Д., Усенко І.Б, Пархоменко Н.М., За заг. ред. Шемшученко Ю.С. – К. : Видавничий дім «Юридична книга», 2002. – 568 с.
4. Бабюк А. М. Позитивне право і правосвідомість / А.М.Бабюк // Теорія та історія держави і права. Філософія права. Часопис Київського університету права. – 2016. – № 3. – С. 22–23.
5. Базалук О.А. Философия образования в свете новой космологической концепции: [учебник] / О.А. Базалук. – К. : Кондор, 2010. – 458 с.
6. Байниязов Р. С. Философия правосознания : постановка проблемы / Р.С. Байниязов // Правоведение. – 2001. – №5. – С. 12–23.
7. Бандурка О. М. Професійна етика працівників міліції : навч. посіб. / О. М. Бандурка. – Х. : ХНУВС, 2011. – 262 с.
8. Бандурка О.М. Юридична деонтологія : Підручник / За ред. О.М. Бандурка, О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2006. – 336 с.
9. Бачинін В. А. Філософія права : підручник / В. А. Бачинін, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2002. – 472 с.
10. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2-х кн. – Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
11. Бібик К. Історико-психологічні аспекти формування політичної й правової культури українського суспільства / К. Бібик // Право України. – 1993. – № 2. – С. 24–28.

12. Бова А.А. Зміст і структура правосвідомості населення України : автореф. дис. канд. соціол. наук : 22.02.03 / А.А. Бова; Інститут соціології НАН України. – Київ, 2001. – 24 с.
13. Богачов С.В. Особливості процесу формування правової культури в Україні / С.В. Богачов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – №2 (53). – 2011. – Спеціальний випуск «Незалежній Україні – 20 років»; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnivs/2011_53/53/6.pdf
14. Богачов С.В. Теоретико-правові засади правової освіти в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С.В. Богачов ; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2010. – 19 с.
15. Буряк В.В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции / В.В. Буряк. – Симферополь : «ДИАЙПИ», 2011. – 152 с.
16. Васянович Г. П. Вибрані твори : в 7-ми т. – Т. 1 : Філософія : навч. посіб. / Г. П. Васянович. – Львів : Норма, 2015. – 348 с.
17. Васянович Г. П. Вибрані твори : в 7-ми т. – Т. 2 : Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : монографія / Г. П. Васянович. – Львів : Норма, 2015. – 356 с.
18. Васянович Г.П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : дис... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Васянович Григорій Петрович ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К. : 1997. – 377 с.
19. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу / Й. Васькович // Право України. – 1998. – № 6. – С.108–111.
20. Вашкевич В.М. Формування та розвиток історичної свідомості студентської молоді в Україні в період суспільних трансформацій (соціально-філософський аналіз) : Автореф. дис... д-ра філос. наук : 09.00.03 / В.М. Вашкевич. Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2007. – 35 с.

21. Власенко В. П. Генезис поняття «правова культура» у працях вітчизняних та зарубіжних вчених / В.П. Власенко // Часопис Академії адвокатури України. – 2010. – № 4. – С. 1–7.

22. Водний кодекс України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

23. Возович А. А. Психологічні особливості формування правосвідомості студентів коледжу : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / А.А. Возович. – Київ, 2017. – 277 с.

24. Войтов В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості : дис... канд. філос. наук : 09.00.03 / В.В. Войтов. Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 200 с.

25. Войтов В.В. Соціально-філософський зміст правосвідомості : Автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.03 / В.В. Войтов ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

26. Волинка К. Г. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / К.Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.

27. Володько М.В. Правове виховання в школі, сім'ї – основа профілактики правопорушень серед учнівської молоді / М.В. Володько, О.М. Карпов // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді» / За ред. В.М. Герасименка. – К. : ІСДО МО України, 1994. – С.120–122.

28. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації : соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : монографія / Валентина Воронкова. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2010. – 272 с.

29. Воронкова В.Г. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-антропологічні виміри) : монографія / В.Г. Воронкова. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2008. – 254 с.

30. Гайсіна Л. М. Развитие правового сознания студентов юридического колледжа в процессе профессионального обучения: дисс. ... кандидата психол. наук / Л.М. Гайсіна ; Самарский гос. пед. ун-т. Самара. – 2006. – 195 с.

31. Герасіна Л. М. Правосвідомість і культура політичного вибору громадян : структурно-ціннісні зв'язки / Л. М. Герасіна // Правова культура і громадянське суспільство в Україні : стан і перспективи розвитку : матер. Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 12 жовтня 2007 р.) / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 14–17.

32. Гетьман А. П. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2012. – 248 с.

33. Гладун З.С. До питання про формування правової свідомості і правової культури медичних працівників : [зб. наук. праць] / керівник авт. кол. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. / З.С. Гладун // Актуальні проблеми політики. – Одеса : «Фенікс», 2009. – Вип. 36. – С. 43–49.

34. Глушко К.М. Морально-правова освіта – норма життя / К.М. Глушко // Основи правового виховання студентської молоді. – Київ : «Агроосвіта» 2018. – 132 с.

35. Головка Н.І. Правова педагогіка: навч. посіб. / Н.І.Головка. – К. : МАУП, 2007. – 248 с.

36. Головченко В. В. Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. – 2006. – № 4. – С. 100–103.

37. Головченко В.В. Особливості формування правової культури молоді. В.В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С 120–123.

38. Головченко В.В. Право в житті людини : Статті / В.В. Головченко; [відп. ред. В.Ф. Сіренко]. – К. : Оріяни, 2005. – 336 с.

39. Головченко В.В. Правове виховання учнівської молоді : Питання методології та методики / В.В. Головченко, Г.І. Нелін. – К. : Наукова думка, 1993. – 138 с.
40. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25.
41. Гримич М.В. Звичаєво-правова традиційна культура українців ХІХ - початку ХХ ст. : Автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.05 / М.В. Гримич ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 30 с.
42. Гриньова Я. Г. Формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Я.Г. Гриньова ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
43. Губарь О. М. Тенденции развития правосознания молодежи в современной Украине / О.М. Губарь // Молодежь и государство, г. Святогорск, 24–26 октября 2003 года. – Донецк, 2003. – С. 69–72.
44. Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / Л. Губерський, В. Андрущенко. – К. : «МП Леся», 2008. – 516 с.
45. Данильян О. Г. Деякі проблеми соціального контролю у сфері правового виховання / Пробл. законності. – Респ. міжвід. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 27–35.
46. Данильян О. Г. Основи організації та управління правовим вихованням // Правове виховання в сучасній Україні : моногр. / А.П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, А.П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2013. – С. 159–179.
47. Данильян О.Г. Філософія : Підручник [Електронний ресурс] / О.Г. Данильян. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/knigi/623-filosofya-danilyan-og.html>
48. Дарманська І. М. Правова підготовка майбутніх вчителів початкової школи в умовах ступеневої освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / І.М. Дарманська. – К., 2004. – 19 с.

49. Деннетт Д. Види психіки : На пути к пониманию сознания / С. Дэниел Деннетт; [пер. с англ.]. – М. : Идея-Пресс, 2004. – 184 с.

50. Дергай Н.С. Теоретичні основи правового виховання студентської молоді. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nmcbook.com.ua/wp-content/uploads/2018/03/Zb_pravo.pdf

51. Дзьобань О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Пробл. Законності : Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.

52. Дзьобань О. П. Принципові засади правового виховання як системного процесу // Правове виховання в сучасній Україні : моногр. / А.П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2013. – С. 119–138.

53. Дмитрієнко Ю.М. Українська правова свідомість та правова культура : проблеми їх формування : [Електронний ресурс] / Ю.М. Дмитрієнко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_EISN_2012/Pravo/1_109482.doc.htm

54. Дмитрієнко Ю.М. Новий напрям досліджень в теорії держави та права : комп'ютерне моделювання української правосвідомості як форми української держави / Ю.М. Дмитрієнко // Антропологія права : філософський та юридичний виміри. Стан, перспективи. К. : Край, 2006. – С.129–143.

55. Дробницький О.Г. Проблемы нравственности / О.Г. Дробницький. – Москва : Наука, 1974. – 333 с.

56. Євхутич І. М. Мораль і право в системі соціальних уявлень сучасного суспільства : дис. на здоб. наук. ст. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права / І.М. Євхутич. – Львів., 2015. – 230 с.

57. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної правосвідомості [Електронний ресурс] / О. А. Жидовцева // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 307–312.

58. Житловий кодекс УРСР : Закон УРСР від від 30.06.1983 № 5464-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>.

59. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] (З грифом МОН) / За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.

60. Загрева В.Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів : Автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / В.Я. Загрева ; АПН України. Ін-т пробл. виховання. – К., 2002. – 19 с.

61. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А.П. Заєць. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.

62. Закон України «Про вищу освіту» // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 37–38. – 2004 с.

63. Закон України «Про загальну середню освіту» // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 28. – 230 с.

64. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради. – 2017. – № 38–39. – 380 с.

65. Запорожан І. Теоретичні засади правового виховання молодших школярів / І. Запорожан // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. Сер : педагогіка. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 21–25.

66. Запорожан І.Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І.Г. Запорожан. – Тернопіль, 2002. – 20 с.

67. Зарицький О. Л. Правове виховання як домінант формування правової культури / О. Л. Зарицький // Європейські перспективи. – 2011. – № 2, 1. – С. 98–102.
68. Зеленко І.П. Правова культура працівників органів внутрішніх справ (загальнотеоретичний аспект) : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І.П. Зеленко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2006. – 20 с.
69. Зеленков П.Г. Процесс формирования правосознания личности как объект социологического исследования. Автореф. дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / П. Г. Зеленков. – СПб., 2008. – 21 с.
70. Ильин И. А. О сущности правосознания / Общее учение о праве и государстве / И. А. Ильин. – М. : АСТ : Хранитель, 2006. – 510 с.
71. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М. : «Республика», 1993. – 430 с.
72. Іова В.Ю. Правове виховання та правовий захист учнів : [навч.-метод. посіб.] / В.Ю. Іова. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2009. – 200 с.
73. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Калиновський – Х. : Право, 2008. – 288 с.
74. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен : філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 12.00.12 / Ю.Ю. Калиновський ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2010. – 36 с.
75. Калиновський Ю. Ю. Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський, С. Б. Жданенко // Грані. – 2005. – № 6. – С. 100–104.
76. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: Підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 476 с.
77. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.

78. Кічук Я.В. Соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Я.В. Кічук; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2002. – 22 с.

79. Клепко С.Ф. Конспекти з філософії освіти / С.Ф. Клепко. – Полтава : ПОППО, 2007. – 424 с.

80. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С.Ф. Клепко. – Полтава : ПОППО, 2006. – 328 с.

81. Клімова Г. П. Правове виховання громадян України в сучасних умовах / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філосо., філосо. права, політол., соціол. – Х. : Право, 2009. – Вип.1. – С. 108–114.

82. Клімова Г. П. Правосвідомість : до теорії питання. [Електронний ресурс] / Г.П. Клімова. – Режим доступу <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2012/06/Клімова-Г.-П.pdf>

83. Кобець О.В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.06 / О.В. Кобець ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2007. – 19 с.

84. Кобець О.В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста : дис... канд. психол. наук : 19.00.06 / Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 200 с.

85. Коваленко І.І. Суспільний інтерес як складова системи правового навчання та виховання в Польщі / І. І. Коваленко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філосо., філосо. права, політол., соціол. – Х. : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 120–126.

86. Коваленко Н. Ю. Форми правового виховання студентів / Н.Ю. Коваленко // Державо і право. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2005. – Вип. 28. – С. 56–63.

87. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н.Ю. Коваленко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 19 с.

88. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів неюридичних навчальних закладів / Н.Ю. Коваленко // Часопис Київського університету права. – 2008/1. – С. 53–58.

89. Коваль А. Формування та вдосконалення правосвідомості [Текст] / А. Коваль, В. Подоляк // Юрид. газета. – 2006. – № 1(61). – С. 12–14.

90. Ковальська О.П. Управління правовою освітою у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. канд. пед. наук, спец.13.00.06 – теорія і методика управління освітою / О.П. Ковальська. – Київ : 2012. – 240 с.

91. Кодекс законів про працю України від від 10.12.1971 № 322-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

92. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213-230) : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/80731-10

93. Колодій А.М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 164.

94. Коляда Т.А. Правове виховання студентської молоді як пріоритетний напрям виховної роботи у вищому навчальному закладі / Т.А. Коляда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.kname.edu.ua/30714/1/63.pdf>

95. Кондратюк О.П. Система виховної роботи в професійно-технічному навчальному закладі : навч.-метод. посібник / О.П. Кондратюк. – К. : Кондор, 2006. – 216 с.

96. Кононенко С.В. Теорія і практика формування правосвідомості у майбутніх юристів / С.В. Кононенко // Вісник Національної академії

Державної прикордонної служби України. Психологічні науки. – 2011. – №4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_4_33

97. Конституція України: станом на 15 травня 2015 р. / Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

98. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Джерело педагогічної майстерності. Громадянська освіта школярів / Науково-методичний журнал. Випуск № 1 (33). Ч. 1–2. – Харків : ХОНМІБО, 2005. – С. 35–45.

99. Кордонська А.В. Особливості правового виховання студентів у вищому навчальному закладі / А.В. Кордонська. – Київ «Агроосвіта» 2018. – 132 с.

100. Косаревская О. В. Формирование правовой культуры детей и молодежи как актуальная проблема национального воспитания / О.В. Косаревская // Закон і підліток. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 74–78.

101. Косаревська О.В. Формування проф. правової свідомості курсантів на початковому етапі підготовки у вузі МВС : Дис. ... канд. пед. н. : 13.00.04 / О.В. Косаревська. – Одеса, 2003. – 211 с.

102. Коссе Д.Д. Правове забезпечення інтеграційних процесів України та ЄС / Д.Д. Коссе. Часопис Київського університету права. – 2016. – № 3. – С. 386–388.

103. Кречотень Є. Г. Правове виховання української молоді нагальна проблема. / Є.Г. Кречотень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all.../all.../1508>

104. Крыжановский А. Ф. Формирование профессионального правового сознания специалистов народного хозяйства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А. Ф. Крыжановский ; АН УССР, Ин-т государства и права. – Киев, 1987. – 16 с.

105.Кутиркін А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України / А. Кутиркін // Право України. – 2008. – № 3. – С. 122–125.

106.Куцепал С. «Громадянське суспільство»: пригоди відомого поняття в умовах сучасних соціально–політичних трансформацій / С. Куцепал // Гілея : науковий вісник. – 2013. – № 75. – С. 208–211.

107.Легеза Ю.О. Відомчі засоби масової інформації в механізмі формування правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ України : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю.О. Легеза ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 20 с.

108.Лейст О. Э. Сущность права : проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юрид. фак. – М. : Зерцало-М, 2002. – 280 с.

109.Лесько Н.В. Правове виховання дітей – важливий напрям профілактики правопорушень. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/29135/1/007_033_037.pdf

110.Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852-ХІІ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

111.Лозовой В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці : монографія / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 256 с.

112.Ляшенко О. О. Правове виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку в навчально-виховному процесі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / О. О. Ляшенко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 24 с.

113.Макар Л.М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Л.М. Макар ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

114.Макарова О.В. Правовий нігілізм і революція: проблема взаємозв'язку / О. В. Макарова // Науковий часопис НПУ

ім. М.П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. – Випуск 28. – К., 2015. – С. 129–136.

115.Макарова О. В. Проблеми формування правової культури в українському суспільстві / О. В. Макарова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. – Випуск 30. – К., 2015. – С. 104–107.

116.Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления : моногр. / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – С. 253–274.

117.Максимов С. І. Філософія права : сучасні інтерпретації : [вибр. пр. : статті, аналіт. огляди, переклади (2003 – 2010)] / С. І. Максимов. – 2-ге вид. допов. – Х. : Право, 2012. – 432 с.

118.Макушев П. В. Професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / П.В. Макушев; Нац. Академія внутр. справ України. – Київ, 2004. – 22 с.

119.Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах : Учебно-методическое пособие / А.В. Малько. М., 2004. – 300 с.

120.Манойло Н.Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості : соціально-філософський дискурс : автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Н.Г. Манойло ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.

121.Мануйлов Є.М. Правове виховання студентів ВНЗ України / Є.М. Мануйлов : [Електронний ресурс] – Режим доступу: eprints.kname.edu.ua/30744/1/86.pdf.

122.Мельничук О. С. Право та держава в концепції правосвідомості І.О. Ільїна : монографія / О. С. Мельничук. – О. : Фенікс, 2008. – 178 с.

123.Методичний посібник. Нормативно-правове забезпечення правової освіти населення району. Рогатин. – 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obljustif.gov.ua/wp-content/uploads/2013/08/4.-OSVITA.-Metodichni-rekomen.-Normativno-pravove-zabezpechennya-pravovoyi-osviti.pdf>

124. Минькович-Слободяник О.В. Вплив правової культури та політичної свідомості на розвиток правової та політичної культури / О.В. Минькович-Слободяник [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2016_3/CHAS16_3.pdf

125. Міленін О.Л. Правосвідомість учасників дорожнього руху : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.Л. Міленін ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2001. – 19 с.

126. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / В.І. Муляр. – Житомир : ЖДІ, 1997. – 214 с.

127. Мухін В.В. Професійна правосвідомість : поняття, особливості, функції : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В.В. Мухін ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2007. – 20 с.

128. Мухін В.В. Функції професійної правосвідомості / В.В. Мухін // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 8 (50). – С.96–102.

129. Нагорняк С.В. Основні підходи до правовиховної діяльності студентів коледжів як елементу правового виховання / С.В. Нагорняк / Педагогічні науки, Херсон. – № 80. – 2017. – 221 с.

130. Нагорняк С.В. Особливість структури правосвідомості майбутніх юристів : теоретико-дефінітивний аналіз / С.В. Нагорняк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія : Зб. наук. праць. – Випуск 52. / Редкол. : В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. – С.118–121.

131. Нагорняк С.В. Педагогічний процес розвитку правосвідомості студентів : до сутності поняття / С.В. Нагорняк // Science and life : Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 30 November 2017 [Electronic resource] / Editors prof. I.P. Klimov, I.V. Ignatko, V.B. Mantusov. – Electron. txt. d. – Czech Republic, Karlovy Vary : Skleněný Můstek. c.213–220.

132.Нагорняк С.В. Правосвідомість як самостійна форма суспільної свідомості / С.В. Нагорняк // Materials of the XIII International scientific and practical Conference Areas of scientific thought – 2017, December 30, 2017 – January 7, 2018. Pedagogical sciences. Physical culture and sport. : Sheffield. Science and education LTD – 76 p. – 15–18 p.

133.Нагорняк С.В. Правосвідомість як самостійна форма суспільної свідомості / С.В. Нагорняк // Materials of the XIII International scientific and practical Conference Areas of scientific thought – 2017, December 30, 2017 – January 7, 2018. Pedagogical sciences. Physical culture and sport. : Sheffield. Science and education LTD – 76 p. – 15–18 p.

134.Нагорняк С.В. Психологічні особливості формування правової культури у правосвідомості особистості / С.В. Нагорняк // Materiály XIII mezinárodní vědecko – praktická conference «Moderní vymoženosti vědy – 2017». (27 ledna – 05 února 2017 roku) – Díl 4. Pedagogické vědy. : Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o – 88 stran. – s. 46–51.

135.Нагорняк С.В. Формування правосвідомості у правовому вихованні майбутніх юристів / С.В. Нагорняк // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Випуск 49 / редкол. – Київ – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2017. – 323 с. – С. 80–83.

136.Нагорняк С.В. Функціональна структура правосвідомості / С.В. Нагорняк // Український психолого-педагогічний науковий збірник. Наукове періодичне видання. № 12, грудень. – 2017 р. – 106 с. – С. 64–68.

137.Нагорняк С.В. Функціональна структура правосвідомості: психологічний підхід / С.В. Нагорняк // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Випуск 47 / редкол. – Київ – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2016. – С. 80–83.

138.Назаренко Є. В. До питання про поняття правової культури / Є. В. Назаренко // Правова культура і підприємництво. – К. ; Донецьк, 1999. – С. 19–25.

139.Настасяк І. Ю. Соціологія права : навчальний посібник / Ірина Юрїївна Настасяк. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – 196 с.

140.Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы / П. Е. Недбайло. – Львов, 1959. – 170 с.

141.Ніколов П.О. Проблема свободи і еволюція західної правосвідомості (християнський контекст) : Автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.03 / П.О. Ніколов ; Харк. військ. ун-т. – Х., 1999. – 19 с.

142.Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания [Текст] / П. И. Новгородцев. – М. : Раритет, 1995. – 365 с.

143.Новгородцев П. И. Кризис современного правосознания / П.И. Новгородцев. – М., 1999. – 269 с.

144.Одарій В.В. Підготовка майбутніх педагогів до правового забезпечення професійної діяльності : Автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / В.В. Одарій ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського (м. Одеса). – О., 2005. – 20 с.

145.Окара А. Н. Правосознание центральная категория философии права И. А. Ильина / А. Н. Окара // Государство и право. – 1999. – № 6. – С. 84–93.

146.Онїщенко Н. М. Право і мораль як соціальні регулятори в контексті розвитку громадянського суспільства : сучасні реалії / Н. М. Онїщенко, С. В. Стоєцький, С. О. Сунегін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 10. – С. 64–70.

147.Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-методичний посібник / В.М. Оржеховська. – К. : ВіАн, 1996. – 352 с.

148. Орлова О. О. Методологічний аналіз інтерпретації поняття «правове виховання» / О. О. Орлова // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 2. – С. 8–16.

149. Орлова О. О. Механізм правового виховання / О. О. Орлова // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. – 2005. – № 4. – С. 57–65.

150. Орлова О.О. Правове виховання і роль міліції у його здійсненні на сучасному етапі розвитку суспільства (теоретичні та прикладні аспекти) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.О. Орлова ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 20 с.

151. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : дис. ... канд. юрид. наук / І. В. Осика. – К., 2004. – 252 с.

152. Осика І.В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І.В. Осика ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2004. – 20 с.

153. Основні ознаки правосвідомості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/tgp/140.php>

154. Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах : моногр. / В. П. Андрущенко, Н. О. Дівінська, Б. І. Корольов та ін. / за заг. ред. В. П. Андрущенко, В. І. Луговий. – К. : Педагог. думка, 2008. – 254 с.

155. Палиенко Н.И. Нормативный характер права и его отличительные признаки. К вопросу о позитивизме в праве / Н.И. Палиенко. – Ярославль, 1902. – 58 с.

156. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М., 1997. – С. 20–22.

157. Пастушенко О.В. Правосознание как форма сознания и мировоззрение / О.В. Пастушенко // Грани. – № 11 (91). – 2012. – С. 37–41.

158. Петражицкий Л. И. Очерки философии права / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1900. – Вып. 1. – 144 с.

159. Петражицкий Л. И. Теория государства и права в связи с теорией

нравственности : в 2 т. / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Тип. Т-ва «Екатерингофское Печатное Дело», 1909–1910. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 1. – 1909. – 318 с.

160.Петражицкий Л. И. Теория государства и права в связи с теорией нравственности : в 2 т. / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Тип. Т-ва «Екатерингофское Печатное Дело», 1909–1910. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2. – 1910. – 758 с.

161.Петришин О. В. Право як соціальне явище : з точки зору юриста / О. В. Петришин // Трансформація політики в право : різні традиції та досвід : матер. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, Харків, 9–12 листопада 2005 р.) / за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2006. – С. 27–44.

162.Петрончак Ю. О. Правосвідомість як рефлексія соціальних норм поведінки journals.uran.ua/index.php/2415-3818/article/.../88071

163.Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/2755-17

164.Подберезський М. К. Проблеми формування національної правової культури : монографія / М. К. Подберезський, М. П. Васильєва, Я. К. Яковенко ; Харків. держ. педаг. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : Едена, 2003. – 168 с.

165.Положення про Координаційну раду молодих юристів України при Міністерстві юстиції України : наказ МЮС України від 19 липня 2007 року № 520/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v520_323-07

166.Поняття правового виховання. Форми, засоби та методи його здійснення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://pidruchniki.com/2015073165776/pravo/ponyattya_pravovogo_vihovannya_formi_zasobi_metodi_yogo_zdiysnennya

167.Поняття правової культури у вітчизняній та західній науці : компаративний аналіз / І. П. Коваленко // Культура України : зб. наук. пр. / М-во культури України, Харків. держ. акад. культури. – Харків, 2011. –

Вип. 35. – С. 148–155.

168. Попадинець Г. О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5764/vnulpurn201685064.pdf>

169. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление / Д. А. Потопейко. – Киев : Наук. думка, 1970. – 112 с.

170. Почтовий М. Правове виховання як критерій ефективності реалізації правової політики держави / М. Почтовий // Актуальні проблеми держави і права С.167–171. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v73/26.pdf>

171. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : моногр. / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248 с.

172. Правова свідомість. Поняття, структура і види правосвідомості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stud.com.ua/65352/pravo/pravove_svidomist

173. Правове виховання в сучасній Україні : моногр. / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2013. – 440 с.

174. Правове виховання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/15950210/pravo/pravove_vihovannya

175. Правове виховання. Правовий всеобуч. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/13500826/pedagogika/pravove_vihovannya

176. Правознавство : підручник / [за ред. В. В. Копейчикова]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.

177. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : моногр. / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.

178.Правосвідомість : поняття, структура та види. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com/15931106/pravo/>

179.Правосуддя : філософське та теоретичне осмислення: кол. моногр. / відп. ред. В. С. Бігун. – К. : [б. в.], 2009. – 316 с.

180.Про внесення змін до Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення : постанова Кабінету Міністрів України від 09 червня 2011 року № 627. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/627-2011-%D0%BF>

181.Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року № 366 : постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 року № 1787. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1787-2001-%D0%BF>

182.Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») : постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>

183.Про деякі питання підвищення кваліфікації працівників юридичних служб центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету міністрів України від 13 грудня 2004 року № 1657. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1657-2004-%D0%BF>

184.Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації : постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 року № 1040. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1040-2008-%D0%BF>

185.Про затвердження заходів щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2001 року № 88.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/88-2001-p.

186.Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Наказ МОН від 16.06.2015 року № 641. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

187.Про затвердження порядку організації Міністерством юстиції України підвищення кваліфікації працівників юридичних служб міністерств, інших центральних органів виконавчої влади : наказ МЮС України від 04 березня 2008 року № 322/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0170-08>

188.Про затвердження типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : наказ МОН України від 03 серпня 2006 року № 592. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06>

189.Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квітня 2002 року №347/2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002

190.Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 листопада 2001 р. № 992/2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/734-2012-p/para13#n13>.

191.Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/344/2013

192.Про Національну юридичну бібліотеку : Указ Президента України від 23 липня 1999 року № 921. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/921/99>

193.Про Програму правової освіти населення України : постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року № 366. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF/ed1>

194.Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій : міждисциплінарний аналіз / за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : [б. в.], 2004. – 360 с.

195.Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина : курс лекцій / В. Г. Андросюк [та ін.] ; МВС України, Укр. Акад. внутр. справ. – К. : УАВС, 1995. – 112 с.

196.Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : Навчальний посібник / П.М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

197.Рашидов С. Ф. Воспитание у студенческой молодёжи ценностей гражданского общества : проблема теоретической концептуализации / С.Ф. Рашидов – Луганск : Ноулидж, 2012. – 271 с.

198.Романкевич А. В. Модель формирования правового сознания студенческой молодёжи педагогических университетов / Романкевич Анна Вадимовна // Духовність особистості : методологія, теорія і практика. – Вып. № 3 (56). – Луганск : Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2013. – с. 137–146.

199.Сапун В. А. Профессиональное правосознание и готовность к правоприменительной деятельности / В. А. Сапун // Юридическая теория и практика: проблемы взаимосвязи : межв сб. научн. гр. – Свердловск : Изд-во Сверд. юрид. ин-та, 1984. – С. 51–59.

200.Сезонова І.К. Система правового виховання (Теоретична модель) / І.К. Сезонова, К.М. Оробець // Право і безпека. – 2005. – С. 38–42.

201.Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави : дис. ... канд. юрид. наук / Р. А. Сербин. – К., 2003. – 184 с.

202.Сербин Р.А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави : Автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.12 / Р.А. Сербин ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 15 с.

- 203.Синюкова Т.В. Правосознание и правовое воспитание // Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – С.611–625.
- 204.Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
- 205.Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
- 206.Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / О.Ф. Скакун. – Харків : Консул. – 2001. – 656 с.
- 207.Скакун О. Ф. Юридическая деонтология. Учебник / О.Ф. Скакун. – Х. : 2002. – 504 с.
- 208.Скотна Н. Цивілізація як об'єкт соціально-філософського і філософсько-освітнього аналізу / Н. Скотна // Молодь і ринок. – 2015. – № 2. – С. 6–11.
- 209.Скуріхін С. М. Правова культура офіцерського складу Збройних Сил України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. М. Скуріхін ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О., 2011. – 21 с.
- 210.Слабко С.М. Мораль як ціннісний критерій права / С.М. Слабко // Держава та регіони. Серія «Право». – 2014. – №3 / 45. – С. 8–12.
- 211.Сливка С.С. Духовні засади моральної культури юриста / С.С. Сливка // Право України. – 1999. – № 2. – С. 59.
- 212.Сливка С.С. Мораль і право в умовах формування правової держави / С.С. Сливка // Вісник Львівського університету. Сер. юрид. – Львів, 1993. – Вип. 30. – С. 104–105.
- 213.Сливка С. С. Професійна культура працівника міліції : монографія / С. С. Сливка. – Львів : Вільна Україна, 1995. – 96 с.
- 214.Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юристов / Н.Я. Соколов. – М. : Наука, 1988. – 224 с.

215.Сохан І.О. Психологічні особливості морально-правової соціалізації студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / І.О. Сохан ; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2010. – 20 с.

216.Соціологія права : навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. М. Вовк [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.

217.Спиркин А.Г. Философия : Учебник / А.Г. Спиркин. М. : Гардарики, 2008. – 736 с.

218.Співак В.І. Правова культура учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян України : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В.І. Співак ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2004. – 20 с.

219.Сучасний словник з суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М.І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.

220.Твердохліб Л.В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу : Автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.В. Твердохліб ; Луган. держ. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 1999. – 17 с.

221.Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. В. Кравчук. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.

222.Теорія держави і права. Академічний курс : Підручник / ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко – К. : Юрінком Інтер, 2006 – 688 ст.

223.Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – 3-тє видання. – К. : Алерта, 2012. – 524 с.

224.Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості / В. Тимошенко // Право України. – 2008. – № 6. – С. 41–46.

225.Тимченко В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) / В. І. Тимченко. – К. ; НАВСУ : ДС «Авангард», 2001. – 188 с.

226.Ткачук А. С. Особливості та взаємозв'язок правосвідомості та правової культури / А. С. Ткачук // Правова держава. – 2012. – № 15. – С. 35–40.

227.Ткачук Л.В. Правозахисні гарантії прав і свобод людини в Україні : загальнотеоретична характеристика Теорія та історія держави і права. Філософія права. Часопис Київського університету права. 2016. – № 3. – С.73–75.

228.Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : моногр. / Ю. Н. Тодыка. – Х. : Райдер, 2001. –160 с.

229.Толстенко В. Л. Правова ідеологія у розвитку сучасної української держави і суспільства : дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / В. Л. Толстенко. – Острог, 2012. – 212 с.

230.Требін М. П. Формування правової культури в Україні / М.П. Требін // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Правова культура і громадянське суспільство в Україні», 12 жовтня 2007 року, НДІ держ. буд-ва та місцев. самовряд., Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2007. – 214 с.

231.Требін М. П. Правова культура як соціокультурний феномен / М. П. Требін // Вісн. Нац. техн. ун-ту «Харків. політехн. ін-т». Тематичний вип. : Філософія. – Х. : НТУ «ХПІ», 2007. – № 28. – С. 36–43.

232.Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства / С. Третяк // Право України. – 2005. – № 4. – С. 26–28.

233.Усеїнова Г.С. Деякі аспекти правової освіти / Г.С. Усеїнова. – Проблеми сучасної освіти : збірник науково-методичних праць. – Вип. 6 / Укл. Ю. В. Холін, Т. О. Маркова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 148–154.

234.Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения [Текст]: в 2-х т. / К.Д. Ушинский. – М. : Учпедгиз, 1953. – т.1. – 638 с.

235.Фатхутдінова О.В. Правова освіта організаційної свідомості особистості : теоретико-методологічний контекст : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню докт. філос. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / О.В. Фатхутдінова; Нац. пед. університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 38 с.

236.Філософія виховання / кер. авт. кол. М. Култаєва. – Х. : Харк. держ. пед. ун-т, 2001. – Ч. 1. – 272 с.

237.Філософія : мислителі, ідеї, концепції : Підручник / В. Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К. : Книга, 2005. – 528 с.

238.Філософські абриси сучасної освіти : монографія / Текст / [І. Предборська, Г. Вишинська, В. Гайденко та ін.], за ред. І. Предборської. – Суми : ВТД «Університетська книга». 2006. – 226 с.

239.Фіцула М.М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М.М. Фіцула. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.

240.Фіцула М.М. Правове виховання учнів : Методичний посібник. – К. : ІЗМН, 1997. – 148 с.

241.Фуллер Л. Л. Мораль права [Текст] : пер. с англ. / Л. Л. Фуллер. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.

242.Хоптяна О.В. Правове виховання учнів 5-6 класів у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / О.В. Хоптяна ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2009. – 20 с.

243.Хорольська А.О. Система заходів, спрямованих на формування правових ідей / А.О. Хорольська // Основи правового виховання студентської молоді. – Київ : «Агроосвіта», 2018. – 132 с.

244.Царенко В.І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і

права; історія політичних та правових учень» / В.І. Царенко; Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 2003. – 21 с.

245.Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості : теорія та реальність : монографія / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 285 с.

246.Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Цимбалюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 15 с.

247.Цуркан О.В. Правова свідомість працівника міліції : теоретико-правове дослідження : дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / О. В. Цуркан. – Львів, 2013. – 200 с.

248.Черепанова С. О. Філософія освіти : духовність родового самопізнання / С. О. Черепанова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. – 2013. – Вип. 41(1). – С. 300–313.

249.Черкас М. Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Є. Черкас; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2010. – 18 с.

250.Чупринський Б. О. Формування професійної культури майбутніх юристів : філософсько-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Б. О. Чупринський; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2010. – 20 с.

251.Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/4762/1/ПРАВОСВІДОМІСТЬ%20>

252.Шемшученко Ю. Правова освіта молоді як фактор українського державотворення / Ю. Шемшученко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : зб. наук. пр. та матеріали конф. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 44–45.

253.Шрам Є.О. Європейська правова культура як самостійна категорія права / Є.О. Шрам // Закарпатські правові читання. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (21-23 квітня 2016 р., м. Ужгород) / Ужгородський національний університет; За заг. ред. В.І. Смоланки, О.Я. Рогача, Я.В. Лазура. – Ужгород : ПП «АУТДОРШАРК», 2016. – Т.1. – 537 с.

254.Штангрет М.Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М.Й. Штангрет ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2007. – 18 с.

255.Штанько А. О. Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки / А. О. Штанько // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 43. – С. 144–152.

256.Юрашевич Н.М. Эволюция понятия правового сознания / Н.М. Юрашевич // Известия вузов. Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.

257.Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – Київ. : Українська енциклопедія, 1998-2004. – Т. 3 : К-М. – 2001. – 792 с.

258.Юридична психологія : альбом схем з коментарями : навчальний посібник / [В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв]; Національна академія внутрішніх справ України. – 2-ге вид., доопрац. та доповн. – Київ : Ін Юре, 2000. – 112 с.

259.Юридичний словник / за ред. академіків АН УРСР Б. М. Бабія, В. М. Корецького, члена-кореспондента АН УРСР В. В. Цветкова / Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР. – Київ. – 1974. – 846 с.

260.Юридичні терміни: тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Либідь, 2004. – 320 с.

261.Юркевич П.Д. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / П. Д. Юркевич. – Київ : Редакція журналу «Український світ», 1999. – 756 с.

262.Явич Л. С. Общая теория права [Текст] / Л. С. Явич. – Л. : ЛГУ, 1976. – 215 с.

263.Яковюк І. В. Формування правової культури Європейського союзу / І.В. Яковюк; редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала // Правова культура і громадянське суспільство в Україні : стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. – Х. : Право, 2007. – С. 39–41.

264.Яровий С.М. Організаційно-правове забезпечення виховної роботи в закладах освіти МВС України : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С.М. Яровий; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 21 р.

265.Adorno T. The Authoritarian Personality / T. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson. – New York: Harper and Row, 1950. – 256 p.

266.Advanced Interpersonal Communications. Correctional Counseling Instructors Manual. Washington : Bureau of Prisons. 1973. 156 p.

267.Arendt H. The Origins of Totalitarianism. 7-th en. / H. Arendt – London, 1962. – 418 p.

268.Ayllon T., Milan M.A. Correctional Rehabilitation and Management. A Psychological Approach. New York : John Willey and Sons, 1979. 280 p.

269.Jo Carrillo Links and Choices : Popular Legal Culture in the Work of Lawrence M. Friedman /Jo Carrillo // The Southern California Interdisciplinary Law Journal. – [17 S.Cal. Interdisc. L.J. 1 (2007)]. URL: <http://www-bcf.usc.edu/~idjlaw/PDF/17-1/17-1%20Carrillo.pdf> .

270.Ralf Michaels Legal Culture/ Ralf Michaels // Oxford Handbook of European Private Law. [Oxford Handbook of European Private Law (Basedow, Hopt, Zimmermann eds., Oxford University Press, forthcoming)]: URL: http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3012&context=faculty_scholarship.

РОЗДІЛ 2.

ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНOSTІ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ ПРАВОЗНАВСТВО

2.1. Структура, критерії, показники та рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство

Структура правосвідомості – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих компонентів, що забезпечують цілісність правосвідомості, її розвиток і функціонування. Як структурні елементи традиційно виділяють індивідуальну, групову та суспільну свідомість; побутову, наукову та професійну правосвідомість [98, с. 512]. Аналіз елементів у структурі правосвідомості є необхідною умовою вивчення взаємозв'язків різних результатів духовного відображення правової дійсності [94, с. 39].

Правосвідомість як єдина динамічна система має складну будову. Елементами її соціальної структури є суспільна, групова, індивідуальна правосвідомість; компонентами – раціональні, соціально-психологічні, поведінкові; рівнями – масова, професійна, наукова. Ці елементи мають різний зміст і виконують неоднакову роль. Відповідно до цього, дослідження правосвідомості розвиваються двома шляхами: одні з них торкаються соціальної структури першого порядку, тобто рівнів правосвідомості, інші – структури другого порядку, тобто основних компонентів, що характеризують масову правосвідомість з погляду її поточного стану [13, с. 30–31].

Структура правосвідомості в гносеологічному аспекті складається з двох рівнів відображення правової дійсності: правової ідеології та правової психології [42, с. 387]. Правова ідеологія, або раціональний компонент правосвідомості – це відображення правової дійсності у формі систематизованих поглядів, ідей, принципів, понять, суджень тощо. У правовій ідеології відображаються та обґрунтовуються інтереси, потреби, завдання суспільного розвитку і роль державно-правових засобів у цьому процесі. Правова ідеологія та правова психологія знаходяться в органічному

взаємозв'язку, але при цьому суттєво відрізняються одна від одної. Правова ідеологія – це система ідей, теорій, поглядів про сутність, соціальне призначення права, про можливості його використання для вирішення соціальних проблем [42, с. 388].

Правова ідеологія обґрунтовує встановлені юридичні відносини, норми права, його ролі, законності правопорядку. Учасники формування правової ідеології, розробляючи правові ідеї, норми права, теорію правового регулювання, опираються, по-перше, на накопичені знання; по-друге – на узагальнений особистий досвід правового життя суспільства; по-третє – враховують як позитивні, так і негативні наслідки прийнятих юридичних актів, структурних змін у системі правових органів, у їхньому функціонуванні в економічному, соціально-політичному та культурному житті суспільства [42, с. 388].

У теоретичній розробці та обґрунтуванні правових ідей відбувається систематизація думок, що відповідає подальшому розвитку демократії, збагаченню юридичної науки. Аналізуючи правову ідеологію як невід'ємний компонент державної ідеології, необхідно зазначити, що нині українське суспільство не може успішно існувати без демократичної історично обґрунтованої державної ідеології, зокрема і без ідеології в системі права. Мається на увазі, що основою нової правової ідеології в Україні слугують ідеї та принципи правової держави. Важливим кроком на шляху формування правової ідеології є суттєве та якісне оновлення українського законодавства [76, с. 284].

Правова психологія, котра виникає під безпосереднім впливом правової дійсності, слугує початковим емпіричним ступенем правосвідомості. Головною відмінністю правової ідеології є та обставина, що вона відображає більш високий концептуальний рівень правосвідомості. Правова психологія, як емоційний компонент правосвідомості, – це оцінки, почуття, переживання, традиції, звички, настрої людей стосовно правової дійсності. Крім того, правова психологія містить такі елементи, як правові емоції та правові

навички. Правові емоції – це вираження ставлення суб'єкта до відображеної дійсності у формі позитивного чи негативного або змішаного прояву різних емоцій. Правові навички – це сформовані стереотипи правової поведінки [104, с.88].

Правова психологія є системою почуттів, емоцій, настроїв і переживань, які виникають у людей під дією права щодо правової дійсності [33, с. 236]. Правова психологія співвідноситься з емпіричним, буденним рівнем суспільної свідомості, котра формується в результаті повсякденної людської практики окремих індивідів та соціальних груп. Правова психологія відображає ставлення соціальних груп до діючого й бажаного права, законності. Вона характеризує саме переживання, почуття, думки людей, котрі з'являються у зв'язку з виникненням норм права, станом діючого законодавства та практичним здійсненням його вимог [42, с. 388].

На думку деяких представників психологічної школи, саме право закладене в характері особистості, її переживаннях, котрі складають основу її поведінки. Правова психологія існує у різних сферах відносин людей, які живуть у державному та організованому суспільстві й утворюють нації, народності, класи, групи населення. У формуванні правової психології задіяні не лише всі члени тієї чи іншої соціальної групи, а й члени суспільства в цілому. При цьому індивіди та соціальні групи керуються своєю буденною свідомістю. У правовій психології відображено безпосередній досвід людей у правових відносинах, практична участь у правовій сфері суспільного життя. Правова психологія є практичною правовою свідомістю, яка засновується на правових почуттях, настроях і переживаннях, вона пов'язана з елементарною свідомістю правових фактів, явищ, їхньою оцінкою, що виражається і в правових почуттях, і в правових навичках, звичках [96, с. 299].

Соціально-правова психологія відображає об'єктивні економічні та політичні процеси, внаслідок чого є можливість оцінювати її минулий і нинішній стан, а також надати подальші тенденції та перспективи

розвитку [93, с.187]. Діючи у суспільстві правові норми стосуються потреб та інтересів певних соціальних груп, члени яких усвідомлюють ці норми й відповідно до національного, вікового, професійного стану виробляють до них своє певне психологічне ставлення – настрої, почуття, звички. Цей підхід до визначення структури правосвідомості є досить обмеженим.

На нашу думку, структура правосвідомості – це сукупність складних утворень, які різняться між собою нерівномірністю розвитку окремих сфер правосвідомості. Як і будь-яка інша сфера людської свідомості (ділова, етична, побутова, політична тощо), правосвідомість формується на відповідній реальній основі, є відносно самостійним утворенням і виконує лише їй властиві функції. Правосвідомість є безпосереднім провідником права у суспільну діяльність. Відповідно, правомірна чи неправомірна поведінка – це результат певної сукупності компонентів правової свідомості.

Особливий інтерес для нас представляє функціональна структура правосвідомості (Я. Кічук, О. Кобець та ін.), що включає в себе когнітивний, афективний і вольовий компоненти, котрі слугують основою для встановлення трьох основних функцій правової свідомості: пізнавальної, оцінювальної та регулятивної. Кожна з цих функцій має свої основні компоненти [2; 22; 43; 44; 46; 47].

Відповідно до принципу єдності свідомості та діяльності науковці доводять, що структура правосвідомості може розглядатися за результатами. Пізнавальна функція характеризує когнітивний компонент правосвідомості, показниками якого в діяльності є юридичні знання та вміння суб'єкта. Оцінювальна функція правосвідомості суб'єкта відображає когнітивно-емоційний компонент і виражається у діяльності оцінювальними думками про право та практику його використання. Інтелектуально-емоційно-вольовий компонент відображається в регулятивній функції правосвідомості, що характеризується правовими установками та орієнтаціями. Варто зауважити, що когнітивна функція правосвідомості майбутніх юристів не виражається лише набуттям юридичних знань. Слушно зауважує

О. Данильян, що можна мати знання, але не вміти їх застосовувати [24]. Необхідно враховувати практичний досвід використання юридичних знань суб'єкта. Правові знання та вміння через правову практику включаються в особистий досвід суб'єкта діяльності [2; 22; 43; 44; 46; 47].

О. Скакун [88] виокремлює чотири типи оцінювальних суджень – ставлення до права, до правової поведінки людей, до правоохоронних органів та їх діяльності, до власної правової поведінки. На практиці емпіричним шляхом дослідник має можливість дослідити даний компонент структури правосвідомості через дослідження оцінювальних суджень. Система оцінювальних відносин може ніколи не реалізуватися на практиці без необхідних пускових механізмів активності суб'єкта в правовій діяльності. Роль пускового механізму в цьому випадку відіграє вольовий компонент свідомості особистості, що формує готовність діяти певним чином в юридично значущій ситуації. Поява цього компонента призводить до утворення соціально-правових установок, коли об'єктом установки є різні правові цінності. Система ціннісних орієнтацій є сукупністю правових установок [74]. Засобом правових установок і правових орієнтацій здійснюється регулятивна функція правосвідомості, що стабілізує правову активність особистості.

Ю. Дмитрієнко визначає такі функції правосвідомості: *когнітивна* – пізнання правової дійсності, в результаті чого формуються правові теорії, концепції, ідеї, носії правосвідомості набувають правових знань; *правотворча* – правосвідомість знаходить своє об'єктивування, вираження, закріплення у праві. Нормативно-правові акти є формами зовнішнього вираження правосвідомості суспільства в цілому і правотворчих органів держави зокрема; *регулятивна* – право впливає на суспільні відносини через правосвідомість суб'єктів права, їхні правові знання, оцінки, почуття, мотиви й установки; *оцінювальна* – правосвідомість оцінює явища реальної дійсності, дії суб'єктів суспільного життя з позиції їхньої відповідності вимогам закону і навпаки [28].

Науковці М. Цвік та О. Петришин [33] визначають три основні функції правосвідомості: гносеологічну, регулятивну, оцінну. *Гносеологічна (пізнавальна) функція* передбачає накопичення знань про право, його сприйняття, подальше осмислення різних правових явищ, всієї правової дійсності. *Регулятивна функція* реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, що виступають специфічним регулятором поведінки людей. Особливу роль у здійсненні цієї функції відіграють правові установки, котрі свідчать про готовність особи до певної моделі поведінки – правомірної чи неправомірної, що формується під впливом певних економічних, соціальних або психофізіологічних факторів. *Оцінювальна функція* передбачає оцінку правової поведінки (діяльності) людей, оцінку права в цілому. У повсякденному житті в людини певне, передусім емоційне, ставлення щодо різних явищ і процесів правового життя на основі власного досвіду та правової практики.

У змісті правосвідомості виокремлюють такі оцінні судження щодо права і законодавства (принципів, норм, інститутів, галузей); правової поведінки особи, їх груп та об'єктів діяльності (злочинності, правопорушень, правопорушників); правоохоронних органів (суду, юстиції, прокуратури, органів внутрішніх справ, адвокатури, нотаріату); власної поведінки з погляду визначення її як правомірної чи протиправної [33, с. 238].

О. Скакун, досліджуючи правосвідомість у правовій системі України, виокремлює такі основні функції правосвідомості: пізнавальна (інформаційна); оцінювальна (аксіологічна); регулятивна (установочна) [85]. Ці функції походять із двох складових – спрямованості свідомості (пізнати, сприйняти, оцінити, проаналізувати) та призначення права (бути регулятором суспільних відносин). О. Скакун зауважує, що між вказаними функціями існує взаємозв'язок, і кожній із них відповідає певна система, виражена в структурі її елементів і зв'язків між ними. Реалізація функцій забезпечує як сприйняття правової реальності, так і активний вплив на неї [85, с. 94].

Правосвідомість, маючи складну структуру, функціонує у суспільному житті як єдина динамічна система. Особливість структури правосвідомості полягає в тому, що вона відноситься до явищ, котрі не можуть бути розкритими в якійсь одній системі уявлень. Необхідно, принаймні, кілька зрізів, щоб показати складну структуру правосвідомості.

Розглядаючи структуру правосвідомості Я. Сандул, виділяє такі її рівні:

- 1) когнітивні рівні структури – ідеологічний і соціально-психологічний;
- 2) соціальна структура – суспільний, груповий, індивідуальний рівні;
- 3) інструментальна структура – інформаційний, оцінювальний і вольовий елементи;
- 4) змістова структура – категорії свободи та відповідальності, законності та справедливості, провини та совісті, заохочення та покарання [84, с. 6].

Окрім зазначеної рівневої структури правосвідомості, Л. Цекатунова визначає такі її структурні компоненти:

- інформаційно-оцінювальний (система знань про сутність права, базові правові категорії, вміння об'єктивно та оперативно оцінювати ситуацію та діяльність членів суспільства з точки зору синтезу законності, справедливості й доцільності);

- емоційно-особистісний (емоційна задоволеність від власної правомірної поведінки, а також прагнення до правового самовдосконалення);

- мотиваційно-діяльнісний (орієнтований на дотримання особистістю правових норм у власній діяльності і прагнення до отримання подальшої правової освіти);

- регулятивно-поведінковий (складовими якого є аналітичні навички та вміння у вирішенні правових проблем, роботі з юридичною документацією, здатність і готовність використовувати наявні правові знання у майбутній професійній діяльності) [101].

З урахуванням основних особистісних характеристик людини, змістом яких є відношення, мотиви, інтелект, емоційно-вольова сфера,

правосвідомість студента можна визначити як особистісну структуру, що містить правові знання, оцінювальне ставлення до права, вміння конструювати правову поведінку відповідно до діючого законодавства; як основу правової захищеності студентів у майбутній професійній діяльності та громадському житті; як складну структуру, що складається з компонентів: когнітивного, правостворюючого, поведінкового, які будуть цілеспрямовано розвиватися в їх діалектичній єдності.

В. Царенко визначає такі структурні компоненти правосвідомості особистості:

- нормативно-правовий (професійні знання чинного законодавства);
- культурно-правовий (формування мотивації);
- діяльнісно-правовий (готовність стати на захист держави) [100, с.11].

Професійна правосвідомість відрізняється від інших видів правосвідомості якісним станом елементів свого змісту – когнітивного (раціонально-ідеологічного), емоційно-психологічного й практичного. Раціонально-ідеологічні й практичні компоненти професійної правосвідомості характеризуються системністю, чіткістю й організованістю, мають деталізований й конкретний характер. Яскраво виражений праксеологічний характер професійної правосвідомості зумовлює специфіку пізнання правових явищ: воно відбувається з метою використання останніх у юридичній практиці; має емпіричний характер з одночасним вмістом базових правових понять, які є результатом спеціально набутих правових знань. Емоційно-психологічний компонент, як правило, має підпорядкований щодо раціональної сторони характер. Основою практичного компоненту є вольові форми правосвідомості, які передбачають усвідомлення мети правової діяльності, скерованості на її досягнення. Практичний компонент акумулює правові знання, емоції, почуття, що концентруються в правових установках. Необхідним компонентом професійної правосвідомості як якісного рівня усвідомлення права є установка на активну правомірну і юридично значиму поведінку в правотворчій, правореалізаційній, інформаційно-пізнавальній сферах. Професійна

правосвідомість має особливості формування, що полягають у: наявності обов'язкових етапів розвитку, своєрідності джерел правового інформування; вирішальному впливі чинного права. У своєму прояві вона значною мірою детермінована нормами права, є формалізованою. Професійна правосвідомість, як якісний рівень опанування правової дійсності, забезпечує: збереження правопорядку даного суспільства; існування тієї міри правової справедливості, яка ним досягнута; подальший розвиток права та уявлень про справедливість [65].

На підставі проаналізованих ознак, В. Мухін професійну правосвідомість визначає як цілісний, системний, практично спрямований, нормативно детермінований спосіб пізнання правової дійсності й активного впливу на неї, що забезпечує функціонування й розвиток правопорядку, суб'єктом якого виступають особи, які мають спеціальну юридичну освіту і професійно займаються юридичною практикою [65].

У дисертації Л. Макар [59] визначено такі компоненти професійної правосвідомості майбутнього фахівця:

- *когнітивний компонент* (система правових поглядів, що ґрунтуються на певних соціальних і наукових пізнаннях, сукупність понять, уявлень, поглядів, ідей, що віднесені до правових явищ та становлять систему науково-теоретичних і практичних правових знань);

- *емоційно-ціннісний* (почуття, настрої, оцінки, ставлення, думки, звички, традиції, мотиви поведінки, внутрішні установки, правова оцінка тих чи інших явищ, що виникають у результаті соціальної взаємодії та опанування науково-теоретичних і практичних правових знань);

- *поведінковий* (система вмінь, необхідних для здійснення інформативно-правової й правовиховної діяльності: аналізувати, переконувати, вести діалог, організовувати діяльність). Формування правосвідомості охарактеризовано як цілеспрямований процес, котрий забезпечує володіння студентами правовими знаннями; перехід цих знань у переконання; виховує відповідальне ставлення до своєї поведінки, сприяє

розвитку потреби дотримуватися законів і встановлених державою правил, активно використовувати правові знання, виконуючи інформативно-правову й правовиховну функції [59].

Н. Коваленко, вивчаючи проблеми формування правосвідомості та правової культури студентської молоді, пропонує такі критерії та показники їх сформованості: *інтелектуальний* (знання основних правових понять і норм); *оцінний* (оцінка явищ правової дійсності з позицій законності, справедливості та доцільності); *емоційний* (позитивні чи негативні емоції щодо явищ правової дійсності); *мотиваційно-ціннісний* (правове вдосконалення; морально-ціннісна мотивація в процесі засвоєння правових знань; відношення до права й закону); *вольовий* (прагнення і внутрішня готовність студентів до розвитку правосвідомості та правової культури; здатність проявити духовний імунітет до вчинення правопорушень); *поведінковий* (діяльність студентів, спрямована на творчий розвиток та стимулювання професійної активності; законність, активність, результативність, діяльність у застосуванні правових норм) [53, с. 56].

Я. Кічук, який розглядає проблеми формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах, у структурі правосвідомості виокремлює такі критерії та показники сформованості правосвідомості: *змістовий* (знання права та правові переконання); *емоційно-оцінний* (ставлення особистості до явищ правового порядку крізь призму поведінкових установок); *діяльнісно-функціональний* (готовність майбутнього вчителя до ціннісно-правової діяльності громадсько-педагогічного характеру) [43, с.14].

О. Ковальська теоретично обґрунтувала і розробила модель управління правовою освітою учнів загальноосвітніх шкіл, виокремивши концептуальний, змістовий та технологічний компоненти, що реалізуються через предметно визначений зміст діяльності на стратегічному, тактичному, оперативному, рефлексивному рівнях управління, забезпечуючи системну взаємодію суб'єктів та ефективну реалізацію управлінського циклу щодо

здійснення правової освіти [54, с.8]. Л. Герасіна та В. Лозовий, досліджуючи структуру правовиховного процесу, визначають такі критерії правосвідомості людини: правові уявлення; знання права; вимоги, що ставляться до права; ставлення до чинного права; готовність до правових приписів; ставлення до суб'єктів права; мотивація і здатність до правових інтеракцій [77, с. 143].

Ми виходили з такого розуміння професійної правосвідомості – це правова свідомість юристів, що формується в процесі професійної підготовки та під час здійснення практичної юридичної діяльності, що містить програмні правові знання та предметно-ділове ставлення до права, котре проявляється в умінні застосувати правові норми та якісно використати правові знання.

Розглядаючи індивідуальну правосвідомість майбутніх спеціалістів з права як динамічне особистісне утворення, її структуру ми представляємо у вигляді комплексу взаємопов'язаних компонентів, які забезпечують її цілісність: 1. *Когнітивний* компонент репрезентує собою комплекс соціально-правових та юридичних знань, котрими володіє майбутній юрист, знання основних нормативно-правових документів, що регламентує професійну діяльність юристів. 2. *Правостворюючий* компонент характеризується емоційним станом (емоції, почуття, переживання) майбутнього юриста, що виражає його емоційно-ціннісне ставлення до права й законодавства, ціннісний показник усвідомленості майбутнім юристом необхідності соціально-правової діяльності. Цей компонент характеризує пріоритет права як загальнолюдську цінність у структурі ціннісно-змістової сфери майбутнього юриста, прояв нетерпимості до різного роду правопорушень українського законодавства, правову відповідальність. 3. *Поведінковий* компонент – правова поведінка майбутнього юриста, навички прийняття юридичних рішень у професійних та особистісних ситуаціях, захист прав, свобод, інтересів клієнтів.

Отже, теоретичний аналіз проблеми правосвідомості, її змісту та специфіки дозволяє розглядати індивідуальну правосвідомість як динамічне особистісне утворення, що забезпечує здатність майбутнього юриста до

орієнтації й самовизначення в правовому просторі на основі правових знань, умінь і навичок; оцінного ставлення до права, правових установок і ціннісних орієнтацій. У структуру правосвідомості майбутніх фахівців з права ми включили когнітивний, правостворюючий та поведінковий компоненти. Сутнісні характеристики правосвідомості студентів спеціальності правознавство дозволили нам визначити такі критерії та показники її сформованості: *пізнавально-інформаційний* (правові знання, правові оцінки, правові погляди, переконання, уявлення); *емоційно-ціннісний* (ціннісне ставлення до законодавства, емоційне ставлення до права та правових явищ, усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності); *діяльнісний* (мотиви правової поведінки, правові традиції, установки, готовність до правомірних дій). Співвідношення критеріїв і показників зі структурними компонентами правосвідомості студентів представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Компоненти, критерії та показники формування правосвідомості студентів-правознавців

Компоненти	Критерії	Показники
Когнітивний	Пізнавально-інформаційний	1. Правові знання 2. Правові оцінки 3. Правові погляди, переконання, уявлення
Правостворюючий	Емоційно-ціннісний	1. Ціннісне ставлення до законодавства 2. Емоційне ставлення до права та правових явищ 3. Усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності
Поведінковий	Діяльнісний	1. Мотиви правової поведінки 2. Правові звички, традиції, установки 3. Готовність до правомірних дій

Когнітивний компонент складається з системи правових знань понятійного апарату, вироблених наукою; правил і порядку застосування норм права; закономірностей розвитку законів. Особливість когнітивного компоненту студентів-майбутніх юристів визначається специфікою майбутньої професійної діяльності: знання основних нормативно-правових актів, що безпосередньо регулюють їхню професійну діяльність; знання основних інститутів окремих галузей українського права; знання змісту окремих правовідносин, учасниками яких їм доведеться бути.

Правостворюючий компонент відображає право як загальнолюдську цінність, яка характеризується такими критеріями, як повага до діючих законів; дотримання нормативно-правових приписів; законослухняність; нетерпимість до проявів правопорушень; усвідомлення рівноправ'я громадян, дотримання публічного й особистого інтересу; спокій; захист; юридична відповідальність; правомірність дій.

Поведінковий компонент правосвідомості характеризує соціально-правову поведінку учнівської молоді: оволодіння навичками приймати правильні рішення в правових ситуаціях; готовність до усвідомлених та відповідальних дій у сфері соціально-правових відносин; готовність до самостійного прийняття рішень, пов'язаних із захистом прав, свобод і законних інтересів громадян; готовність до правомірної реалізації громадянської позиції; вміння використовувати отримані правові знання в практичній професійній діяльності.

Для визначення сформованості показників структурних компонентів правосвідомості ми визначили такі рівні їх вияву: активний, продуктивно-виконавчий, пасивний.

Активний (високий) рівень сформованості правосвідомості студентів-правознавців – це глибокі соціально-правові знання, сформовані вміння приймати рішення у правових професійних та особистісних ситуаціях, правоповага, стійкість правових мотивів, пріоритет права як загальнолюдської цінності, вміння орієнтуватися у нормативно-правових

законах, правова відповідальність, позитивне емоційне ставлення до права, сформовані правові переконання та правові установки.

Продуктивно-виконавчий (середній) рівень у майбутніх юристів характеризується фрагментарними, недиференційованими соціально-правовими знаннями, нестійкими правовими переконаннями та правовими установками, знаннями соціально-правових норм, але невмінні їх застосувати в правових професійних та особистісних ситуаціях, біполярним ставленням до права як до загальнолюдської цінності, неструктурована правова відповідальність.

Пасивний (низький) рівень – відсутність соціально-правових знань, несформованість правових установок, несвідоме ігнорування соціально-правових норм, байдуже ставлення до права як до загальнолюдської цінності, відсутність поваги до права, несформованість умінь орієнтуватися в українському законодавстві, нестійкість правових мотивів, невміння приймати рішення у правових професійних і особистісних ситуаціях, наявність правового нігілізму, нерозуміння ролі права як регулятора суспільних відносин.

2.2. Стан сформованості правосвідомості студентів коледжу

Формування високого рівня правосвідомості нині стає центральною ідеєю всієї юридичної освіти, оскільки від якісного вирішення даного завдання залежить професійний рівень випускника: його компетентність, практична готовність до майбутньої професійної діяльності, стійкість до професійної деформації тощо. Юрист, який володіє розвиненою правосвідомістю, здатен стати активним носієм правової культури, ідей демократії та справедливості, успішно брати участь у вирішенні проблем закріплення законності, підвищення правової культури та правосвідомості населення [36].

Експериментальною базою нашого дослідження став Коледж економіки і права Вінницького кооперативного інституту; «Міжнародний

економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (м. Рівне); Вінницький коледж економіки та підприємництва Тернопільського національного економічного університету; Житомирський кооперативний коледж бізнесу і права.

Дослідження проводилося в чотири етапи з 2014 по 2017 рр., на кожному з яких за допомогою різних методів дослідження вирішувалися специфічні завдання. Першим етапом нашого дослідження був *підготовчий*.

Основне завдання *підготовчого етапу* дослідження – теоретичне усвідомлення проблеми формування активної правосвідомості у студентів коледжу спеціальності правознавство та виявлення ступеня її розробленості в наукових дослідженнях і педагогічній практиці. На цьому етапі здійснювався аналіз філософської, психолого-педагогічної, соціологічної, юридичної літератури з проблеми формування правосвідомості та правової культури, вивчення та узагальнення педагогічного досвіду виховання правосвідомості у студентів юридичних навчальних закладів. Для виявлення умов виховання у майбутніх юристів правосвідомості вивчалися зміст, особливості навчально-виховної та організаційної діяльності різних навчальних закладів України, що мають спеціальність правознавство, їхній досвід морального та правового виховання студентів, стан матеріально-технічної бази тощо. Усі заклади вищої освіти, що готують майбутніх юристів, створюють сприятливі умови для формування у студентів правосвідомості. На основі вивчення планів виховної роботи, методичних матеріалів до її організації, програм роботи гуртків, факультативів юридичного спрямування були визначені особливості формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство. Здійснювався пошук активних форм, методів і технологій навчання та виховання. Досліджувався стан і характер міжособистісних і групових відносин у студентів коледжу, а також індивідуально-психологічні особливості студентів – майбутніх юристів. Це завдання вирішувалося шляхом пілотного експерименту. Другий етап – *констатувальний експеримент*. Основним завданням цього етапу дослідження ставилося

виявлення початкового рівня сформованості правової свідомості та її компонентів у майбутніх юристів. Третій етап – *формувальний*. На цьому етапі нашого дослідження було реалізовано формувальний етап експерименту, мета якого полягала у безпосередній перевірці ефективності моделі формування правосвідомості студентів коледжу спеціальності правознавство. Четвертий етап – *контрольний*. На цьому етапі проводилася оцінка результативності дослідно-експериментальної роботи. Здійснювався аналіз отриманих результатів, виявлялася динаміка рівнів сформованості правової свідомості майбутніх юристів, прогнозувалися перспективи подальшої діяльності.

На початковому етапі дослідження був проведений пілотний експеримент, основним завданням якого було з'ясування наявності системи уявлень про правову реальність знань із юриспруденції, необхідних для розуміння юридичних норм, знань основних законів й усвідомлення їх виконання. Також на цьому етапі дослідження вивчалися індивідуально-психологічні якості студентів – майбутніх юристів. Було опитано близько 900 студентів.

Рівень правосвідомості у респондентів і їхнє ставлення до права оцінювався за допомогою методики Д. Безносова [4, с. 212]. Ця методика дозволяє виділити 8 типів правосвідомості з різними характеристиками.

1. Правовий реалізм – це позитивне ставлення до права.
2. Правовий скептицизм – це недовіра до права, критичне ставлення до нього.
3. Правовий конформізм – сліпе виконання законів через відсутність їх знань.
4. Правовий цинізм – свідомо заперечувати значення права у суспільстві, свідомо порушувати норми права, вірити у власні сили, і нав'язувати свою думку іншим, до того ж самому диктувати правила поведінки.
5. Правовий фетишизм – сліпе поклоніння праву та оцінювання його як магічне всесилля.
6. Правовий інфантилізм – незнання норм права і ствердження того, що без них можна спокійно прожити без проблем.
7. Правовий ідеалізм – віра в те, що лише правова система здатна здійснити перетворення в суспільстві, тобто

перебільшення ролі права. 8. Правовий нігілізм – негативне ставлення до права, основою якого є повне заперечення правової системи. Усі вони утворюють 8 рівнів сформованості правосвідомості (4 позитивних: реалізм, ідеалізм, конформізм і фетишизм; 4 негативних: інфантилізм, скептицизм, цинізм, нігілізм). Результати опитування наведено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Рівні правосвідомості у студентів-правознавців

Рівні правосвідомості	Студенти 1-х, 2-х курсів	Студенти – юристи старших курсів
Правовий реалізм	9%	12%
Правовий скептицизм	19%	16%
Правовий конформізм	12%	16%
Правовий цинізм	17%	13%
Правовий фетишизм	8%	13%
Правовий інфантилізм	16%	11%
Правовий ідеалізм	7%	10%
Правовий нігілізм	11%	8%

Як бачимо, у студентів молодших курсів переважає негативний рівень правосвідомості (63%); дещо нижчим є цей показник у студентів старших курсів: у 48% респондентів виявлено правовий цинізм, правовий інфантилізм, правовий скептицизм і правовий нігілізм. Такі показники свідчать про те, що навчальні заклади недостатньо формують позитивне ставлення до права, до професії юриста. Індивідуально-психологічні якості студентів – майбутніх юристів вивчалися за допомогою 16-факторного особистісного опитувальника Кеттелла [57] (Додаток Д), котрий дозволяє виявити особистісні особливості студентів.

Основні результати дослідження особистісних якостей майбутніх юристів ЕГ та КГ за допомогою опитувальника Кеттелла представлено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Показники за шкалою опитувальника Р. Кеттелла майбутніх юристів на констатувальному етапі дослідження

Фактор	Інтерпретація фактора	Середній бал	
		1, 2-й курси	4, 5-й курси
A	Відкритість – замкненість	9	8,7
B	Розвинене мислення – обмежене мислення	5,2	4,9
C	стабільність – нестійкість	6,2	6,5
E	Незалежність – залежність	7,4	7,9
F	Безпечність – стурбованість	8,2	8,4
G	Свідомість – безпринципність	7,2	7,6
H	Сміливість – сором’язливість	9,6	9,6
I	Чуттєвість – твердість	9,4	9,2
L	Підозрілість – довірливість	9,4	9,2
M	Богемність – практичність	6,6	6,7
N	Витонченість – простота	9,4	9,1
O	Схильність до почуття провини – самовпевненість	8,7	8,4
Q1	Радикалізм – консерватизм	4,4	4,6
Q2	Самостійність – залежність	3,8	4,1
Q3	Самоконтроль, сильна воля – недостатній самоконтроль,	6,7	6,8
Q4	Внутрішня напруга – флегматичність, релаксація,	4,8	4,3

Наочно дані таблиці 2.3 представлено у вигляді діаграми (Рис.2.1.):

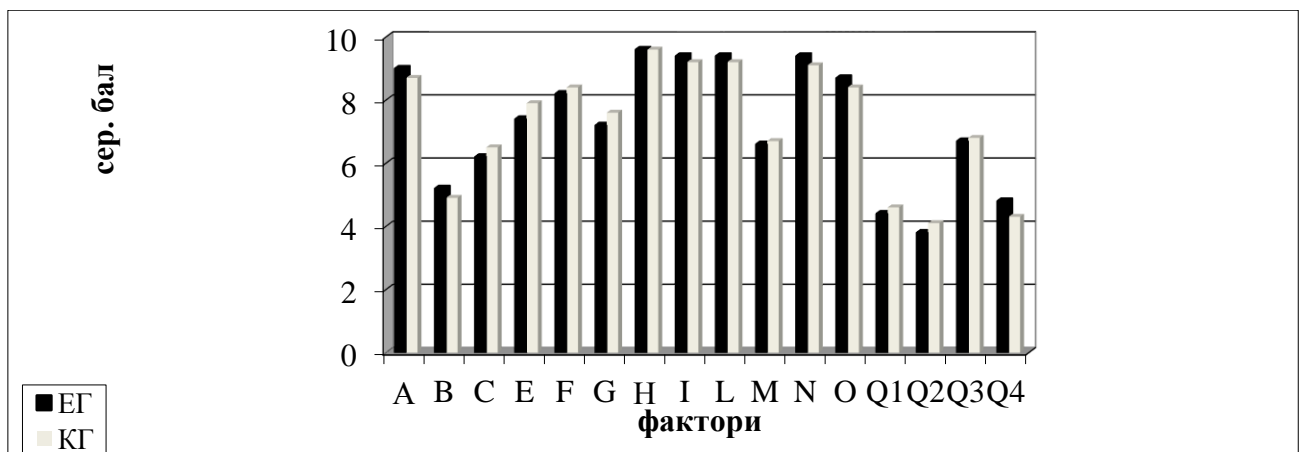

Рис. 2.1. Показники за шкалою опитувальника Р. Кеттелла майбутніх юристів на початковому етапі дослідження

Дані, представлені в таблиці 2.3 та на рисунку 2.1, свідчать, що студенти молодших і старших курсів майже схожі за своїми характерологічними особливостями. Високі показники характерологічних особливостей за фактором «А» свідчать про те, що для майбутніх юристів характерні легкість у спілкуванні, схильність до доброзичливості, готовність до співпраці, уважність до оточуючих, сердечність, пристосовуваність. Для них переважною є діяльність, у якій є заняття із людьми, ситуації із соціальним значенням. Вони активно включаються в групи, не бояться критики. За фактором «В» (мислення), незважаючи на високі показники, у майбутніх юристів спостерігаються середні здібності до навчання, конкретність мислення, невміння концентрувати увагу на завданні, відсторонення від емоційних переживань, що заважають вирішувати інтелектуальні задачі. Спрямованість характерологічних особливостей за шкалою «С» передбачає, що майбутні юристи меншою мірою здатні керувати емоціями та настроєм, особливо знайти їм адекватне пояснення та реалістичне вираження. Високі показники за шкалою «F» (життєрадісний, серйозний), спрямовані до позитивного полюсу, характеризують майбутніх юристів як людей добрих, активних, безпечних, які легко сприймають життя, оптимістичних. Середні показники за шкалою «G» (свідомість, безпринципність) у студентів спеціальності правознавство свідчать, що вони частіше керуються почуттям обов'язку. Їм притаманний невисокий рівень самоконтролю поведінки. Високі показники за шкалою «Н» (соціальна сміливість, рішучість) засвідчують їхню сміливість, товариську, емоційну активність і певною мірою спонтанність поведінки.

Майбутні юристи, в цілому, виявили високі показники за шкалою «I» (сердечність, ніжність – суворість, жорстокість). Це свідчить про те, що вони потребують підтримки інших, проявляють залежність, безпомічність, слабкість. У них більш розвинений художній тип мислення.

Високі показники характерологічних особливостей за шкалою «L» (підозрілість – довірливість) у майбутніх юристів свідчать про підозрілість, роздратованість, недовіру та насторожене ставлення до інших. У колективі вони можуть триматися уособлено, із задрістю ставитися до успіхів інших, можуть вважати, що їх недооцінюють, не визнають досягнень. Середнє значення за показником «M» (мрійливість – практичність) свідчить про те, що майбутні юристи – люди менш мрійливі.

На початковому етапі дослідження студенти спеціальності правознавство виявили однаково спрямованість розвитку характерологічних особливостей за шкалою «N» (наївність – проникливість, розважливість). Це свідчить про розвиток якостей проникливості, схильності до пошуку змісту та логічних зв'язків у діях і вчинках, емоційних реакціях оточуючих і своїх власних переживаннях. У міжособистісних стосунках їм властиві коректність, тактовність, уважність, стриманість. Вони вільно поведуть себе із незнайомими людьми, здатні чітко, без сентиментальності оцінювати ситуацію. Тенденція до зростання показників за шкалою «O» (гіпотонія – гіпертипія), свідчить про зростання тривожності, стурбованості, пригніченості. Для майбутніх юристів менше виражена тенденція переоцінювати свої можливості, триматися у товаристві замкнено й уособлено, занадто скромно, невпевнено. Аналіз результатів за шкалою «Q1» (консерватизм – радикалізм) засвідчив, що майбутні юристи більше довіряють авторитетам. У них виявляється переконаність у правильності того, чому вчили, й сприймання всього як перевіреного, незважаючи на протиріччя. Також проявляється схильність до обережності та компромісів щодо інших людей. Для них характерна відданість традиціям, консерватизм, повага до принципів, терпимість до традиційних труднощів.

Аналіз результатів за шкалою «Q2» засвідчив, що студенти-юристи залежні від оточення. Вони більше потребують підтримки й схвалення з боку інших людей. Середні показники у студентів-юристів даної групи за шкалою «Q3» (самоконтроль, зарозумілість), спрямовані до позитивного полюсу

«Q3+», свідчать про те, що вони не завжди можуть контролювати себе, менш організовані. Аналіз результатів за шкалою «Q4» (напружений, незворушний) свідчать про недостатню професійну мотивацію.

Отже, на початковому етапі дослідження студенти – майбутні юристи – характеризуються такими індивідуально-психологічними особливостями: відкритість; активність; легкість у спілкуванні; готовність до співпраці; конкретність мислення; тенденція до зростання емоційної стабільності; домінантність і самостійність у спілкуванні; життєрадісність; оптимістичність; імпульсивність; безтурботність; чуттєвість; щирість; залежність; соціальна сміливість; рішучість; підозріливість; мрійливість; проникливість; різносторонність інтелектуальних інтересів, залежність від групи, несамостійність. Аналіз зібраного матеріалу став базою для визначення вихідних позицій даного дослідження, розробки понятійного апарату – дозволив сформулювати проблему, мету та завдання, висунути гіпотезу наукової роботи, підібрати діагностичні методики для констатувального етапу експерименту. Було дано визначення поняття «правосвідомість», виділено рівні, критерії та показники сформованості даного особистісного утворення у студентів – майбутніх юристів. Розроблено модель процесу виховання правосвідомості. Основне завдання *констатувального* етапу – визначення у студентів-юристів початкового рівня правосвідомості. За результатами пілотного етапу дослідження для експерименту було обрано контрольні та експериментальні групи з відносно однаковими показниками, відповідно 224 та 228 респондентів. В експерименті взяли участь 452 студенти. Така дослідницька база дозволила забезпечити репрезентативність статистично достовірної вибірки.

Критерієм визначення рівня правосвідомості у студентів спеціальності правознавство є сформованість структури правової свідомості як інтегративного особистісного утворення, котре має три компоненти зі своїми показниками: *когнітивний* (об'єм соціально-правових знань, основних нормативно-правових документів, що регламентують професійну діяльність

юристів; правові оцінки; правові погляди, переконання, уявлення); *правостворюючий* (ціннісне ставлення до законодавства, емоційне ставлення до права та правових явищ, усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності); поведінковий (мотиви правової поведінки; правові звички, традиції, установки; готовність до правомірних дій).

Із метою виявлення рівня сформованості правосвідомості майбутнього юриста ми визначили компоненти, критерії та рівні, а також методи діагностики (табл.2.4).

Таблиця 2.4.

Методи та методики діагностики компонентів правосвідомості у майбутніх юристів

№	Компоненти	Критерії	Методи та методики
1.	Когнітивний	Пізнавально-інформаційний	Методика Д. Безносова, методика І. Сохан, методика Л. Ясюкової, метод вирішення правових завдань
2.	Правостворюючий	Емоційно-ціннісний	Методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації», методика В. Бойко, метод незакінчених речень
3.	Поведінковий	Діяльнісний	Методика Т. Лірі, метод аналізу професійних ситуацій, метод вирішення правових завдань

Розглянемо основні результати дослідження рівнів сформованості визначених нами компонентів правосвідомості студентів спеціальності правознавство.

Для аналізу *когнітивного* компоненту використовувався метод розв'язування правових завдань, метод тестування та інтерв'ювання. Когнітивний компонент (пізнавально-інформаційний критерій) визначався за такими показниками: правові знання; правові оцінки; правові погляди, переконання, уявлення. Як діагностичний інструментарій було використано

методику Л. Ясюкової «Правова та громадянська свідомість» [106]. Дана методика дозволила оцінити сформованість правосвідомості й готовність дотримуватися правових норм у професійній діяльності та міжособистісних відносинах, громадянську зрілість.

Результати опрацьованих анкет засвідчили, що високий рівень сформованості правосвідомості виявлено лише у 4,3% студентів КГ і у 4% – ЕГ. Саме для цієї групи респондентів властивою є бездоганна правова поведінка, тобто виконання правових правил, інструкцій і договірних зобов'язань. Середній рівень правосвідомості виявлено у 34,5% студентів КГ і 35,1% – ЕГ. Таких студентів характеризує певне скептичне ставлення до закону та до громадянської справедливості. І значна кількість респондентів (61,2% в КГ і 60,9% в ЕГ) мали низький рівень правосвідомості. Студентів даної категорії відрізняє правовий нігілізм, одна з форм деформації правосвідомості, тобто неприймання права, неповага до нього, негативне ставлення до правосуддя та законності.

Подібні результати було отримано, використавши методику І. Сохана (Додаток Л) [13, с.216-219]. Когнітивному компоненту у цій методиці відповідають питання тестів №4, №6, №7, №9, №10, №11, №12. Відповіді студентів на ці питання наведено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

**Результати позитивних відповідей студентів КГ і ЕГ на питання
тесту І. Сохана (у %)**

№	Питання	КГ	ЕГ
4	Що, на ваш погляд, означає поняття «правова норма»?	36	38
6	Які інститути соціалізації мають найбільший вплив на формування правових норм і цінностей?	42	39
7	Що, на ваш погляд, означає поняття «правова соціалізація»?	19	21
9	Що, на ваш погляд, означає поняття «правосвідомість»?	8	7
10	Як ви вважаєте, що складає основу правосвідомості?	33	35
11	Якою, на ваш погляд, має бути правослухняна	22	24

	поведінка?		
12	Правове самовиховання це...	14	12

Отже, середнє значення правильних відповідей у студентів КГ склала 24,8%, а в ЕГ – 25,1%.

Такі результати свідчать, що студенти – майбутні юристи – мають поверхневі соціально-правові знання; погано орієнтуються в українському законодавстві; мають низький рівень сформованості правових установок і правових переконань; байдуже ставляться до права. При цьому деякі опитані респонденти мають шанобливе ставлення до закону; негативне ставлення до правопорушень; схильність до сприяння діючому законодавству; юридична та соціальна поведінка студентів неоднозначна. Як методи дослідження когнітивного компоненту правосвідомості у майбутніх юристів виступили тестові завдання (Додаток Б). Тести містили питання комплексного характеру, котрі потребують актуалізації соціально-правових знань у майбутніх юристів.

Оцінка сформованості рівня когнітивного компоненту здійснювалася за допомогою наступних показників (табл. 2.6.).

Таблиця 2.6.

Переведення відповідей студентів на тестові завдання для оцінки когнітивного компоненту правосвідомості майбутніх юристів

Рівень сформованості когнітивного компоненту	Кількість правильних відповідей на питання тесту
Активний рівень	17-20 питань (85% – 100%)
Продуктивно-виконавчий рівень	13-16 питань (65% – 84%)
Пасивний рівень	15 питань і менше (менше 65%)

Для встановлення рівня соціально-правових знань студентів-майбутніх юристів також використовували метод розв'язування правових завдань (Додаток В). При цьому користувалися таблицею 2.11.

Результати, отримані в процесі аналізу когнітивного компоненту правосвідомості майбутніх юристів, представлені в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

Показники сформованості когнітивного компоненту правосвідомості майбутніх юристів на констатувальному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Активний		Продуктивно-виконавчий		Пасивний	
		n_i	%	n_i	%	n_i	%
КГ	Правові знання	7	3	67	30	150	67
	Правові оцінки	13	6	85	38	126	56
	Правові погляди, переконання, уявлення	13	6	96	43	115	51
	Загальний показник	11	5	83	37	130	58
ЕГ	Правові знання	7	3	64	28	157	69
	Правові оцінки	18	8	82	36	128	56
	Правові погляди, переконання, уявлення	16	7	73	32	139	61
	Загальний показник	14	6	73	32	141	62

Наочно дані таблиці 2.7 представлено на рисунку 2.2:

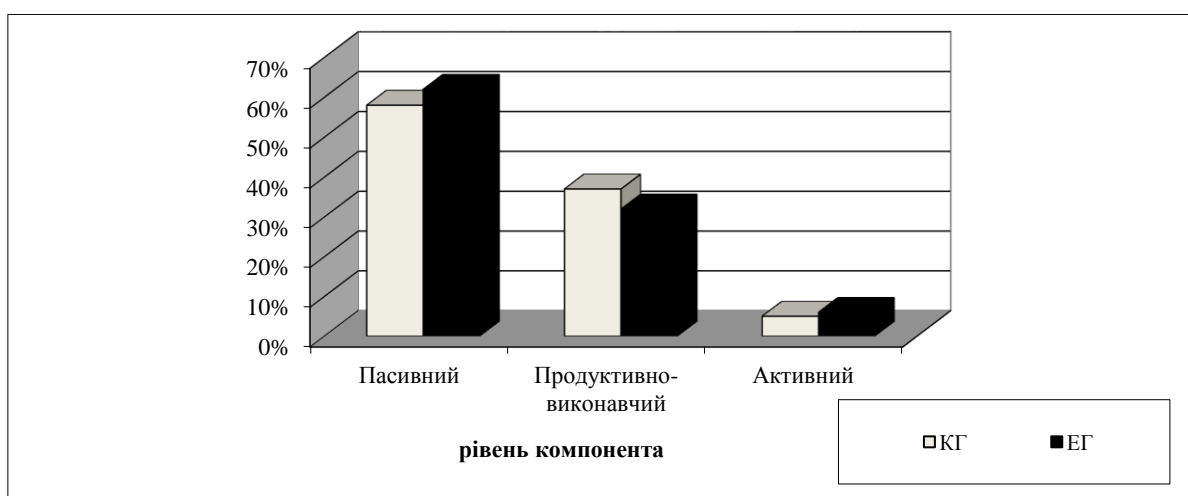

Рис. 2.2. Показники сформованості когнітивного компонента правосвідомості майбутніх юристів на констатувальному етапі

У процесі дослідження когнітивного компонента правосвідомості у майбутніх юристів можна констатувати, що у 62% студентів експериментальної та 58% контрольної груп виявлено пасивний рівень сформованості когнітивного компонента правосвідомості; 37% студентів КГ та 32% ЕГ показали продуктивно-виконавчий рівень і лише 5% студентів КГ і 6% ЕГ мають активний рівень сформованості когнітивного компонента правової свідомості.

Отже, результати дослідження когнітивного компонента правосвідомості майбутніх юристів на констатувальному етапі експерименту свідчать, що студенти як КГ так і ЕГ недостатньо освічені в галузі розуміння своїх прав, у деяких респондентів переважали «помилкові» соціально-правові знання, значна частина студентів розуміє «право» лише як засіб примушення. Крім того, студенти показали низький рівень володіння знаннями фундаментальних принципів держави і права, правового стану особистості в суспільстві, встановлених конституцією прав і обов'язків людини і громадянина.

Найбільш успішно студенти відповідали на запитання, що стосувалися нормативно-правових документів, котрі регламентують їхню професійну діяльність (наприклад, Конституція України), але при цьому виявилися неспроможними в орієнтації своїх власних прав та їх захисту. Крім того, значні труднощі студенти мали при спробі розмежувати поняття «право» і «закон», описати основні дії людини у правовій професійній та особистісній ситуації.

Отже, було встановлено, що студенти мають певні правові уявлення, але їхні соціально-правові знання неповні й не відзначаються глибиною, що свідчить про необхідність формування когнітивного компонента правосвідомості.

Студенти – майбутні юристи – мають засвоїти поняття системи права, його найважливіші галузі та інститути, вміти користуватися основними

правовими документами й використовувати їх у правових професійних та особистісних ситуаціях.

Методика дослідження *правостворюючого* компонента правосвідомості майбутніх юристів визначається емоційно-ціннісним критерієм із показниками: ціннісне ставлення до законодавства, емоційне ставлення до права та правових явищ, усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності.

Система цінностей у правовій сфері формується під впливом певних факторів, котрі варто враховувати у вихованні майбутніх юристів. Серед них найважливішими є: ідеальна ієрархія етичних цінностей професійної соціально-правової роботи, сформована з урахуванням її гуманістичного змісту; система цінностей сучасного українського суспільства, котра формується як сукупність різних компонентів; традиційні цінності українського народу, переважно пов'язані з допомогою та взаємодопомогою; система загальнолюдських цінностей; індивідуальні ієрархії цінностей фахівців, котрі формуються під впливом їхнього професійного та життєвого досвіду і мають складну структуру [89; 90].

Для дослідження правостворюючого компонента (емоційно-ціннісного критерію) правосвідомості студентів – майбутніх юристів – було використано опитувальник М. Рокіча «Ціннісні орієнтації» (Додаток Е) [64, с. 224].

Цей опитувальник містить два класи цінностей: термінальні – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні – переконання в тому, що певний спосіб дій або якість особистості є найкращим у будь-якій ситуації. Переведення характеристик відповідей студентів, оцінюючи емоційно-ціннісний критерій правосвідомості, проводилося з використанням наступної таблиці (Табл. 2.8):

Таблиця 2.8.

Переведення пріоритетних цінностей студентів для оцінки ціннісного критерію правосвідомості студентів – майбутніх юристів

Пріоритетні цінності	Рівень сформованості емоційно-ціннісного критерію правосвідомості
Активне життя, життєва мудрість, пізнання, продуктивне життя, розвинуте суспільне покликання, щастя інших, впевненість у собі, охайність, вихованість, старанність, відповідальність, тверда воля.	Активний рівень
Здоров'я, цікава робота, любов, наявність добрих і вірних друзів, життєрадісність, освіченість, раціоналізм, самоконтроль, терпимість, ефективність у справах.	Продуктивно-виконавчий рівень
Матеріально забезпечене життя, краса природи та мистецтва, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, творчість, високі запити, незалежність, непримиримість до своїх недоліків та до недоліків інших.	Пасивний рівень

У результаті аналізу відповідей студентів на запитання опитувальника ми виявили, що у 60% студентів ЕГ і 55% КГ пасивний рівень сформованості ціннісного критерію правосвідомості; у 30% продуктивно-виконавчий і лише у 15% студентів КГ і 10% студентів ЕГ наявний активний рівень сформованості ціннісного критерію правосвідомості. Отримані результати свідчать про те, що у більшості студентів – майбутніх юристів – виявляється пріоритет таких цінностей, як продуктивне життя, цікава робота, наявність хороших і вірних друзів, матеріально-забезпечене життя, розваги, щасливе сімейне життя, незалежність. На жаль, такі цінності (що складають аксіологічну основу правосвідомості майбутніх юристів), як охайність,

обов'язковість, вихованість, чесність, особистісний розвиток не були домінуючими в опитаних респондентів. Для вимірювання сформованості емоційно-ціннісного критерію (емоційна складова) використовувався *метод незакінчених речень*. Незакінчені речення представлені в Додатку Г. Методика цього методу полягала в наступному. Було запропоновано десять речень про право, закони, цінності соціально-правових знань, котрі дозволять визначити емоційну спрямованість особистості стосовно права, індивідуальний характер емоційних цінностей у структурі правосвідомості майбутніх юристів. Використання цього методу дозволило виявити рівень сформованості емоційного критерію правосвідомості майбутніх юристів. При цьому, оцінювали їхні провідні емоції при вираженні відношення до запропонованих у реченнях феноменів. Переведення характеристик відповідей студентів при оцінці емоційного критерію правосвідомості здійснювався за допомогою таких показників (Табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Переведення відповідей студентів для оцінки правосвідомості студентів – майбутніх юристів за емоційним критерієм

Емоційні переживання і стани	Рівень сформованості правосвідомості за емоційно-ціннісним критерієм
Переважання позитивних станів: відповідальність, радість, задоволення, стійкість, стабільність, упевненість	Активний рівень
Переважання біполярних станів: невпевненість, тривога, сум, печаль, злість, радість	Продуктивно-виконавчий рівень
Переважання негативних станів: гнів, обурення, сором, образа, приниження, агресія, самоствердження, страх, байдужість	Пасивний рівень

Проведемо аналіз відповідей студентів на незакінчені речення про їхнє ставлення до права, законів, дотримання прав.

Аналіз результатів дозволяє зробити висновок, що у структурі відносин майбутніх юристів переважають полярні та негативні емоції. Оцінюючи ставлення до права, законів, соціально-правових знань, найчастіше визначалися такі емоційні стани, як: агресивні реакції (я дратуюсь, коли мене вчать дотримуватися законів, я сам знаю, як треба...), байдужість (мені байдуже...), сум і печаль (мені сумно, що я нічого не можу зробити...) тощо. Дані емоції виявилися у 55% респондентів.

Важливим є той факт, що за такого недиференційованого в цілому ставлення до права, до діючого законодавства значна частина студентів потенційно здатна його порушувати на індивідуальному поведінковому рівні та в процесі професійної діяльності. Наприклад, відповідаючи на запитання «Коли дехто дотримується закону, то я (мені) ...» більшість студентів відповіли: «Мені байдуже», «Не знаю, як до цього ставитися» і т.ін. У той же час, відповідаючи на запитання «Якщо поруч зі мною людина, яка порушила закон, то я...» студенти зауважували: «Я дуже боюся», «Мені неприємно», «Не хочу з ним спілкуватися» тощо. На наш погляд, наведені приклади свідчать про суперечливість емоційно-ціннісного критерію правосвідомості (з одного боку, негативні почуття стосовно порушення законів, а з іншого – байдужість у їх дотриманні) і необхідності цілеспрямованої роботи з його формування в процесі професійної підготовки.

Також для дослідження сформованості правостворюючого компонента правосвідомості у студентів спеціальності правознавство, зокрема їхнього емоційного стану, було використано методику діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойка [9] (Додаток К). Ця методика передбачає аналіз емпатійних здібностей досліджуваних за 6 шкалами: раціональний канал емпатії; емоційний канал; інтуїтивний канал; установки, що сприяють (перешкоджають) емпатії; здібність до емпатії; ідентифікація в емпатії.

Алгоритм проведення методики полягав у наступному: студентам була запропонована анкета, що містила 36 запитань, на котрі необхідно дати позитивну чи негативну відповідь. Оцінки на кожній шкалі варіювалися від

0 до 6 балів, що вказувало на значущість конкретного параметру в структурі емпатії. В. Бойко [9] виокремив чотири рівні емпатії: дуже високий, середній, занижений, дуже низький. На основі аналізу показників окремих шкал підраховувалася сумарна оцінка рівня емпатії. Результати проведеного опитування за методикою В. Бойка показали, що значна частина студентів ЕГ має занижений (68,5%) і низький (8,6%) рівень емпатії; у 20% студентів визначався середній рівень і у 2,9% – високий. У студентів КГ ці показники були такими: низький – 10,4%, занижений – 54,3%, середній – 34,3%, високий – 1% (рис.2.3).

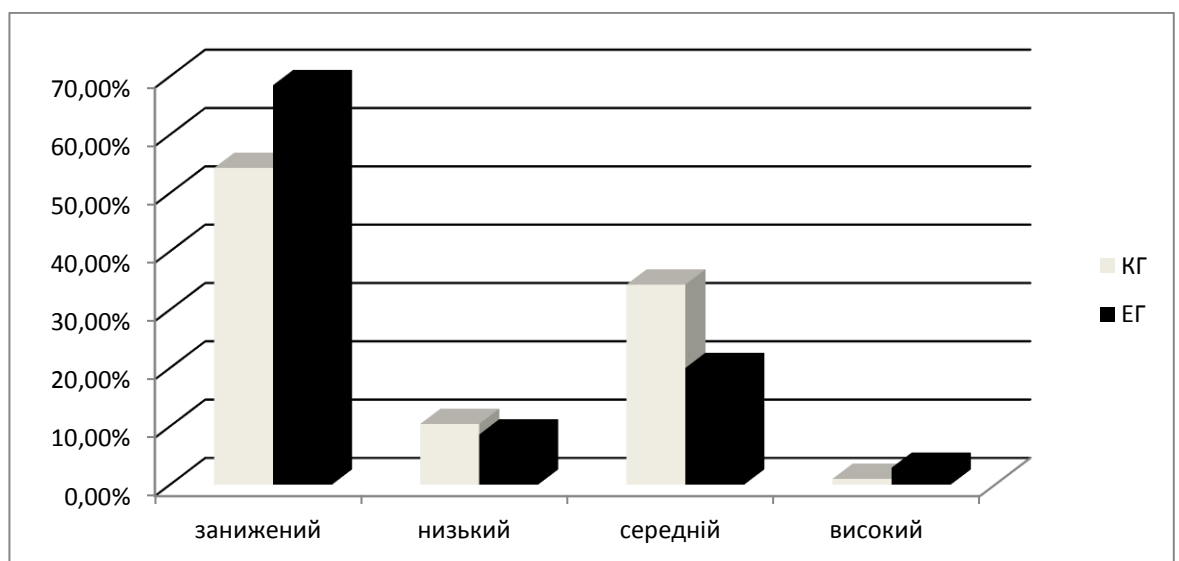

Рис. 2.3. Рівні розвитку емпатії у студентів ЕГ та КГ на констатувальному етапі дослідження

Занижений рівень емпатії свідчить про відсутність інтересу до людей; установку на байдуже ставлення до їх проблем і переживань; слабе емоційне сприймання студентів. Низька емпатійна здібність, безумовно, не сприятиме проявам людяності та сердечності щодо до оточуючих. Маючи занижений рівень емпатії, юрист не зможе зрозуміти емоційний стан свого клієнта, відгукнутися на його переживання, співчувати йому.

Результати сформованості правостворюючого компонента правосвідомості за трьома показниками у студентів спеціальності правознавство наведено у таблиці 2.10 та на рисунку 2.4.

Таблиця 2.10.

**Показники сформованості правостворюючого компонента
правосвідомості майбутніх юристів на констатувальному етапі
дослідження**

Групи	Показники	Рівні					
		Активний		Продуктивно-виконавчий		Пасивний	
		n_i	%	n_i	%	n_i	%
КГ	Ціннісне ставлення до законодавства	34	15	67	30	123	55
	Емоційне ставлення до права та правових явищ	34	15	78	35	112	50
	Усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності	22	10	56	25	146	65
	Загальний показник	30	13,3	67	30	127	56,7
ЕГ	Ціннісне ставлення до законодавства	23	10	68	30	137	60
	Емоційне ставлення до права та правових явищ	46	20	68	30	114	50
	Усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності	27	12	48	21	153	67
	Загальний показник	32	14	62	27	134	59

Наочно дані таблиці 2.10 представлено на рисунку 2.4:

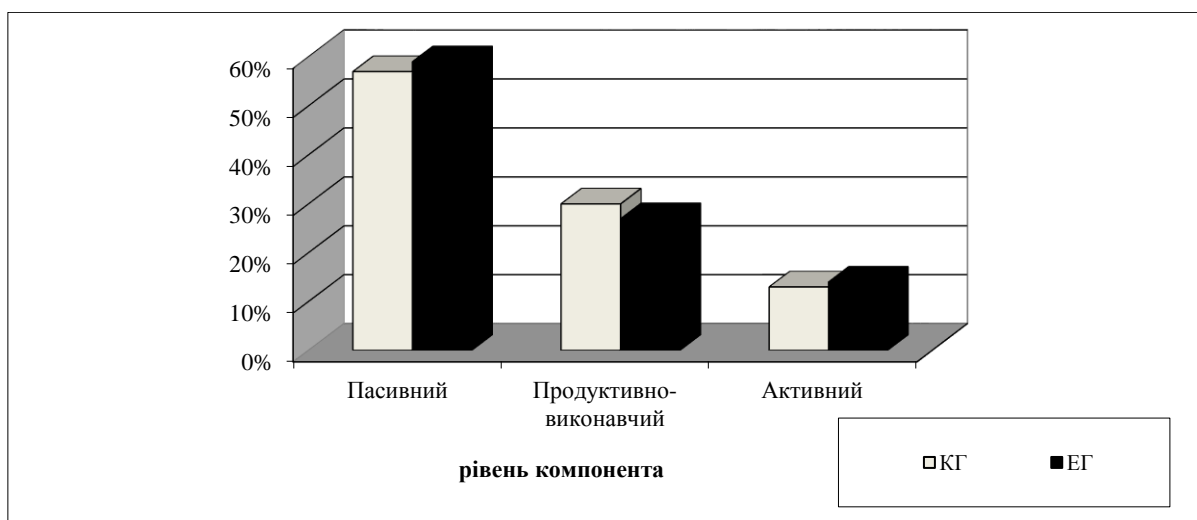

Рис. 2.4. Показники сформованості правостворюючого компонента правосвідомості майбутніх юристів на констатувальному етапі

Результати, представлені в таблиці 2.10 та на рисунку 2.4, засвідчують, що майже 57% студентів КГ і 59% студентів ЕГ мають пасивний рівень сформованості правостворюючого компонента правосвідомості; продуктивно-виконавчий рівень наявний у 30% студентів КГ і 27% – ЕГ; лише близько 14% студентам притаманний активний рівень цього компонента правосвідомості.

Поведінковий компонент правової свідомості майбутніх юристів ми вимірювали за допомогою методики діагностики Т. Лірі (*Додаток Ж*), методу аналізу професійних ситуацій і методу вирішення правових завдань (*Додаток Г*).

Вирішення правових задач вимагає від студентів – майбутніх юристів – не лише наявності соціально-правових знань, але й уміння використовувати їх у практичній діяльності.

Переведення характеристик відповідей студентів при оцінці поведінкового компонента правової свідомості здійснювалося за допомогою таких показників (Табл. 2.11.):

Таблиця 2.11.

Переведення відповідей студентів на правові завдання для оцінки когнітивного та поведінкового компонента правосвідомості студентів – майбутніх юристів

Рівень сформованості відповідного компонента	Частка правильно розв'язаних у %
Активний рівень	85% – 100%
Продуктивно-виконавчий рівень	65% – 84%
Пасивний рівень	менше 65%

Вирішуючи правові завдання, незважаючи на наявність соціально-правових знань, значна частина студентів продемонструвала нездатність приймати рішення у правових професійних та особистісних ситуаціях, діяти в рамках чинного законодавства й використовувати ті чи інші нормативно-правові акти. Методика Т. Лірі [57] дозволила вивчити переважаючий тип

ставлення до людей («дружелюбність – агресивність»). Опитувальник містив оцінювальні судження, котрі необхідно було вказати студентові відповідно до його уявлень про себе. В результаті проводився підрахунок балів за кожним октантом за допомогою спеціального «ключа» до опитувальника. Ця методика показала, що на констатувальному етапі експерименту більша частина студентів як КГ, так і ЕГ мала низький рівень дружелюбного ставлення до людей, відповідно 55% і 58%; у 19% студентів КГ і у 21% ЕГ – середній рівень, високий рівень виявлено лише у 21% студентів ЕГ і 26% студентів КГ. Результати сформованості поведінкового компоненту правосвідомості за трьома показниками у студентів спеціальності правознавство наведено у таблиці 2.12 та на рисунку 2.5.

Таблиця 2.12.

**Показники сформованості поведінкового компонента правосвідомості
майбутніх юристів на констатувальному етапі дослідження**

Групи	Показники	Рівні					
		Активний		Продуктивно-виконавчий		Пасивний	
		<i>n_i</i>	%	<i>n_i</i>	%	<i>n_i</i>	%
КГ	Мотиви правової поведінки	18	8	63	28	143	64
	Правові звички, традиції, установки	27	12	69	31	128	57
	Готовність до правомірних дій	13	6	45	20	166	74
	Загальний показник	19	8,7	59	26,3	146	65
ЕГ	Мотиви правової поведінки	16	7	62	27	150	66
	Правові звички, традиції, установки	30	13	78	34	120	53
	Готовність до правомірних дій	18	8	52	23	158	69
	Загальний показник	21	9,3	64	28	143	62,7

Наочно дані таблиці 2.12 зображено на рисунку 2.5:

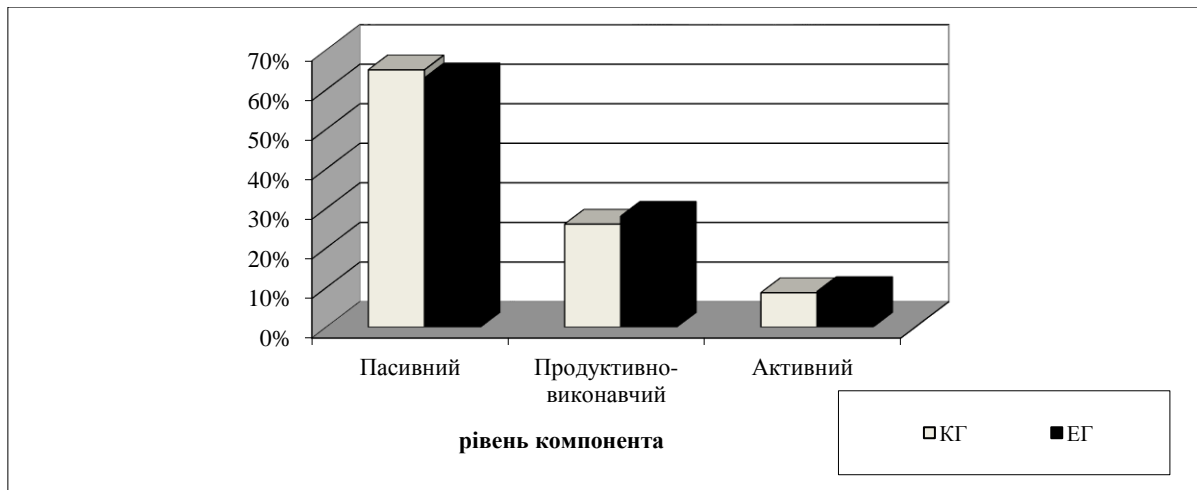

Рис. 2.5. Рівні сформованості поведінкового компонента правосвідомості майбутніх юристів на констатувальному етапі

Із таблиці та рисунку бачимо, що 65% студентів КГ і 62,7% студентів ЕГ мають пасивний рівень сформованості поведінкового компонента правосвідомості; продуктивно-виконавчий рівень властивий, відповідно, 26,3% та 28% і активний – в обох групах майже однаковий – близько 9%.

У контексті нашого дослідження – основною метою є формування активної правосвідомості у майбутніх юристів. Результати дослідження рівня сформованості правосвідомості студентів спеціальності правознавство на констатувальному етапі зведені в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13.

Рівні сформованості правосвідомості у майбутніх юристів на констатувальному етапі дослідження (у %)

Група	Рівні правосвідомості		
	Активний	Продуктивно-виконавчий	Пасивний
Контрольна група	9	31	60
Експериментальна група	9,8	32,2	58

До реалізації формувального експерименту активний рівень сформованості правової свідомості виявлено лише у 9% студентів КГ і у 9,8% студентів ЕГ. Більша частина майбутніх юристів продемонструвала

пасивний рівень (60% у КГ і 58% в ЕГ) і продуктивно-виконавчий рівень (31% у КГ і 32,2% в ЕГ).

Наочно дані таблиці 2.13 зображено на рисунку 2.6.

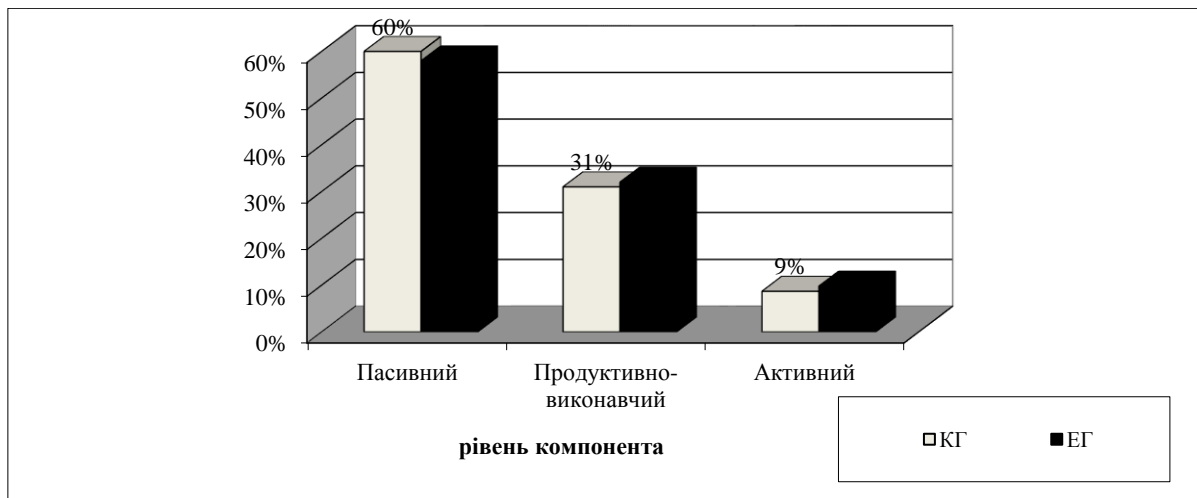

Рис.2.6. Показники сформованості правосвідомості у майбутніх юристів на констатувальному етапі дослідження

Отримані дані дослідження засвідчують, що студентам – майбутнім юристам – притаманна поверхневність соціально-правових знань, несформованість правових установок і правових переконань, несвідоме ігнорування соціально-правових норм, байдуже ставлення до права як до загальнолюдської цінності, відсутність поваги до права, несформованість навичок орієнтуватися в українському законодавстві, невміння приймати рішення та використовувати соціально-правові знання у правових професійних і особистісних ситуаціях.

Цей факт визначає особливу необхідність формування правосвідомості та його компонентів у майбутніх юристів, потребу в цілеспрямованому створенні умов для поетапного формування активної правосвідомості студентів у процесі їхньої професійної підготовки.

Висновки до другого розділу

На основі аналізу психолого-педагогічної теорії та практики формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство визначено та обґрунтовано структуру, критерії, показники, рівні й сучасний

стан досліджуваного феномену. Розглядаючи індивідуальну правосвідомість майбутніх фахівців з права як динамічне особистісне утворення, її структуру ми представляємо у вигляді комплексу взаємопов'язаних компонентів, що забезпечують її цілісність: *когнітивний* компонент являє собою комплекс соціально-правових та юридичних знань, котрими володіє майбутній юрист, знання основних нормативно-правових документів, що регламентують професійну діяльність юристів; *правостворюючий* компонент характеризується емоційним станом (емоції, почуття, переживання) майбутнього юриста, що виражає його емоційно-ціннісне ставлення до права й законодавства, ціннісний показник усвідомленості майбутнім юристом необхідності соціально-правової діяльності. Цей компонент характеризує пріоритет права як загальнолюдську цінність у структурі ціннісно-змістової сфери майбутнього юриста, прояв нетерпимості до різних правопорушень українського законодавства, правову відповідальність; *поведінковий* компонент – правова поведінка майбутнього юриста, навички прийняття юридичних рішень у професійних та особистісних ситуаціях, захист прав, свобод, інтересів клієнтів.

Для визначення рівнів сформованості правосвідомості студентів-правознавців коледжу було визначено такі критерії та показники: пізнавально-інформаційний (правові знання, правові оцінки, правові погляди, переконання, уявлення); емоційно-ціннісний (ціннісне ставлення до законодавства, емоційне ставлення до права, усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності); діяльнісний (мотиви правової поведінки, правові звички, традиції, установки, готовність до правомірних дій).

Для визначення сформованості показників структурних компонентів правосвідомості виокремлено такі рівні їх прояву: активний, продуктивно-виконавчий, пасивний. Активний (високий) рівень сформованості правосвідомості студентів-правознавців – це глибокі соціально-правові знання, сформовані вміння приймати рішення у правових професійних та особистісних ситуаціях, правоповага, стійкість правових мотивів, пріоритет

права як загальнолюдської цінності, вміння орієнтуватися у нормативно-правових законах, правова відповідальність, позитивне емоційне ставлення до права, сформовані правові переконання та правові установки. Продуктивно-виконавчий (середній) рівень у майбутніх юристів характеризується фрагментарними, недиференційованими соціально-правовими знаннями, нестійкими правовими переконаннями та правовими установками, знаннями соціально-правових норм. Пасивний (низький) рівень – відсутність соціально-правових знань, несформованість правових установок, несвідоме ігнорування соціально-правових норм, байдуже ставлення до права як до загальнолюдської цінності.

Для визначення рівнів сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство було використано такі методики відповідно до компонентів, критеріїв й показників: когнітивний компонент, що зреалізовувався через пізнавально-інформаційний критерій – тестування, метод вирішення правових завдань; правостворюючий компонент – через емоційно-ціннісний критерій – методика Д. Безносова, методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації», методика В. Бойка, метод незакінчених речень; поведінковий – через діяльнісний критерій – методика Т. Лірі, метод аналізу професійних ситуацій, метод вирішення правових задач.

На констатувальному етапі педагогічного експерименту активний рівень сформованості правової свідомості виявлено лише у 9% студентів КГ і у 9,8% студентів ЕГ. Більша частина майбутніх юристів продемонструвала пасивний рівень (60% у КГ і 58% в ЕГ) і продуктивно-виконавчий рівень (31% у КГ і 32,2% в ЕГ).

Основні наукові результати розділу відображено в таких наукових працях [67; 68; 69; 70; 71; 72].

Список використаних джерел у другому розділі

1. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання. Аксіологічно-гносеологічний підхід / О. О. Бандура. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
2. Бандурка О.М. Юридична деонтологія: Підручник / За ред. О.М. Бандурка, О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2006. – 336 с.
3. Бачинський Т. До питання про структуру правосвідомості : деякі дискусійні інтерпретації [Текст] / Т. Бачинський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – Вип. 56. – С. 3–7.
4. Безносков Д.С. Отношение к праву как проявление правового сознания курсантов вузов МВД РФ / Д.С. Безносков : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 : Санкт-Петербург, 2004. – 234 с.
5. Бех В.П. Функціональна модель особистості : пошуки політико культурних детермінант поведінки : монографія / В.П. Бех, Є.О. Шалімова. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 255 с.
6. Бех Ю.В. Саморозгортання соціального світу / Юлія Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 248 с.
7. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. – Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
8. Бова А.А. Зміст і структура правосвідомості населення України : автореф. дис. канд. соціол. наук : 22.02.03 / А.А. Бова; Інститут соціології НАН України. – Київ, 2001. – 24 с.
9. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В.В. Бойко. – М. : Филинь, 1996. – 472 с.
10. Бондаревская Е.В. Концепция и стратегии воспитания студентов в культурно-образовательном пространстве педагогического

института ЮФУ [Текст] / Е.В. Бондаревская / под ред. В.И. Мареева. – Ростов-на-Дону : ИПО ПИ ЮФУ, 2008. – 80 с.

11. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : Автореф. дис. докт. пед наук. спец. 13.00.07 – теорія і методика виховання / В.В. Борисов ; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 40 с.

12. Васькович Й. Проблеми правового виховання молоді / Й. Васькович // Право України. – 1997. – № 2. – С. 49–50.

13. Возович А.А. Психологічні особливості формування правосвідомості студентів коледжу : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / А.А. Возович. – Київ, 2017. – 277 с.

14. Возрастная психология : Учеб. пособие для высш. учеб, заведений / Под ред. В.Е. Ключко. Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 264 с.

15. Воєцька Т.В. Формування соціального досвіду учнів у процесі правового і морального виховання / Т. Воєцька, Н. Горобець // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді» / За ред. В.М. Герасименка. – К. : ІСДО МО України, 1994. – С.181–184.

16. Володько М.В. Правове виховання в школі, сім'ї – основа профілактики правопорушень серед учнівської молоді / М.В. Володько, О.М. Карпов // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді» / За ред. В.М. Герасименка. – К. : ІСДО МО України, 1994. – С.120–122.

17. Головченко В.В. Особливості формування правової культури молоді / В.В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С 120–123.

18. Головченко В.В. Право в житті людини : Статті / В.В. Головченко; [відп. ред. В.Ф. Сіренко]. – К. : Оріяни, 2005. – 336 с.

19. Головченко В.В. Правове виховання учнівської молоді : Питання методології та методики / В.В. Головченко, Г.І. Нелін. – К. : Наукова думка, 1993. – 138 с.
20. Городиський М.І. Правова освіта майбутнього вчителя / М.І. Городиський; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди / [ред. М.К. Подберезський]. – Х. : Легас, 2001. – 128 с.
21. Городиський М.І. Значення особистісно-орієнтованого підходу у структурі правової освіти / М.І. Городиський // Теоретичні засади педагогічного правознавства : зб. наук. пр. / [Г.Є. Гребенюк та ін. (ред.)]. – К. : Науковий світ, 2001. – С. 62–69.
22. Губарь О. М. Тенденции развития правосознания молодежи в современной Украине / О.М. Губарь // Молодежь и государство: Материалы Второй международной научно-практической конференции, г. Святогорск, 24–26 октября 2003 года. – Донецк, 2003. – С. 69–72.
23. Гузинін В.В. Питання правового виховання неповнолітніх у творах А. Макаренка / В.В. Гузинін // Теорія та методика навчання та виховання : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2000. – Вип. 6. – С. 39–43.
24. Данильян О. Г. Основи організації та управління правовим вихованням // Правове виховання в сучасній Україні : моногр. / А.П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2013. – С. 159–179.
25. Дарманська І. М. Правова підготовка майбутніх вчителів початкової школи в умовах ступеневої освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / І.М. Дарманська. – К., 2004. – 19 с.
26. Дзьобань О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Пробл. законності : Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.

27. Дзьобань О. П. Принципові засади правового виховання як системного процесу // Правове виховання в сучасній Україні : моногр. / А.П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2013. – С. 119–138.
28. Дмитрієнко Ю.М. Українська правова свідомість та правова культура : проблеми їх формування / Ю.М. Дмитрієнко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_EISN_2012/Pravo/
29. Дмитрієнко Ю.М. Новий напрям досліджень в теорії держави та права : комп'ютерне моделювання української правосвідомості як форми української держави / Ю.М. Дмитрієнко // Антропологія права : філософський та юридичний виміри. Стан, перспективи. – К. : Край, 2006. – С.129–143.
30. Дручек О.В. Правовий нігілізм сучасної молоді : причини та форми прояву / О.В. Дручек // Держава і право. – 2009. – №46. – С. 18–25.
31. Євхутич І.М. Мораль і право в системі соціальних уявлень сучасного суспільства : дис. на здоб. наук. ст. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права / І.М. Євхутич. – Львів., 2015. – 230 с.
32. Загальна теорія держави і права / [Цвік М.В., Ткаченко В.Д., Богачова Л.Л. та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
33. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] (З грифом МОН) / За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
34. Запорожан І. Теоретичні засади правового виховання молодших школярів / І. Запорожан // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. Сер: педагогіка. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 21–25.
35. Запорожан І.Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І.Г. Запорожан. – Тернопіль, 2002. – 20 с.

36. Зеленков П.Г. Процесс формирования правосознания личности как объект социологического исследования. Автореф. дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / П. Г. Зеленков. – СПб., 2008. – 21 с.
37. Ильин И. А. О сущности правосознания / Общее учение о праве и государстве / И. А. Ильин. – М. : АСТ : Хранитель, 2006. – 510 с.
38. Ильин И.А. Путь к очевидности / Иван Александрович Ильин. – М. : «Республика», 1993. – 430 с.
39. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В. Лях, В. Пазенок, Я. Любимий та ін. – К. : ТОВ «XXI століття : діалог культур», 2009. – 404 с.
40. Іова В.Ю. Правове виховання та правовий захист учнів : [навч.-метод. посіб.] / В.Ю. Іова, Л.В. Красномоєць. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2009. – 200 с.
41. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність / Ю. Калиновський – Х. : Право, 2008. – 288 с.
42. Кельман М. С. Загальна теорія права : Підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 476 с.
43. Кічук Я.В. Соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Я.В. Кічук; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2002. – 22 с.
44. Кічук Я.В. Теоретичні і методичні засади формування правової компетентності майбутнього соціального педагога в умовах університетської педагогічної освіти : автореф. дис. докт. пед. наук : 13.00.04 / Я. В. Кічук; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2010. – 34 с.
45. Клімова Г. П. Правове виховання громадян України в сучасних умовах / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософ., філософ. права, політолог., соціол. – Х. : Право, 2009. – Вип.1. – С. 108–114.

46. Кобець О.В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста (на прикладі діяльності працівника прокуратури) // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2006. Вип.17. – С.53–63.

47. Кобець О.В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста : дис... канд. психол. наук : 19.00.06 / Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 200 с.

48. Коваленко Д.В. Актуальність професійно-правової підготовки майбутніх інженерів-педагогів / Д.В. Коваленко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. Випуск 26-27. – Харків, Українська інженерно-педагогічна академія (УІПА), 2010. – С. 65–70.

49. Коваленко Д.В. Удосконалення правової підготовки інженерів-педагогів із метою підвищення якості майбутньої професійної діяльності у відповідності до вимог сучасної освіти / Д.В. Коваленко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pipo/2007

50. Коваленко І.І. Суспільний інтерес як складова системи правового навчання та виховання в Польщі / І. І. Коваленко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філосо., філосо. права, політол., соціол. – Х. : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 120–126.

51. Коваленко Н. Ю. Форми правового виховання студентів / Н.Ю. Коваленко // Державо і право. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2005. – Вип. 28. – С. 56–63.

52. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук / Н.Ю. Коваленко. – Київ : Б.в., 2009. – 19 с.

53. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів неюридичних навчальних закладів / Н.Ю. Коваленко // Часопис Київського університету права. – 2008/1. – С.53–58.

54. Ковальська О.П. Управління правовою освітою у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. канд. пед. наук, спец.13.00.06 – теорія і методика управління освітою / О.П. Ковальська. – Київ : 2012. – 240 с.

55. Косаревська О.В. Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі підготовки у вузі МВС : Дис. ... канд. пед. н. : 13.00.04 / О.В. Косаревська. – Одеса, 2003. – 211 с.
56. Леонтьев А.Н. Деятельность и личность. / А.Н. Леонтьев // Психология личности. Т.2. Хрестоматия. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ», 1999. – С. 165–196.
57. Лемак М.В. Психологу для роботи : діагностичні методики / М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. – Ужгород. Видавництво Олександри Гаркуші. – 2012. – 616 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psychic.at.ua/>
58. Магдик О. Правове виховання школярів : теорія, досвід, проблеми / О. Магдик // Директор школи. – 2000. – № 15. – С.9.
59. Макар Л.М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Л.М. Макар ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
60. Макаренко Л. О. До проблеми формування правової культури в Україні / Л.О. Макаренко // Віче. – 2007. – № 18. – ст. 52–53.
61. Макушев П. В. Професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / П.В. Макушев; Нац. Академія внутр. справ України. – Київ, 2004. – 22 с.
62. Макушев П.В. Правова та громадянська культури як різновид соціокультурних факторів з формування системи стримувань і протипобудови громадянського суспільства / П.В. Макушев // Право і суспільство. – 2009. – № 3. – ст. 8–16.
63. Мануйлов Є.М. Правове виховання студентів ВНЗ України / Є.М. Мануйлов : [Електронний ресурс] – Режим доступу: eprints.kname.edu.ua/30744/1/86.pdf

64. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.
65. Мухін В.В. Професійна правосвідомість : особливості, функції : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / В.В. Мухін, Нац. Юридична Академія України імені Я. Мудрого. – Харків, 2007. – 20 с.
66. Мухін В.В. Функції професійної правосвідомості / В.В. Мухін // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 8 (50). – С. 96–102.
67. Нагорняк С.В. Структура, критерії, показники та рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство / С.В. Нагорняк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : «Педагогіка. Соціальна робота». – 2016. – Випуск 2 (39). – 288 с. – С.150–154.
68. Nahorniak S. (Ukraine) Functional Classification of the Law Students' Sense of Justice / Функціональна класифікація правосвідомості студентів-правознавців (Україна) // Research journal «European Research prepared by using the XXV International scientific and practical conference «European Research : Innovation in Science, Education and Technology» // European Research № 1 (24) / Сб. ст. по мат. : XXIV межд. науч. – практ. конф. (United Kingdom, London, 8-9 February 2017). 120 p. – P. 89–92.
69. Нагорняк С.В. Формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство / С.В. Нагорняк // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Pedagogika. Nowoczesne badania podstawowe i stosowane.» (30.07.2016–31.07.2016) – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – 148 str. – s. 54–56.
70. Нагорняк С.В. Правосвідомість як важлива складова підготовки майбутніх юристів / С.В. Нагорняк // Materiały XII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka : teoria i praktyka – 2016» 07 – 15 sierpnia 2016 roku Volume 2. : Przemysł. Nauka i studia – 130 str. – s. 23–26.
71. Нагорняк С.В. Принципи, методи та засоби правовиховної діяльності як елементи механізму правового виховання / С.В. Нагорняк // Психологія та

педагогіка : методика та проблеми практичного застосування : Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 22-23 грудня 2017 року). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. – 160 с. – С.77–80.

72. Нагорняк С.В. Компоненти, критерії та показники формування правосвідомості студентів-правознавців / С.В. Нагорняк // Психологія та педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання XXI століття : Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції : (м. Харків, Україна, 8-9 грудня 2017 р.) – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2017. – 148 с.

73. Пастушенко О.В. Правосознание как форма сознания и мировоззрение / О.В. Пастушенко // Грани. – № 11 (91). – 2012. – С. 37–41.

74. Перевалова Л. В. Правова освіта та її роль у формуванні правової культури студентської молоді / Л. В. Перевалова, М. Г. Окладна // Політична культура суспільства : джерела, впливи, стереотипи : Зб. статей і тез (за матеріалами Всеукр. наук.-теорет. конф. – XX Харківські політологічні читання). – Х. : НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. – С. 257–259.

75. Подберезський М. К. Проблеми формування національної правової культури / М. К. Подберезський. – Х. : ЕДЕНА, 2003. – 140 с.

76. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : моногр. / Л. М. Герасіна, О.Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.

77. Правове виховання в сучасній Україні : моногр. / А. П. Гетьман, Л.М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2013. – 440 с.

78. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : моногр. / за ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248с.

79. Про Програму правової освіти населення України : постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року № 366. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF/ed1>

80. Пугачев В.П. Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом: Учебник для студентов вузов. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 285 с.

81. Романкевич А. В. Модель формування правового свідомості студентської молоді педагогічних університетів / Романкевич Анна Вадимовна // Духовність особистості : методологія, теорія і практика збірник наукових праць. – Вып. № 3 (56). – Луганск : Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2013. – с. 137–146.

82. Ромашов Р. А. Правовая культура и правовой нигилизм в молодежной среде / Р. А. Ромашов, Е. Г. Шукшина // История государства и права. – 2006. – № 2. – С. 2–8.

83. Ряшко В. І. Соціологія права у запитаннях і відповідях : (навч.-метод, посіб. для курсантів, студ. і слухачів) / В.І. Ряшко, Р.В. Сокол. – Л. : ЛІВС при НАВС України, 2002. – 196 с.

84. Сандул Я.В. Развитие правового сознания студенческой молодежи в современном российском обществе : автореферат дисс. ... канд. филос. наук / Я. В. Сандул. – М., 2011. – 24 с.

85. Скакун О.Ф. Правосознание в правовой системе Украины : эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение / О.Ф. Скакун // Право Украины. – 2013. – №1. – С. 93–116.

86. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

87. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / О.Ф. Скакун. – Харків : Консул. – 2001. – 656 с.

88. Скакун О. Ф. Юридическая деонтология. Учебник / О.Ф. Скакун. – Х. : 2002. – 504 с.

89. Слабко С.М. Мораль як ціннісний критерій права / С.М. Слабко // Держава та регіони. Серія «Право». – 2014. – №3 / 45. – С. 8–12.
90. Сливка С.С. Духовні засади моральної культури юриста / С.С. Сливка // Право України. – 1999. – № 2. – С. 59.
91. Соколов Л.Б. Организация и руководство правоохранительной деятельностью учащихся // Формирование правосознания и поведения учащихся / Под ред. Г.П. Давыдова. – М. : АПН СССР, 1981. – С. 50.
92. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх: моногр. / І. І. Ковальова, А. О. Смоктій та ін.; за заг. ред. Г. В. Гребенькова. – Донецьк : ДЮІ, ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 188 с.
93. Соціологія права : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. М. Вовк [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
94. Спиркин А.Г. Философия : Учебник / А.Г. Спиркин. М. : Гардарики, 2008. – 736 с.
95. Твердохліб Л.В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу / Л.В. Твердохліб. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2003. – 263 с.
96. Теорія держави і права : Навч. посіб. / В. М. Суботін і ін. – К. : Знання, 2005. – 327 с.
97. Усеїнова Г.С. Деякі аспекти правової освіти / Г.С. Усеїнова. – Проблеми сучасної освіти : збірник науково-методичних праць. – Вип. 6 / Укл. Ю.В. Холін, Т.О. Маркова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 148–154.
98. Ушакова Е.В. Системная философия и системнофилософская научная картина мира на рубеже третьего тысячелетия : монографія / Е.В. Ушакова. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 1998. – Ч. 1. – 250 с.
99. Філософія виховання / кер. авт. кол. М. Култаєва. – Х. : Харк. держ. пед. ун-т, 2001. – Ч. 1. – 272 с.

100. Царенко В.І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / О.В. Фатхутдінова; Київський національний університет ім.Т.Г. Шевченка. – Київ, 2003. – 21 с.

101. Цекатунова Л.Б. Формирование правового сознания студентов / Л.Б. Цекатунова [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.science-education.ru/pdf/2015/2/66.pdf>

102. Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи / І. І. Шаравара // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 33. Том 1. – 2015. – С. 56–59.

103. Шемшученко Ю. Правова освіта молоді як фактор українського державотворення / Ю. Шемшученко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : зб. наук. пр. та матеріали конф. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 44–45.

104. Юридична психологія : альбом схем з коментарями: навчальний посібник / [В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв]; Національна академія внутрішніх справ України. – 2-ге вид., доопрац. та доповн. – Київ : Ін Юре, 2000. – 112 с.

105. Ясюкова Л.А. Состояние и тенденции развития правосознания в современном российском обществе / Л.А. Ясюкова, В. А. Самойлова // Человек и общество : Научный и общественный альманах. Санкт-Петербургский университет, 2005. – Выпуск №31. – С. 60–84.

106. Ясюкова Л.А. Правовое сознание в структуре ментальности россиян / Л.А. Ясюкова. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008 – 167 с.

РОЗДІЛ 3.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ ПРАВОЗНАВСТВО У ПРОЦЕСІ ВИХОВНОЇ РОБОТИ КОЛЕДЖУ ТА ЇХ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА

3.1. Педагогічні умови формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство та методика їх реалізації

Результати констатувального етапу експериментального дослідження засвідчили, що для ефективного формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство необхідна розробка педагогічних умов та методики їх реалізації у процесі виховної роботи коледжу.

За основу розуміння сутності поняття педагогічних умов взято визначення їх як структурної оболонки педагогічних технологій або педагогічних моделей, за допомогою яких реалізуються компоненти технології [13, с. 452]. Для сутнісного визначення авторських педагогічних умов використані праці науковців, які займалися пошуком і розробкою нових педагогічних підходів до формування правосвідомості студентів. Теоретико-методичні основи дослідження педагогічних умов формування правосвідомості молоді розглядали в своїх працях Я. Бобилева [13], С. Борисов [17], Т. Воєцька [22], О. Губарь [33], Я. Кічук [61], О. Кобець [63], Д. Коваленко [46], Н. Коваленко [67], С. Рашидов [123], А. Романкевич [125] та ін.

Аналіз констатувального етапу педагогічного експерименту щодо стану сформованості правосвідомості студентів спеціальності правознавство дозволив визначити суттєві недоліки в організації правового виховання у коледжах. Отримані дані збігаються з результатами інших дослідників, які займаються проблемою формування правосвідомості студентів. Так, аналіз результатів досліджень, проведених В. Борисовим і С. Рашидовим, засвідчує, що значна частина студентської молоді має низький рівень правосвідомості і

недостатньо глибокі знання законодавчої бази [17, с. 83]. Продуктивним для нашого дослідження став підхід В. Борисова до визначення національної свідомості й самосвідомості студентської молоді, їхньої правосвідомості, як до специфічного явища, що має власні характеристики й оригінальну внутрішню структуру [17]. На думку науковців, для результативного формування високого рівня правосвідомості студентів важливим є використання сукупності педагогічних умов; удосконалення системи виховання в умовах профільного навчання; визначення форм і методів інформаційної підтримки процесу формування готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності [61, с.19].

Орієнтуючись на визначену позицію, Я. Кічук виокремлює такі педагогічні умови: збагачення духовності студентів шляхом стимулювання ціннісно-правової мотивації навчання та громадсько-педагогічної діяльності; усвідомлення особистістю цінностей права на рівні переконань через включення у діяльність, спрямовану на розв'язання соціально і професійно значущих правових регіональних проблем; організація позитивного спілкування правознавчої спрямованості в підсистемах «студент – студент», «студент – вузівський викладач», «студент – шкільний педагог», «студент – учень», орієнтація на саморозвиток майбутнього вчителя у процесі виховання його соціально-правової відповідальності [61, с.17].

Дещо інакше розв'язує питання визначення педагогічних умов формування правосвідомості студентів А. Романкевич, він виокремлює такі педагогічні умови: наявність обов'язкових дисциплін «Правознавство», «Конституційне право» для студентів різних спеціальностей; організація громадської діяльності, що передбачає участь студентської молоді у різних видах діяльності; створення умов для громадянської самореалізації, орієнтацію на більш високий рівень загальнокультурної, гуманітарної та професійної підготовки майбутніх фахівців; організація студентського самоврядування як інституту громадського становлення; включення у план виховної роботи лекцій, бесід, круглих столів на правові теми; створення

позитивної мотивації до вивчення права у студентів на основі використання позитивного прикладу [125, с.142-143]. Дослідники акцентують увагу також на тому, що формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство залежить від його прагнення до самостійного зростання. Відповідно, була використана думка Я. Бобилевої, С. Борисова, Л. Гриценко щодо особливостей організації самостійної роботи студентів на основі самостійної підготовки майбутнього фахівця відповідно до професійно-особистісних інтересів, що в подальшому стане основою правового самовиховання [13, с. 452].

Визначення педагогічних умов формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство у нашому дослідженні відбувалося з урахуванням завдань кожного зі структурних компонентів правосвідомості майбутніх юристів, а саме: *когнітивний* (правові знання; правові оцінки; правові погляди, переконання, уявлення); *правостворюючий* (ціннісне ставлення до законодавства; емоційне ставлення до права та правових явищ; усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності); *поведінковий* (мотиви правової поведінки; правові звички, традиції, установки; готовність до правомірних дій). Ми намагалися спрямувати реалізацію педагогічних умов на врахування кожного із визначених критеріїв та показників; на забезпечення системного характеру педагогічного впливу; здійснення принципу партнерства між студентами та викладачами й комплексного використання різних методів організації виховного процесу. Практична реалізація педагогічних умов формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство була спрямована на врахування особливостей процесу формування правосвідомості, як складного соціально-правового процесу, що включає в себе усвідомлення, осмислення норм права й пов'язаних із ним явищ; формування на цій основі правових ідей, уявлень, переконань у процесі виявлення правових почуттів та емоцій.

Аналіз сутності та функцій правосвідомості студентів спеціальності правознавство, шляхів його формування у виховній роботі, відповідно до визначених компонентів, дозволив виокремити такі педагогічні умови:

1. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді.

2. Становлення активної правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу.

3. Залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності.

Розглянемо детальніше кожен з визначених педагогічних умов.

Перша педагогічна умова – використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді.

Ця педагогічна умова була визначена на основі вивчення відповідних наукових досліджень, результатів констатувального етапу педагогічного експерименту та аналізу досвіду роботи коледжів, був зроблений висновок про необхідність визначення як одного із найсучасніших шляхів формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство у виховному процесі коледжу, використанні інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Значний вклад у розробку питань використання можливостей ІКТ внесли такі науковці: В. Антоненко [2], В. Биков [10; 11], Р. Гуревич [35; 36; 37], Н. Дементієвська [41], І. Дичківська [42], М. Жалдак [50], М. Кадемія [58], А. Литвин [80], Н. Ничкало [96], В. Трайнів [141], Л. Шевченко [155] та ін.

Одним із найважливіших напрямків інформатизації суспільства є інформатизація освіти. Інформатизація освіти в широкому значенні розуміється як комплекс соціально-педагогічних перетворень, пов'язаних з насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами й технологією, у вузькому – впровадження в заклади системи інформаційних засобів, що ґрунтуються на мікропроцесорній техніці, а також інформаційної продукції і педагогічних технологій, які базуються на цих засобах [150].

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. визначає основні напрями, пріоритети, завдання і механізми реалізації державної політики в галузі освіти, кадрову та соціальну політику і є основою для внесення змін до чинного законодавства України, управління і фінансування, структури та змісту системи освіти. Зокрема, серед проблем розбудови національної системи освіти вказано повільне здійснення інформатизації системи освіти, впровадження у навчально-виховний процес інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій [15].

Аналіз науково-методичної літератури дозволив сформулювати основні педагогічні цілі використання ІКТ: розвиток особистості студента, підготовки його до самостійної продуктивної діяльності в умовах інформаційного суспільства; реалізація соціальних завдань, обумовлених інформатизацією сучасного суспільства; інтенсифікація усіх рівнів виховного процесу; гуманітаризація та гуманізація навчального процесу [107].

Була використана така нормативно-правова база щодо впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у виховний процес коледжу [98]:

- Указ Президента України від 20.10.2005 №1497/2005 «Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій» [118].

- Закон України від 09.01.2007 № 537 V «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [53].

- Наказ Міністерства освіти і науки, молоді і та спорту України від 11.05.11 №436 «Про підготовку до початку 2011/2012 навчального року» [92].

- Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України №1/9-493 від 24.06 11 року «Щодо організації навчання вчителів з використання інформаційно-комунікаційних технологій» [79].

- Типове Положення про атестацію педагогічних працівників, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 06.10.2010 № 930, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 14.12.2010 за № 1255/18550 [140].

Закон України «Про Національну програму інформатизації» [117] визначає, що інформатизація суспільства – сукупність взаємопов’язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян та суспільства на основі створення, розвитку й використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, котрі побудовані на основі застосування сучасної обчислюваної та комунікаційної техніки. Одним з основних напрямків розвитку інформаційного суспільства в Україні є надання майбутнім фахівцям можливості для здобуття знань із використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) під час навчання, виховання та професійної підготовки. Головною метою Національної програми інформатизації є створення необхідних умов для забезпечення студентської молоді та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави [157].

У процесі реалізації даної педагогічної умови були використані основні положення Концепції Національної програми інформатизації, котра передбачає [116]: інформатизацію освіти, котра спрямовується на формування та розвиток інтелектуального потенціалу нації, удосконалення форм і змісту навчального процесу, впровадження комп’ютерних методів навчання та тестування, дозволяє вирішувати проблеми освіти на вищому рівні з урахуванням світових вимог. Серед них – індивідуалізація навчання, організація систематичного контролю знань, можливість враховувати психофізіологічні особливості кожної дитини тощо. До результатів інформатизації освіти відносять: розвиток інформаційної культури людини (комп’ютерної освіченості); розвиток змісту, методів і засобів навчання до рівня світових стандартів. Важливим для нашого дослідження було врахування ідеї про середовище електронного навчання, яке розуміється як освітній простір, у якому відбувається формування якостей і вмінь,

необхідних сучасній людині XXI століття, таких, як медіаграмотність, критичне мислення, здатність до рішення творчих завдань, уміння мислити глобально, готовність працювати в команді й громадянська свідомість [151].

У процесі використання інформаційно-комунікаційних технологій був адаптований досвід О. Стечкевич щодо використання ІКТ у виховному процесі, який включав організацію роботи з різних напрямків виховання і вирішення важливих завдань: опанування широкого масиву Інтернет-ресурсів, що сприяло зацікавленості студентів життям навчального закладу, розвитку самостійного мислення, формуванню активності, здатності орієнтуватися у сучасному інформаційному просторі; аналіз та систематизацію отриманої з різних джерел інформації у вигляді мультимедійних презентацій (виховує творчу, мислячу особистість, яка вміє висловити власну думку і обґрунтувати її фактами); використання інформаційно-комунікаційних технологій (Інтернет-ресурси, засоби мультимедіа, програмні педагогічні засоби) [137].

Використання ІКТ та мережі інтернет у виховному процесі коледжу дозволяло формувати професійну правосвідомість майбутніх юристів на основі: збереження історичної наступності поколінь, активізації вивчення національної культури, виховання дбайливого ставлення до історичної та культурної спадщини українського народу; формування духовно-моральних якостей особистості; виховання патріотів, громадян правової демократичної держави, які поважають представників інших національностей та релігій; різнобічний розвиток молоді, формування творчих здібностей, створення умов для самореалізації особистості, виховання у молоді цілісної картини світовідчуття; формування основ культури здоров'я, свідомого ставлення до подружнього життя; формування профорієнтаційної мотивації, навчання головних принципів побудови професійної кар'єри; формування соціальної та комунікативної життєвих компетенцій. Таким чином, використання ІКТ та інтернету дозволяє оптимізувати виховний процес, залучити до нього студентів як суб'єктів освітнього простору, розвивати самостійність,

творчість і критичне мислення. Організація роботи з використанням ІКТ в умовах функціонування освітнього середовища, спрямована на розвиток у студентів громадянської відповідальності й правової самосвідомості, патріотизму, духовності і культури, формує у студентів соціально-значимі цінності, самостійність, здатність до успішної реалізації себе у суспільстві. Використання можливостей ІКТ під час виховної роботи дозволяє підвищити ефективність проведених заходів, поліпшити моніторинг вихованості студентів, звільнити більше часу для надання допомоги студентам [132].

На значимість ІКТ в освітньому процесі закладів вищої освіти наголошує В. Антоненко. Автор основним завданням закладу освіти визначає підготовку молоді до життя та професійної діяльності в інформаційному суспільстві, яке швидко змінюється, що відрізняється прискореним процесом появи нових знань, потреби в нових професіях, у неперервному підвищенні кваліфікації протягом всього життя. Головну роль у вирішенні цих питань автор відводить саме інформаційно-комунікаційним технологіям [2, с. 7].

Серед останніх праць слід назвати такі, як-от: О. Елькін [48] «Всеукраїнська інтернет-платформа EDUkIT як інструмент упровадження інноваційних технологій в освіті», О. Желюк [51] «Інформаційні технології в галузі освіти», О. Ільченко [57] «Web-квест у навчанні і вихованні», Ю. Логвиненко, В. Мазуренко, І. Медведєв [81] «Вплив інформаційних технологій на сучасну систему освіти», Л. Федор [144] «Хмарні технології в освіті: створення презентацій» [12].

У науковій літературі зустрічаються терміни «комп'ютерні технології», «інформаційні технології», «нові інформаційні технології». Так, І. Довгопол вважає, що «комп'ютерні технології навчання – це процес підготовки та передавання інформації, засобом здійснення яких є комп'ютер» [44]. В. Трайнев під інформаційними технологіями розуміє «педагогічні технології, що використовують спеціальні програми та технічні засоби (кіно, аудіо-, відеотехніку, комп'ютери, телекомунікаційні мережі) для роботи з інформацією» [141]. З появою персональних комп'ютерів з'явився термін

«нові інформаційні технології», під яким розуміється впровадження нових підходів у початково-виховний процес, що орієнтований на розвиток інтелектуально творчого потенціалу людини з метою підвищення його ефективності, завдяки застосуванню сучасних технічних засобів. Т. Гуріна класифікує нові інформаційні технології як функціонально, предметно та проблемно орієнтовані технології [38, с. 95].

Сучасні інформаційні технології характеризуються наявністю всесвітньої мережі інтернет, такими її серверами, як електронна пошта, телекомунікації, що надають широкі комунікаційні можливості. Жива комунікація невід'ємна від інформаційних технологій, тому на сучасному етапі розвитку технічних та програмних засобів інформаційні технології називають інформаційно-комунікаційними. Визначення поняття ІКТ не є однозначним у науково-методичній літературі. ІКТ розглядається як поєднання процедур, що реалізують функції збереження, опрацювання, передавання даних організаційній структурі з використанням обраного комплексу технічних засобів. І. Захарова розуміє під ІКТ «...конкретний спосіб роботи з інформацією: це і сукупність знань про способи та засоби роботи з інформаційними ресурсами, і спосіб та засоби збору, обробки та передавання інформації для набуття нових відомостей про об'єкт» [54, с. 22].

В. Трайнев [141] до складу ІКТ відносить сукупність методів та програмно-технічних засобів, що об'єднані в технологічний ланцюжок, який забезпечує збір, обробку, збереження та відображення інформації з метою зниження трудомісткості її використання, а також для підвищення її надійності та оперативності. Кожна інформаційна технологія для своєї реалізації потребує: комплекс необхідних технічних засобів; комплекс програмного забезпечення; організаційно-методичне забезпечення, що зв'язує всі технічні засоби та діяльність персоналу в єдиний процес [141].

Для визначення поняття інформаційно-комунікаційної технології О. Спирін наголошує на тому, що в первісному розумінні будь-яка науково обґрунтована технологія є однією з необхідних проміжних ланок між певною

наукою та відповідним виробництвом, котра забезпечує практичну реалізованість науково-виробничої системи й результативність виробничого процесу [135, с. 100]. О. Гончарова під засобами ІКТ розуміє програмно-апаратні засоби та пристрої, що функціонують на базі техніки, а також сучасні засоби і системи інформаційного обміну, що забезпечують операції по збору, продукуванню, накопиченню, збереженню, обробці, передачі інформації. Вона пропонує типізацію засобів ІКТ за видами інформаційної діяльності: засоби збору інформації, передачі інформації, обробки інформації, збереження інформації [31].

Здійснений аналіз наукових джерел свідчить про те, що в основу застосування ІКТ у навчально-виховному процесі покладено такі дидактичні функції: створення сприятливих організаційно-методичних умов для навчальної діяльності; реалізація принципу наочності – демонстрація динаміки процесів, що вивчаються, графічна інтерпретація досліджуваних закономірностей (малюнки, фоторепродукція картин, живопису, архітектури та інших фотозображень навколишнього світу; умовно-графічні засоби (таблиці, схеми, блок-схем, графіки, діаграми, організаційні діаграми, карти тощо), сучасні мультимедіа (аудіо і відеофрагменти, анімація)); управління навчальною інформацією; моделювання та імітація процесів, які вивчаються і досліджуються, явищ з переходом у «реальність – модель», і навпаки; створення і використання інформаційних баз даних, необхідних в навчальній діяльності, забезпечення доступу до навчальної інформації; створення стійкого пізнавального мотиву; багатопланове здійснення принципу єдності навчання й виховання; принцип диференціації та індивідуалізації навчання. Покращення психолого-педагогічних умов включає: створення зацікавленості (за рахунок відображення засобів програм або вміщення в неї ігрових ситуацій); забезпечення емоційного стану; реалізація змісту освіти в умовах інформатизації освіти; управління діяльністю і формування структури світоглядних, поведінкових і творчих якостей [46, с. 90].

Дослідники на основі результатів експериментального матеріалу доводять, що ІКТ можна ефективно використовувати під час організації пошуково-дослідницької роботи студентів. Це збігається з результатами нашого дослідження, а саме: завдяки ІКТ полегшується пошук необхідної інформації, студенти наочно представляли результати свого дослідження. Студенти самостійно знаходили інформацію в мережі інтернет, в бібліотеці, здійснювали її обробку, розробляли матеріали для демонстрації на основі власних досліджень з використанням комп'ютерних програм. Застосування ІКТ сприяло формуванню емоційної привабливості пошуково-дослідницької діяльності. Презентуючи результати власного дослідження, студенти мали можливість побачити свої недоліки та досягнення, що дозволяло їм самовдосконалюватися. Студенти створювали презентації, розміщували їх на веб-сайті коледжу. До засобів і систем ІКТ, що можуть бути використані під час навчально-виховного процесу, належать: комп'ютери, дисплей, принтер, процесор, сканер, бази даних і знань, системи мультимедіа, модем, телебачення, електронна дошка, програмові засоби навігації в інтернеті тощо.

В. Шинкаренко, досліджуючи виховний потенціал інформаційно-комунікативних технологій, вказує на переваги використання ІКТ у процесі виховання: можливість моделювання і демонстрації наочності, підвищення якості її використання; логізація та структурування поданого матеріалу, що значно підвищує рівень сприйняття студентами нової інформації; урізноманітнення форм проведення виховних заходів; інформаційна насиченість матеріалу; можливість зацікавити більшу кількість студентів до участі у виховних заходах; удосконалення у студентів уміння стисло формулювати свою думку, виступати перед аудиторією; розвиток у студентів особистісних і соціальних навичок, впевненості у собі; визначення мотивації до виховання; ширші можливості для використання інтерактивних технологій у виховному процесі; активізація інтересу кожного студента; можливість публікувати результати досліджень, висвітлювати поточну інформацію, спілкуватися з широкою аудиторією в мережі інтернет,

здійснювати пошук інформації, обмінюватися думками, враженнями; розширення можливостей студентів, удосконалення їх діяльності [156].

На думку І. Адамової та М. Уграк, перевагами використання інтернеттехнологій є можливість отримати найсучаснішу інформацію з будь-якої теми, користуватися різними джерелами, переробляти та відбирати найголовніше; ці технології пропонують максимальні зручності, дозволяють отримувати інформацію з мінімальними витратами часу [1, с. 377].

І. Пиголенко вважає, що інтернеттехнології є ключовим елементом у здійсненні комунікацій, сховищем і джерелом інформації, середовищем навчання та праці [106, с. 2]. В. Мирошниченко інтернет-навчання вважає джерелом інформації, що дозволяє швидко й широко розкрити певне питання; це можливість інтерактивного спілкування [88]. О. Бовкун пропонує варіанти використання студентами інтернет-ресурсів: різні види домашніх завдань з метою пошуку потрібної інформації (фактичних матеріалів, документів, карт, законів, ілюстрацій тощо) (Додаток С); спілкування за допомогою форумів, чатів, вебінарів, відеоконференцій, участь в інтернет-олімпіадах; написання проектної роботи, що передбачає широке використання інтернет-ресурсів, адже розвиває не тільки пізнавальні навички, а й уміння самостійно орієнтуватися в інформаційному просторі [14]. Орієнтуючись у сучасному інтернет-середовищі, студенти мають можливість для культурного обміну та особистісного росту [6].

Чинники використання ІКТ в освітньому процесі визначає Р. Гуревич, який зауважує: застосування інформаційно-комунікаційних технологій у галузі освіти зумовлене двома чинниками: з одного боку – необхідністю підготувати студентів до професійної діяльності, а з іншого, необхідністю більш ефективно передавати знання [36, с. 214].

На думку М. Кадемії, широке впровадження ІКТ в освітній процес коледжу дозволяє розширити арсенал методологічних прийомів, це – створення видовищних комп'ютерних освітніх засобів з елементами графіки, звуку, відео, мультимедіа, гіпертексту, що сприяє підвищенню ефективності

педагогічної праці [58, с. 92]. Адже, як зауважує В. Биков, «проникнення ІКТ у освітній процес створює передумови для кардинального оновлення як змістовно-цільових, так і технологічних сторін освітнього процесу, що виявляється у суттєвому збагаченні системи педагогічних засобів і формуванні нетрадиційних педагогічних технологій, заснованих на використанні комп'ютерів» [11].

При вивченні правових дисциплін, з метою підвищення пізнавального інтересу студентів, дослідники вважають доцільним в освітньому процесі коледжу використовувати: мультимедійні презентації, можливості мережі інтернет, програмне забезпечення для контролю й оцінювання знань студентів. У позааудиторній роботі ефективними є: організація інтернет-конференцій, ведення рубрики з правової проблематики на сайті коледжу, проведення опитування щодо дотримання прав студентів тощо. Адже, як зауважує А. Литвин, студенти з пасивних спостерігачів перетворюються на учасників виховного процесу, розкривають свої творчі якості та індивідуальні можливості, набувають навичок самовираження [80, с. 22].

Важливим для теоретичного обґрунтування цієї педагогічної умови є визначення основних цілей впровадження ІКТ в освітній процес коледжу, до яких належать: формування у студентів особистого світогляду відкритого інформаційного суспільства, підготовка членів інформаційного суспільства; формування ставлення до комп'ютера як до інструмента для спілкування, навчання, самовиявлення, креативності; розвиток пізнавальної і творчої активності; формування стійкого пізнавального інтересу студентів до інтелектуально-творчої діяльності; підвищення правовиховного впливу всіх форм позааудиторної діяльності; організація ефективної інформаційної взаємодії викладачів, студентів; розвиток здібностей вільного культурного спілкування; формування навичок конструктивної взаємодії та взаєморозуміння; організація дозвілля студентів [11; 36; 58; 80; 155].

У процесі реалізації визначеної педагогічної умови у виховний процес коледжу увага була спрямована на досягнення таких результатів: формування

компетентності щодо вирішення правових проблем, тобто здатність аналізувати нестандартні правові ситуації, оцінювати результати власної діяльності, що дозволяє прийняти об'єктивне рішення у тій чи іншій ситуації та забезпечити своїми діями впровадження цього рішення в життя; інформаційна компетентність, тобто здатність робити аргументовані висновки, використовувати інформацію для планування та виконання юридичної діяльності, здійснювати інформаційний пошук, самостійно засвоювати знання і вміння, необхідні для вирішення поставленого завдання; комунікативна компетентність, тобто здатність враховувати інтереси інших людей і соціальних груп, взаємодіяти з членами групи, готовність отримувати необхідну інформацію в діалозі, висловлювати і цивілізовано відстоювати свою точку зору в діалозі і в публічному виступі; соціальні компетенції, тобто готовність жити за встановленими законами [11; 36; 58].

Використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентів спеціальності правознавство включало: організацію роботи інформаційного прес-центру коледжу; здійснення проектно-дослідницької діяльності студентів; організацію позааудиторної та виховної діяльності майбутніх юристів.

1. *Інформаційний прес-центр коледжу.* Було відзначено позитивний ефект роботи прес-центру, що полягав у створенні в коледжі єдиного інформаційного поля задля формування правосвідомості студентів. Організована у коледжі радіостудія транслювала радіопередачі: «Професія - юрист», «Я вивчаю право», «Мої роздуми про майбутню професійну діяльність» тощо (Додаток Т).

2. *Сайт коледжу.* На сайті коледжу з метою формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство розміщена спеціально розроблена інформація про коледж, інформація про досягнення студентів спеціальності правознавство, їх звернення до майбутніх абітурієнтів, академічний рейтинг студентів коледжу. На сайті функціонує віртуальний Web-клас, у якому студенти можуть ознайомитися з текстами лекцій

викладачів, надіслати виконане практичне завдання, знайти матеріал для самостійної роботи, пройти пробне тестування, а також поспілкуватися з викладачами та між собою на форумах курсів (Додаток У).

3. *Інтернет-клуб.* Роль інтернет-клубу задля формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство полягає у спрямуванні його роботи на вирішення таких цілей: організацію студентів і викладачів для обміну інформацією, думками, набуття навичок та вмінь обґрунтовувати власну точку зору стосовно обговорюваного питання з правової проблематики; популяризацію проблематики правознавства та її обговорення на основі використання інтернет-ресурсів у виховному процесі коледжу; використання інтернет-технологій для розробки творчих проектів з проблематики правознавства; дистанційну освіту з правознавства для студентів і викладачів; участь у правових інтернет-проектах, конкурсах, вікторинах, олімпіадах (Додаток П); розробки інтерактивних навчальних посібників і методичних рекомендацій із правознавства; проведення змагань із інтелектуальних ігор з проблем правознавства із використанням інтернет-технологій; формування загальної інформаційної культури студентів.

У клубі студенти отримували, за необхідності, навички роботи з комп'ютером, знайомилися з програмним забезпеченням у галузі юриспруденції, розвивальними програмами з правознавства. Робота, що проводилася в інтернет-клубі була спрямована на: консультації щодо роботи в інтернеті для студентів і викладачів та пошук інформації з правознавства; надання послуг електронної пошти для спілкування з проблемних правових питань; проведення мережевих ігор і турнірів з правознавства; позааудиторна та виховна робота студентів за спеціальністю правознавство із підготовки рефератів і доповідей за індивідуальними творчими завданнями; сприяння у представленні наукових робіт студентів спеціальності правознавство на міських, всеукраїнських, міжнародних конкурсах.

Крім цього, згідно з планом роботи клубу здійснювалася розробка, розміщення в інтернеті та підтримка сайту коледжу для студентів

спеціальності правознавство; розробка і створення програмного забезпечення для використання в освітньому процесі коледжу (матеріали для самостійної роботи, тести, навчальні та контролюючі програми, матеріали для підготовки до виховних заходів для студентів спеціальності правознавство тощо); створення мультимедійних презентацій до наукових доповідей, проєктів, виступів з проблематики правознавства тощо; участь у міжнародних дистанційних олімпіадах, конкурсах, веб-семінарах з питань правознавства.

4. *Організація проєктно-дослідницької діяльності студентів спеціальності правознавство* відбувалася за такими напрямками: виховні проєкти, соціальне проєктування, участь у мережових телекомунікаційних проєктах з правової проблематики. Соціальне проєктування, в основному, використовувалося як ефективний метод формування громадянської активності студентів. У межах дослідження студенти виконували проєкти *«Юридичний десант»*, *«Право соціального забезпечення»*, *«Основні права людини»*. Метою цих проєктів було: підвищення правосвідомості студентів спеціальності правознавство у процесі обговорення актуальних соціальних питань та питань захисту конституційних прав особи. Основними завданнями проєкту були визначені такі: надання можливості майбутнім юристам на практиці застосовувати свої теоретичні знання; виробити положення, методичні рекомендації щодо захисту прав людини; створити відеоролик з основ правової грамотності з метою підвищення правосвідомості студентів.

5. *Мережові телекомунікаційні проєкти* сприяли формуванню правосвідомості студентів спеціальності правознавство завдяки організації спільної творчої діяльності студентів і викладачів. Метою проєкту (Додаток Ф) було визначено – дослідження правової проблеми, вирішення якої було результатом спільної діяльності. Робота була адаптована до роботи зі студентами спеціальності правознавство та застосована на основі результатів наукового дослідження Н. Дементієвської [41, с. 12].

6. *Використання ІКТ у роботі куратора академгрупи та в організації позааудиторної і виховної діяльності.* В коледжі створена методична

«скарбничка», яка містить (Додаток У): презентації, відеоматеріали, конспекти виховних заходів із використанням ІКТ, що використовувалися на будь-якому етапі підготовки і проведення виховного заходу: для пошуку інформації в мережі інтернет; для позначення теми заняття; на початку заходу, створюючи проблемну ситуацію; як супровід пояснення чи демонстрації (презентації, схеми, рисунки, відеофрагменти тощо).

7. Використання ІКТ у позаурочній діяльності студентів-правознавців

Для організації позаурочної діяльності використовувалися такі технології: мультимедіа технології: презентація-виступ – для супроводу виступу, містила ілюстрації, основні тези (PowerPoint); презентація-підсумок (PowerPoint, Word) – на слайді виводилася підсумкова таблиця участі в змаганнях, заходах; комп'ютерні технології: стінні газети – інформаційний матеріал (Word, Publisher); буклети, пам'ятки – інформаційний матеріал (Word, Publisher); брошура – збірник дидактичних, методичних матеріалів (Word); плакати, заголовки – текстове оформлення стендів, приміщень (Word); листівка – оригінально оформлене привітання (Word, Publisher); анкета – документ для збору статистичних даних (Excel).

Підготовка та використання презентацій під час організації виховних заходів (змагання, виховні години, диспути, брейн-ринги тощо) сприяла підвищенню зацікавленості студентів до запропонованої теми. Інформаційні технології дозволяли урізноманітнити форми роботи зі студентами щодо формування їхньої правосвідомості, робити заходи більш творчими. Впровадження ІКТ у виховну роботу – це підвищення інтересу студентів, і саме цей ресурс сприяв активізації виховної роботи в коледжі та формуванню правосвідомості у майбутніх юристів (Додаток Т).

Друга педагогічна умова – становлення активної правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу.

Зміни, що відбуваються останнім часом в сучасному українському суспільстві, передбачають формування соціально розвиненої особистості, яка знає та уміє захищати свої права та обов'язки законними засобами, розуміє

свої реальні інтереси, поважає права та законні інтереси інших людей. Однак у свідомості людей фактично відсутня домінуюча ідея верховенства права, непорушності закону. У правовій практиці все більш явним стає розрив між сучасним законодавством і невисокою правосвідомістю випускників коледжів. Вказана ситуація вимагає від кожного майбутнього фахівця із права знань у галузі права, позитивного ставлення до нього, тобто необхідним є формування його професійної свідомості. Найбільш ефективним шляхом у вирішенні цього питання є педагогічний коучинг.

Коучинг (англ. – coaching) – це безперервне співробітництво, яке допомагає досягати реальних результатів у своєму особистому та професійному житті. За допомогою процесу коучингу студенти поглиблюють свої знання, покращують свій коефіцієнт корисної дії і підвищують якість життя. Коучинг прискорює процес самовдосконалення студента, відкриваючи перед ним більш широкий вибір. Висока ефективність коучингу пояснюється тим, що висновки, до яких приходять студенти під час коуч-сесії, є його власними знахідками. Наслідок цього – висока вмотивованість.

Короткий Оксфордський словник англійської мови наводить таке визначення дієслова to coach – тренувати, навчати, спрямовувати, підказувати, наділяти фактами, а коуч (англ. coach) – тренер, наставник; коучинг – тренування, репетиторство, підготовка. Згідно з більш вузьким визначенням, коучинг – це процес виявлення цілей людини та вироблення оптимальних шляхів їхнього досягнення. Мета коучингу – допомагати студентам активно й свідомо підтримувати їхні наміри щодо самостійного набуття знань, сприяти тому, щоб вони могли максимально використовувати свій потенціал, розвивати навички, краще виконувати свої обов'язки й досягати бажаних результатів. Коучинг, глибинні основи якого базуються на психологічних принципах та моделях, сприяє розумінню й осмисленню студентом своїх можливостей, котрі він, будучи достатньо мотивованим, може успішно реалізувати у своїй діяльності [136]. Нового значення поняття коучинг здобуло в кінці ХХ ст. завдяки Т. Леонарду [73], який ввів його в

обіг і став першим коучем – персональним тренером для людей, що не звикли зупинятись на досягнутому і бажають постійно досягати більшого.

Коуч допомагає студенту осмислити помилки, подолати спади в процесі досягнення цілей, укріплювати мотивацію й упевеність у собі, формувати й підтримувати позитивне ставлення до діяльності. Для того, щоб успішно виконувати свої функції, коуч повинен уміти будувати довірливі стосунки зі студентами, допомагати їм у розвитку й усвідомленні своїх сильних та слабких сторін [160, с. 103].

Коучинг може вважатися здійсненим тільки в тому випадку, якщо студент доходить до щирого усвідомлення необхідності освітньої діяльності для досягнення своїх особистих цілей. Завдання коуча – допомогти студентові прийти до цього усвідомлення. Як зазначають Парслоу та Рей, «ви не можете нікого нічому навчити, перш ніж людина самі цього не захочете» [101, с. 172]. Надзвичайно важливо, щоб студент під час спільної роботи з коучем міг визначити свої особисті цілі.

Так, Дж. Уїтмор одним із перших визначає коучинг як новий стиль менеджменту й управління персоналом [142]. В роботі Е. Парслоу і М. Рея розглянуто практичні застосування методик і технік коучингу. Дж. Харіс висвітлює питання стосовно особистого зростання і досягнення успіху завдяки застосуванню коучинг-методик. В роботах М. Дауні, Дж. Уїтмора та М. Лансберга висвітлюються підходи щодо підвищення ефективності коучингу через стилі і розвиток особистості, освіти і тренування коучів, розвиток їх інтуїтивних здібностей [73].

Серед зарубіжних науковців проблему коучингу вивчали В. Максимов (нові підходи до розвитку коучингу), А. Кічаєв (технології досягнення життєвих цілей – PR-коучинг), І. Рибкіна (коучинг соціального успіху і шляхи його досягнення), Дж. Уїтмор (професійна допомога людині у визначенні і досягненні особистісних цілей).

Під час дослідження з метою формування правосвідомості у студентів спеціальності правознавство була використана технологія педагогічного

коучинга з метою формування правосвідомості студентів у різних видах виховної діяльності. У зарубіжній практиці коучинг розглядається як особлива модель виховної взаємодії, що розвинулася на основі інтеграції таких форм виховної роботи, як наставництво і консультування. Як свідчить досвід, ця технологія допомагає студентам саморозвиватися та досягати значних успіхів у різних видах діяльності. В Україні ідея коучингу почала реалізовуватися в педагогічній практиці нещодавно. Одним із авторів впровадження цієї технології в систему української освіти є Н. Вільданова, яка визначає коучинг як форму консультативної підтримки студента, що допомагає йому досягти поставленої мети, розвинути необхідні здібності та сформувати нові навички [21, с. 46]. За визначенням А. Семенової [133] коучинг – це управління персоналом; він має відношення до діяльності управлінця, консультанта; при цьому фахівець-коуч діє технологічно (усвідомлено) і займає партнерську (неекспертну) позицію.

Існує дві основні моделі коучингу: 1. Стиль управління, за яким наставник є водночас і наставником, і викладачем. Він надає право брати на себе відповідальність за здійснену роботу студентам і делегує повноваження, зберігаючи принцип єдиноначальності. 2. Особистісне консультативне супроводження наставником студента; психолого-педагогічна технологія, що переводить фахівця з площини існуючої професійної проблеми в площину її ефективного вирішення; це взаємодія партнерів. У практиці використання коучингу визначають такі його види: персональний коучинг – сприяння розкриттю потенціалу студента для досягнення поставленої мети; бізнес-коучинг – спільна робота для досягнення особистої і професійної мети; корпоративний коучинг – досягнення значних успіхів, виховання перспективних працівників для вирішення складних завдань [73].

Технології роботи всіх видів коучингу базуються за одними принципами. На підставі видів коучингу науковці пропонують його класифікацію (В.Максимов, В. Смирнов) [84]. За предметною сутністю коучинг поділяється на: коучинг у професійній діяльності (бізнес, спорт,

культура та інше); коучинг у непрофесійній сфері (сенс життя, шлюб, родина тощо). За кількістю клієнтів коучинг може бути: індивідуальний (особистий) і груповий (корпоративний). За рівнем значущості проблем, які вирішує коучинг, він поділяється на: *стратегічний* коучинг, що вирішує проблеми стратегічного характеру, найбільш значущі для розвитку індивідуального або корпоративного клієнта, що включають постановку мети, розробку стратегії і завдань щодо її досягнення; *тактичний* коучинг – вирішення локальних завдань або завдань тактичного характеру щодо досягнення стратегічних цілей клієнта; *оперативний* коучинг – вирішення поточних питань і проблем життєдіяльності клієнта.

Коуч – це кваліфікований, спеціально підготовлений фахівець, який не навчає як і що треба робити; його мета – надати можливість зробити це самостійно, аналізуючи свій досвід і своє бачення ситуації. Коуч зобов'язаний бути експертом в розкритті потенціалу людини, що є необхідним для досягнення бажаних цілей [84]. Коучер – це тренер, який розкриває суть проблеми і пропонує практичні методи до її вирішення. Спеціаліст з коучингу супроводжує свого вихованця до тих пір, поки він не навчиться реалізувати отримані навички на практиці [142].

Мета коуча полягає у наданні можливості вихованцю самостійно знайти вихід, аналізуючи власний досвід і своє бачення ситуації. Коуч не повинен бути фахівцем конкретної галузі знань, але має бути експертом в розкритті потенціалу студента, необхідного для досягнення бажаних результатів. Таким чином, під коучингом під час роботи з майбутніми юристами розуміється процес партнерських суб'єкт-суб'єктних відносин, який сприяє розкриттю можливостей, досягненню поставленої особистісної і професійної мети студентів через професійну самореалізацію.

Юридичний коуч – фахівець галузі право, який пройшов спеціальну підготовку і спроможний виконувати специфічні функції щодо сприяння професійній та особистісній самореалізації студентів – майбутніх юристів – для досягнення ними позитивних результатів через самовираження і

самоствердження. Функції коучингу: юридичний супровід майбутніх юристів; сприяння у вирішенні проблемних ситуацій; розкриття професійних можливостей студентів та розвиток їх здібностей; підвищення мотивації студентів – майбутніх юристів до професійного становлення; сприяння соціальній адаптації студентів і надання кваліфікованої соціально-педагогічної підтримки у різних видах життєдіяльності студентів – майбутніх юристів; вирішення проблемних ситуацій студентів; стимулювання до самовдосконалення; сприяння саморозвитку, самопізнанню, самооцінці, самоствердженню, самоорганізації, самореалізації [154].

Важливим для нашого дослідження є розуміння сутності та методика здійснення педагогічного коучингу. Ці проблеми досліджувала В. Сидоренко [128]. Було використано її підхід до визначення сутності цього феномену: *педагогічний коучинг* (від англ. *coaching* – наставляти, надихати, тренувати для спеціальних цілей, підготовляти до вирішення певних завдань) визначається нею як система андрагогічних, синергетичних принципів і прийомів, котрі сприяють розвитку потенціалу особистості та групи людей (команди, організації), які спільно працюють, а також забезпечують максимальне розкриття та ефективну реалізацію цього потенціалу. Були використані розроблені автором особливості, а саме: педагогічний коучинг передбачає системність, вертикальну і горизонтальну цілісність неперервного освітнього процесу; інтеграцію формальної, неформальної та інформальної освіти, виховної, практичної і самоосвітньої діяльності; урахування змісту виховних потреб; єдність професійної, загальної і гуманітарної освіти тощо. В основу педагогічного коучингу покладено ідею про те, що кожна особистість неповторна, відрізняється власними потребами, цілями, інтересами, мотивами, задоволення яких передбачає індивідуальні способи, форми, підходи до підвищення професійного та особистісного рівня. Значення коучингу у вихованні особистості підкреслюється увагою до нього Міжнародною Федерацією Коучингу ICF, у матеріалах якої коучинг визначається як система реалізації спільного соціального, особистісного,

творчого потенціалу учасників процесу неперервного розвитку педагогічної майстерності із метою отримання максимально можливого результату; співробітництво, яке допомагає студентам – майбутнім юристам – досягати реальних результатів в особистому і професійному житті. Основні загальноприйняті значення терміна «педагогічний коучинг» такі: *індивідуальне консультування* (професійно-фахове, технологічне, психолого-педагогічне, навчально-методичне) для досягнення вищих професійних та особистісних досягнень (акме-рівня); *адаптивний стиль* управління, спрямований на неперервний розвиток педагогічної майстерності педагогічного працівника за індивідуальною освітньою траєкторією протягом усього життя, уміння вчитися і самовдосконалюватися; *форма індивідуального і групового консультування* [128].

Були адаптовані та використані в дослідженні основні завдання реалізації педагогічного коучингу у процесі формування правової свідомості, до них віднесено: створення єдиного диференційованого акмеологічного освітнього простору за індивідуальними освітніми траєкторіями для забезпечення мобільності, конкурентоздатності майбутніх юристів; забезпечення інноваційного науково-методичного, психолого-педагогічного, інформаційно-комунікаційного супроводу; стимулювання учасників виховного процесу до високої якості освіти, формування сталої акмеологічної позиції, здатності до виконання нових професійних ролей і функцій; підготовка конкурентоспроможного фахівця на ринку юридичних послуг. Під час використання педагогічного коучингу у виховний процес коледжу урахувалися такі *принципи*: науковості, інноваційності, гуманізму, наступності та неперервності, відкритості, партнерства, унікальності людини, адаптивності, постійного підвищення компетентності, моніторингу, кооперації, спільного прогнозування подальшого розвитку за аналізом результату, ієрархічності професійно-особистісного зростання [128].

У процесі роботи було використано такі форми педагогічного коучингу, запропоновані В.Сидоренко [128] для нашого дослідження тим, що

поєднували першу і другу педагогічні умови: коуч-сесії (вебінари); консультування під час майстер-класів, підготовка та прийняття рішень, публічних виступів тощо. Перевага надавалася інтерактивним формам організації виховання. Електронний коучинг використовувався за допомогою e-mail, а також консультування в режимі on-line, що дозволяє коучу і студенту, що знаходяться далеко один від одного, зняти проблему тимчасових зон, зробивши коучинг більш мобільним. Коучинг-сесія триває від 30 до 90 хвилин. Коуч-сесії мають багато спільного з методом «мозкового штурму», проте мають певну специфіку. Коуч за допомогою «стріли коучингу» (певних питань) разом зі студентом вивчає його «карту світу»; питаннями асистує педагогу (педагогічному колективу, команді) для розрахунку соціокультурних і освітніх ризиків, знаходить необхідне джерело інформації. Спільно з коучем вибирається мета, вибудовується індивідуальна траєкторія формування правосвідомості, вивчаються акмеологічні чинники (зовнішні і внутрішні), оцінюються наявні потенційні ресурси. Після допомоги коуча в отриманні необхідної інформації та придбанні відповідних навичок студент вирішує поставлене завдання самостійно. При груповій роботі професійна роль коуча полягає в умінні допомогти учасникам своєї команди досягти певного рівня корпоративної культури.

Отже, педагогічний працівник самостійно обирає проблемне поле для коучингового супроводу, віднаходячи найбільш суперечливі і непродуктивні моменти у професійно-діяльній, індивідуально-особистісній, мотиваційній сферах розвитку. Коуч створює особливий диференційований акмеологічний простір, креативну атмосферу взаємної довіри та ініціативної амбітної готовності прийняти виклик для перемоги над собою та успіху в досягненні своєї мети, спеціальні умови, спрямовані на розкриття особистісного потенціалу для реалізації професійно значущої мети в оптимальні терміни, для пошуку альтернативи, здійснення змін у професійній діяльності. Це досягається за допомогою технологій ефективного слухання, фокусування уваги, цілеспрямованого альянсу тощо. Педагогічний коучинг проходить *ряд*

etapів: установлення партнерських взаємовідносин між коучем і студентом (колективом, командою); спільне визначення професійних завдань для досягнення конкретної мети; дослідження поточної проблеми (ситуації); визначення внутрішніх і зовнішніх акмеологічних факторів на шляху до запланованого вершинного акме-результату; вироблення і аналіз потенційних можливостей для подолання професійних труднощів, перешкод у вирішенні проблеми; вибудовування «Моделі професійно-особистісного зростання».

Завдання коучингу: максимізація потенційних можливостей; трансформація природного потенціалу в активний стан: на рівень активних творчих інноваційних дій; усунення перешкод, у першу чергу, внутрішніх акмеологічних чинників (професійних стереотипів). Результатом коучингових послуг має стати набуття нових професійно значущих знань, сформованість сталої акмеологічної мотивації до подальшого вдосконалення педагогічної майстерності [128].

Самокоучинг гарантує усвідомлення, самостійність, відповідальність. Опишемо детальніше методи педагогічного коучингу. Метод конкретних ситуацій. Він заснований на ствердженні, що шлях до вдосконалення власних знань можливо прокласти лише через розгляд, вивчення та обговорення конкретних проблемних ситуацій. Використовувалися такі методи: метод проектів, тренінги, тематичні дискусії, «круглі столи», консультації, дистанційне консультування тощо. Тобто основою методології та інструментарію коучингу виступає інтерактивне спілкування, дискусія (питання-відповідь), партнерські (рівноправні, фасилітативні) взаємовідносини викладача-коуча і студентів – майбутніх юристів [128].

На практиці було використано ситуаційні задачі, метою вирішення задач було поглиблення навичок самостійної роботи над літературними джерелами, законами та іншими правовими актами, використання опублікованої судової практики для того, щоб на основі їхнього аналізу й узагальнення студенти могли робити власні висновки теоретичного і практичного характеру з власним їх обґрунтуванням та аналізом.

Основний сенс вирішення ситуаційних задач полягав у тому, щоб навчити студентів розуміти зміст норм права соціального забезпечення. Такі ситуації викладені в представлених задачах, які сформульовані із реальних випадків з практики. Розв'язок практичних життєвих ситуацій, юридичних казусів, ознайомлення студентів із юридичною практикою дозволяло домогтися максимального наближення до практичної діяльності юриста. Необхідною умовою успішного вирішення задач була ретельна підготовка до цього: вивчення рекомендованої літератури та нормативно-правових актів.

При вирішенні задач студенти, керуючись нормативно-правовими актами і практикою їхнього застосування, повинні вміти визначати спірні правовідносини, самостійно сформулювати питання, пов'язані з правами й обов'язками учасників правовідносин, що виникли, визначитись про обґрунтованість вимог сторін. Відповіді на ці питання повинні бути обґрунтовані посиланнями на конкретні норми чинного законодавства.

Задачі, що були розроблені автором, базуються на основі законодавства України. З'ясування змісту задачі та її умов, виходячи з яких необхідно дати відповіді на визначені запитання, надавало можливість правильно кваліфікувати фактичні обставини з юридичної сторони. Умови задач потребували комплексної відповіді, оскільки з визначенням одного питання виникав ряд інших, пов'язаних з першим, тому на всі питання необхідно було давати відповіді. Відповідь студента повинна була бути обґрунтованою, чіткою, повною і мотивованою. Обґрунтування відповіді не повинно обмежуватись механічним посиланням на нормативно-правовий акт чи його норму, необхідно вміти їх тлумачити. Наведемо приклади (Додаток М).

Задача 1. Дружина військовослужбовця проживала з чоловіком 25 років у різних військових частинах, де вона не могла працевлаштуватися за спеціальністю. За цей період вона народила і виховала трьох дітей. Визначте на які види соціального забезпечення має право дружини військовослужбовця згідно чинного законодавства? За рахунок яких коштів

будуть фінансуватися такі виплати? До якого органу за їх отриманням потрібно звернутися?

Задача 2. Полковник Казмірчук (50 років) проходив службу протягом 30 років у Прикордонних військах. 4 вересня 2015 р. він звільнився з військової служби. Вкажіть, на які види соціального забезпечення він матиме право? До якого органу повинен звернутися за його призначенням? Вкажіть джерело фінансування соціальних виплат, що надаються військовослужбовцям.

Задача 3. Громадянин Ковальський із Вінниці звернувся до Вінницького обласного управління Пенсійного фонду України за роз'ясненням: «Працюю на заводі, а у вільний від роботи час займаюсь підприємницькою діяльністю. Окрім того, я пенсіонер. Отримав два листи від Пенсійного фонду, який вимагає, щоб я сплачував страхові внески від підприємницького доходу. На мою думку, я не повинен сплачувати внески, оскільки я пенсіонер, крім того завод за мене сплачує внески на пенсійне страхування з фонду оплати праці, а також із мого заробітку вираховують також внески до Пенсійного фонду. Чи законна вимога працівників Пенсійного фонду?». Який порядок сплати страхових внесків суб'єктами підприємницької діяльності? Складіть роз'яснення, посилаючись на діюче законодавство.

Як засвідчують результати нашого дослідження, коучинг сприяє ефективному формуванню правосвідомості студентів за допомогою бесіди, виховного середовища (Майлз Дауни (англ. Myles Downey), «Ефективний Коучинг»). Відмінність коучингу від усіх видів бесід та консультування – пріоритетність реалізації потенціалу самого клієнта. Основне завдання коуча – створити умови для розкриття, максимального розвитку і використання його потенціалу, створення передумов для самовиховання, і максимального творчого саморозкриття. Коучинг передбачає мобілізацію внутрішніх ресурсів, потенціалу: самосвідомості, творчих здібностей, уяви, розуму, здатності відчувати, прагматизму.

Були адаптовані загальновідомі методичні прийоми щодо організації коуч-бесіди. В ході сесії коуч ставить спеціальні питання, які допомагають:

зрозуміти і правильно сформулювати цілі; побачити ситуацію глибше; дослідити варіанти і зробити вибір; дослідити можливі перешкоди і зрозуміти, як їх нейтралізувати; виявити переконання, що обмежують; намітити план дій на найближчий тиждень до наступної сесії [74].

У підготовці майбутніх юристів важливого значення набувають уміння вирішення конфліктних ситуацій. Методика вирішення конфліктних ситуацій адаптована із дослідження Н. Романенко [124]. Представимо використані у дослідженні матриці коучингу (моделі поведінки) для виходу з конфліктних ситуацій. Для усунення конфлікту майбутньому юристу потрібно вміти аналізувати ситуацію і розуміти, що призвело до неї; крім цього, намагатися усвідомлювати свою звичайну роль в конфліктних ситуаціях. І розуміючи це, управляти конфліктом з максимальним вигрaшем для всіх конфліктуючих сторін. Розглянемо типові на прикладі «Матриці коучингу»: лідерський коучинг – неефективний прояв: авторитарний; надихаючий – неефективний прояв: маніпулятивний; командоформуючий – неефективне прояв: неконтрольований; структуруючий – неефективний прояв: такий, що уникає. Апробовувалися стилі юридичного коучингу, які для зручності названі «червоний стиль», «жовтий стиль», «синій стиль», «зелений стиль» [124].

«Червоний» стиль юридичного коучингу характеризується тиском як основною стратегією поведінки в конфліктах. Тому такий юрист-коуч найчастіше обирає для себе роль арбітра. Він має власну точку зору на причини конфлікту і на способи його вирішення. Встановлювати правила, приймати рішення, віддавати накази може також тільки юрист-коуч. Такий стиль найбільш результативний у конфліктах, що швидко розвиваються, стадіях загострення і екстремальних ситуаціях. Однак експеримент довів, що при цьому знижується атмосфера довіри, порушуються взаємини.

Коучі «жовтого сектора» в конфліктних ситуаціях проявляють агресію і відрізняються бурхливим проявом емоцій. Це ще більше дестабілізує обстановку і розвиває конфлікт. Основним завданням «жовтих» юристів-коучів є розвиток навички «управління собою» і це їх основний коучинговий

запит. Але з іншого боку, «жовтих» відрізняє чітке розуміння мотивів поведінки інших людей, їх почуттів і бажань, тому в конфліктних ситуаціях «жовтим» властива роль адвоката. Такий коуч надає своєчасну пораду, виявляє необхідні ресурси, надихає на дії і досягнення результату.

«Сині» юристи-коучі піклуються про комфортну обстановку в мікрогрупі, в конфлікті вибираючи для себе роль миротворця. Вони намагаються задовольнити потреби всіх учасників конфлікту, забуваючи часто про необхідність досягнення результатів. Такі юристи-коучі також уникають відкритої конфронтації, що може призвести до безкінечної кількості спроб вирішити конфлікт в мікрогрупі. При цьому для коуча «синіх» характерна довірна атмосфера і врахування потреб усіх учасників підрозділу. Це допомагає їм формувати стабільну команду, мінімізуючи, таким чином, кількість конфліктів.

«Зелений стиль» відрізняє інших юристів-коучів способом контролю власних емоцій і певною відстороненістю від мікрогрупи. Їхня роль у конфлікті – спостерігача, коуч втручається в те, що відбувається навколо тільки в ситуаціях, які би порушували особисті права. Аналіз результатів довів, що з одного боку це допомагає давати об'єктивну оцінку, а з іншого така політика невтручання призводить до неефективного управління конфліктами. Найбільш продуктивним виявився управлінський стиль, що включав переваги і сильні сторони всіх 4-х стилів матриці. Це стиль «керівник-коуч», який пропагує співпрацю і усвідомленість. Майбутній юрист, що практикує в даному стилі, використовує широкий спектр коучингових інструментів у своїй діяльності. Наприклад, для ефективного управління конфліктами керівник-коуч може використовувати модель «Підготовка. Конфронтація. Дії »:

1. Підготовка. Роботу з конфліктами варто починати з підготовчого етапу. Не варто занадто оперативно включатися, а емоційним керівникам «синього» і «жовтого» сектора це просто протипоказано. Варто знайти час, щоб якісно підготуватися і тоді наступні етапи будуть більш

результативними. На стадії підготовки рішення конфлікту варто дотримуватися наступної трикрокової технології:

1 крок – «Ключова проблема конфлікту». Часто конфлікт здається нерозв'язуваним через те, що накопичилася історія взаємин і існує цілий список претензій один до одного. У таких випадках важко визначити, що ж саме спровокувало розбіжності. Але ж у кожного конфлікту є точка, визначивши яку, можна впоратися з протистоянням. Юристу-коучу в даній ситуації рекомендовано для початку провести своєрідну модерацію, виявивши весь комплекс претензій. А потім вже, проаналізувавши отриману інформацію, допомогти встановити ключову проблему конфлікту, що виник.

2 крок – «Оптимальний час приєднання». Наступним кроком є перехід від предмета конфронтації до пошуку відповідного часу. Варто з'ясувати, чи готові учасники конфлікту до відкритої конфронтації; іноді корисно проаналізувати недоліки подібного обговорення проблем. Було помічено, що в процесі практичної діяльності майбутній юрист зіткнеться з проявами почуттів і емоцій. Варто звернути увагу, яким чином краще реагувати і мінімізувати ризики.

3 крок – «Об'єктивна оцінка того, що відбувається». Практична реалізація цього кроку показала, що майбутній юрист іноді схиляється до суб'єктивної, емоційної оцінки людей, їх поведінки, обставин; але саме такі дії вважаються неприйнятними для професіонала-юриста. Тому проводилась робота з консультивання студентів щодо умінь аналізувати реальну картину того, що відбувається на основі норм права. Головні інструменти етапу оцінки – збір інформації, знання законодавчої бази та джерел впливу і мотивації людей. Підсумком якісно пройденого етапу «Підготовка» вважалось розуміння реальної картини конфліктної ситуації і готовність взаємодіяти в умовах емоційної напруги.

II. Конфронтація. Названий етап є одночасно найбільш відповідальним і важким для майбутніх юристів. Юристу-коучу необхідно знати і вміти нейтралізувати приховані шляхи впливу на підсвідомість:

маніпуляції, нечесні методи, ігри; непрямі натяки замість прямої розмови; перекладання відповідальності. Найбільш ефективним виявився такий алгоритм ведення бесіди-конфронтації: створення атмосфери безпеки; усвідомлення конфліктної ситуації; встановлення мети і передбачення результату даної зустрічі; розгляд варіантів вирішення конфлікту. Студентам були запропоновані комунікативні інструменти, якими повинен володіти юрист-коуч для конфронтації без ризику: перефразування, активне слухання, підсумовування, заклик до відвертості, дзеркальне відображення, запал, вміння мотивувати. Підсумком якісно пройденого етапу «Конфронтація» вважалося зниження рівня емоційної напруги, а також готовність учасників переходити до етапу планування дій.

III. Дії. Названий етап є заключним. Адже учасники домовляються про взяття зобов'язань і закладаються основи для несення відповідальності. Головною помилкою можуть бути поверхневі плани і невизначені обіцянки. Основним завданням юриста-коуча на даному етапі буде сприяння ефективному плануванню. План дій мав бути чітким і докладним, що включає відповідальність за виконання [124].

Коуч-сесія у конфліктній ситуації на етапі «Дії» може відбуватися за такою структурою. 1. *Хто* робить? Для кожного завдання вибирається конкретний виконавець. Необхідно пам'ятати про небезпеку застосування займенників «ми» і «ви». У юридичній практиці вони часто означають «ніхто», тому кожен повинен знати, за що саме він несе відповідальність. Виділяйте кожному певну ділянку роботи або конкретну функцію. 2. *Що* робить? Краще, якщо це питання обміркує кожен з учасників командної коуч-сесії, і презентує рішення, що саме він буде робити для вирішення проблемного завдання. Визначте, що буде робити кожен і протестуйте, чи правильно це зрозуміли всі присутні. 3. *Коли* робить? Як і в інших коуч-сесіях, у коучингу конфліктів приділяється увага встановленню тимчасових рамок для досягнення цілей і рішення задач. Погоджуючи час і дати, варто пам'ятати про посадові обов'язки, що не провокують нові конфлікти. 4. *Хто*

і як контролює зроблене? Очевидним кроком є також домовленості щодо контролю – частота, форма, відповідальні особи. Часто прихований контроль показує набагато кращий результат, ніж прямий. Підсумком якісно пройденого етапу «Дії» буде зафіксований письмово комплексний план з певними датами виконання і точками контролю [124].

Таким чином, у процесі експериментального дослідження коучинг розглядався як синтез тренінгових технологій; метод управління та взаємодії зі студентами, спосіб мислення чи стиль поведінки, як своєрідна філософія, що забезпечує ефективність у різних видах діяльності.

Практичне використання коучингу у виховній роботі коледжу передбачало ознайомлення з основними функціями викладача-коуча, до яких відносимо такі: *мотиваційна* – створення позитивної мотивації до професійно-правової діяльності, формування інтересу до юридичної діяльності, позитивної установки на інноваційну професійну діяльність; *виховна* – формування професійно-правової спрямованості, заснованої на гуманістичній професійній позиції; *інформаційна* – інформування про можливості правового середовища, про види юридичної діяльності, в яких можна брати участь; *розвивальна* – розвиток загальнокультурних і професійних компетенцій, професійно-значущих якостей, зокрема, правосвідомості та правової культури; *організаційна* – залучення студентів у різні види навчально-виховної, науково-дослідницької, інноваційної діяльності; *інтегровально-диференційна* – організація ефективної взаємодії студентів, що спрямована на розкриття потенціалу кожного студента в процесі виконання спільних завдань; *фасилітаційна* – створення умов для більш комфортного засвоєння різних видів юридичної діяльності; надання допомоги майбутнім юристам у процесі подолання «бар'єрів» особистісно-професійного розвитку: невпевненості у собі [21, с. 98].

Виокремимо основні форми організації роботи, які були зреалізовані за технологією коучингу зі студентами коледжу спеціальності правознавство:

робота в проблемних групах, участь у виконанні інноваційних проектів у галузі права; розробка та реалізація соціально-значущих проектів, представлення їх на конкурсах; участь у конференціях, «круглих столах», семінарах різного рівня. З метою формування правостворюючого компоненту правосвідомості студентів спеціальності правознавство був розроблений *тренінг*, метою якого було визначено розвиток мотиваційно-ціннісної та емоційної сфер студентів-майбутніх юристів.

Основними завданнями тренінгу було визначено: розширення й поглиблення значущості правових уявлень і переконань майбутніх юристів; розвиток у студентів здібностей оцінювати правові ситуації, в яких необхідно діяти, прогнозувати можливі наслідки тієї чи іншої поведінки, а також особистої відповідальності за власну поведінку; формування мотивів добропорядної поведінки; формування та розвиток ціннісних орієнтацій студентів; формування позитивного емоційного ставлення до правових проблем і до права в цілому; формування позитивних установок і правових переконань; засвоєння й відпрацювання конструктивних стратегій поведінки у правових, професійних та особистісних ситуаціях; формування у студентів-юристів соціально-правової поведінки; розвиток професійно-значущих якостей у майбутніх юристів.

Третя педагогічна умова – залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності.

Ця умова передбачала участь студентів у різних видах діяльності, створення умов для громадянської самореалізації, гнучку організацію навчально-виховного процесу, орієнтацію на більш високий рівень загальнокультурного, гуманітарного та професійного розвитку майбутніх юристів. Як доводить аналіз педагогічного досвіду, нормативно-правові акти використовувалися в процесі організації практичної діяльності з права з метою усвідомлення студентами значущості правових документів у житті суспільства; розуміння змісту юридичних норм, що містяться в текстах нормативних актів; використання отриманих із джерел права знань у

практичній виховній діяльності (розв'язання юридичних задач, розбір ситуацій із наявним правовим змістом, виконання інших практичних задач); використання змісту правових норм у реальному житті.

Правове виховання – процес тривалий, складний, цілеспрямований, у якому важливе місце має освітній заклад, де відбувається двоєдиний процес: навчання та правове виховання студентів. Основними завданнями правового виховання сучасного закладу вищої освіти є: виховання високої громадянськості, формування гуманістичного світогляду; формування свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою; формування поваги до законів і правил людського співжиття; формування правосвідомості і правової культури; формування готовності дотримуватися і виконувати закони і вимоги Конституції України [85].

Керуючись Національною програмою правової освіти населення [94], ми визначили такі основні завдання організації практичної діяльності з правового виховання студентів коледжу: залучення студентів, як громадян України, в діяльність держави; нетерпимість до правопорушень, а також висока правова активність, творча участь у використанні та вдосконаленні норм права, охорона правопорядку; застосування студентами отриманих знань на практиці, в особистому житті та професійній діяльності; підвищення рівня правосвідомості та правової культури студентів; правове інформування, правова освіта, правова пропаганда; створення ефективного виховного середовища для формування правової культури студентів як частини загальнолюдської культури й попередження правопорушень серед студентської молоді; затвердження у свідомості студентів поглядів і переконань, які забезпечують високу повагу до законів держави; формування стійких, твердих соціальних якостей особистості та соціальних обов'язків; формування високої правової культури, котра включає в себе всі елементи правосвідомості та правової поведінки; формування необхідних правових завдань, вироблення навичок і вмінь правомірної поведінки й самостійної правової оцінки дійсності; розробка і впровадження інноваційних методик у

виховну роботу зі студентами; створення системи правового виховання студентів за допомогою лекцій і бесід на правові теми, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори; формування у студентів навичок пізнавальної, комунікативної, практичної діяльності, необхідних для участі в громадянському житті держави; формування у студентів системи знань про суспільство, його сфери, про правове регулювання суспільних відносин; навчання студентів умінню отримувати та критично осмислювати соціальну, правову інформацію [94].

З метою розвитку поведінкового компоненту правосвідомості у коледжі була створена «Школа молодого юриста» (Додаток Н), основними завданнями якої є: продовження вивчення системи спеціалізованої правової допомоги різним категорія населення; відпрацювання основних прийомів, форм і методів роботи юриста; освоєння практики розробки програм із надання конкретної правової допомоги нужденним; отримання навичок індивідуальної роботи з клієнтами, консультування і т. ін.

Залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності здійснювалося у «Школі молодого юриста», «Юридичній клініці», «Центрі правової допомоги», що були створені спеціально для проведення експериментального дослідження на тих базах, де студенти проходять юридичну практику. Так, студенти проходили юридичну практику у таких підприємствах, установах, організаціях: ДВС Вишенського району; ДВС Ленінського району; ДВС Староміського району; ДВС Замостянського району; ДВС Вінницького району; Ленінський районний суд; Староміський районний суд; Замостянський районний суд; Вінницький районний суд; Тульчинський РВ УМВС; Товариство з обмеженою відповідальністю «Юридична агенція «Правова допомога»; Військова частина А2287; Вінницький окружний адміністративний суд; Прокуратура Бершадського району; Відділ державної виконавчої служби; Шаргородського районного управління юстиції; Немирівський районний суд Вінницької області; Відділ державної виконавчої служби Хмільницького

міжрайонного управління юстиції; Відділ державної виконавчої служби Чечельницького районного управління юстиції; Чечельницьке відділення Бершадської міжрайонної ДПІ; Департамент правової політики та якості Вінницької міської ради; Бершадський районний суд Вінницької області; Козятинське міськрайонне управління юстиції; Козятинський міськрайонний суд; Шаргородський РВ УМВС України у Вінницькій області; Юридична консультація Замостянського району м. Вінниці.

Основними функціями «Школи молодого юриста» (Додаток Н), як одного із засобів формування правосвідомості майбутніх юристів і її компонентів, є: попереджувальна функція (дозволяє студентам уникнути правових помилок у майбутній професійній діяльності); адаптаційна функція (студент знайомиться з реальною юридичною діяльністю, використовуючи певні теоретичні і практичні соціально-правові знання – це дозволяє йому виявити й визначити протиріччя між теорією і практикою); навчальна функція (студент спеціальності правознавство має реальну можливість перевірити в професійній діяльності отримані правові знання та вміння – прагне до самоосвіти); виховна функція (студент має можливість порівняти власний «ідеал юриста» з реальною культурою працюючого юриста, його системою цінностей, правових переконань); розвивальна функція (в процесі участі в «Школі» студент реалізує свої здібності); діагностична функція (в процесі практики студент оцінює власні соціально-правові знання та вміння).

Розв'язання студентами правових задач-проблем у «Школі», що мають конкретні правові факти, є умовою розвитку пізнавальної активності студентів, дозволяє прослідкувати у них формування правових знань, оцінювальних суджень і моделей поведінки. Такий процес дозволяє педагогу цілеспрямовано керувати процесом формування компонентів правосвідомості. Метою діяльності «Школи» є розвиток самостійності студентів, правова просвіта студентів із широкого кола питань, формування у них правової культури, правосвідомості. Завдання «Школи»: формування переконань у майбутніх юристів значущості законів і правової практики,

особистих обов'язків і відповідальності за прийняті рішення та за свої вчинки; розвиток стереотипів правомірної поведінки, дотримання моральних норм і толерантності у ділових і міжособистісних стосунках; формування готовності активно брати участь в охороні правопорядку та протистояти правопорушенням; розвиток лідерських якостей студентів, прагнення до самовдосконалення, підвищення рівня підготовки; організація ефективного проведення вільного часу та дозвілля студентів.

На засіданнях, що проводилися у формі семінарів, диспутів, члени «Школи» розглядали питання, що сприяли поглибленню фахових знань та вмінь використовувати їх з метою формування правосвідомості. Студенти пропонували для обговорення теми, які є актуальними серед молоді. Наведемо приклади змісту роботи у «Школі молодого юриста».

Тема 1. Структура, порядок формування та завдання управління юстиції. Охарактеризувати структуру, порядок формування та завдання управління юстиції. Ознайомитись з організаційними та правовими основами діяльності управління юстиції, її структурних підрозділів, з порядком організації надання юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб. Дати характеристику нормативно-правових актів, що застосовуються при роботі органів юстиції.

Тема 2. Організація роботи Державної виконавчої служби. Порядок виконання рішень судів та виконавчих документів інших органів. Ознайомитись з роботою Державної виконавчої служби, з повноваженнями, правами та обов'язками державного виконавця, з виконанням рішень судів та виконавчих документів інших органів, а також з контролем за своєчасністю, правильністю та повнотою виконання цих рішень. Проаналізувати процесуальний порядок судового виконання та застосування заходів примусового судового виконання. Прийняти участь у здійсненні виконавчих дій відповідно до стадій судового виконання. Дати адекватну характеристику окремим справам виконавчого провадження. Підготувати

проекти процесуальних документів виконавчого провадження (рішення, ухвали і постанови судів, виконавчі написи нотаріусів, рішення комісій по трудових спорах, звернення стягнення на майно боржника, акти, виклики, повідомлення тощо).

Тема 3. Організація роботи правового відділу управління юстиції. Описати порядок державної реєстрації нормативно-правових актів; порядком здійснення методичного керівництва правовою роботою в місцевих органах виконавчої влади, на державних підприємствах, в установах і організаціях та надання зазначеним органам методичної допомоги щодо приведення нормативних актів у відповідність до чинного законодавства. Проаналізувати стан правової роботи в місцевих органах виконавчої влади, в навчальних закладах, на державних підприємствах, в установах.

Тема 4. Координація роботи установ нотаріату. Ознайомитись з організаційним забезпеченням та координацією роботи установ нотаріату з боку органів юстиції. Описати правову основу діяльності нотаріату, права та обов'язки нотаріуса, організацію роботи державних і приватних нотаріальних кантор і державних нотаріальних архівів. Проаналізувати порядок вчинення нотаріальних дій. Дати характеристику роботі Кваліфікаційної комісії нотаріату при управлінні юстиції.

Тема 5. Порядок діяльності органів реєстрації актів громадянського стану. Ознайомитись з порядком діяльності органів реєстрації актів громадянського стану, здійснення контролю та заходів щодо поліпшення їх роботи. Проаналізувати систему органів реєстрації актів громадянського стану, правову основу їх роботи, принципи, завдання та керівництво. Визначити перелік актів громадянського стану та порядок реєстрації. Дати характеристику документів, що подаються до органів реєстрації актів громадянського стану, а також відповідних свідоцтв що видаються про кожний факт реєстрації.

На цьому етапі дослідження в коледжі було створено «Центр правової допомоги», учасниками якого стали студенти експериментальних груп і

викладачі спеціальних дисциплін; проводилися відеоконференції за участю авторитетних правознавців, викладачі і студенти брали участь у підсумковій науково-практичній конференції «Правовиховний потенціал сучасного студентства». Було створено програмно-методичне забезпечення процесу виховання майбутніх юристів. Створені методичні рекомендації з організації виховного процесу в студентських групах для кураторів.

Діяльність «Центру» полягала у наданні безкоштовної правової підтримки тим громадянам, які не можуть дозволити собі послуги платної консультації. Основна профільна спрямованість «Центру» правової допомоги – громадянсько-правові й адміністративні питання, в тому числі сімейні, громадянські, земельні, житлові та підприємницькі. Наукове керівництво та консультативну допомогу діяльності «Центру» надавали викладачі та співробітники коледжу та інституту. Мета діяльності «Центру правової допомоги» – надання кваліфікованої правової підтримки. В центрі студенти отримують навички юридичної практики й уявлення про те, чого потребують люди і як можна захистити їхні права, опираючись на закон.

Центр правової допомоги був організований за прикладом Вінницького Консультаційно-правового центру «Вінницька міська юридична клініка». Рішенням Вінницької міської ради затверджено «Програму правової освіти та надання безоплатної правової допомоги населенню м. Вінниці» [119]. Метою Програми є створення умов для підвищення рівня правосвідомості, правової культури та юридичної грамотності населення. У м. Вінниці працює Консультаційно-правовий центр «Вінницька міська юридична клініка», на базі якого студенти коледжу проходять юридичну практику. Основними завданнями центру є: підвищення рівня правової інформованості та правової культури населення міста; створення належних умов для отримання громадянами знань про свої права й обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та діюче законодавство; забезпечення вільного доступу населення до джерел правової інформації; надання безоплатної консультативної допомоги громадянам та суб'єктам

господарювання в реалізації їх прав та законних інтересів; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері; забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги; розширення співробітництва із навчальними закладами, котрі здійснюють підготовку фахівців-юристів; вивчення особистих професійних, ділових та моральних якостей майбутніх фахівців з права для формування на їх основі якісного кадрового резерву органів місцевого самоврядування [122].

Зазвичай у центр звертаються громадяни з питань пенсійного забезпечення, цивільного та трудового законодавства. Багатьом необхідна допомога з оформлення позовних заяв та апеляційних скарг. Студенти самостійно консультують громадян, складають документи, пояснюють процедуру звернення до адміністративних органів і судів. Це не теоретичне обговорення правових проблем (як на традиційних заняттях), не спостереження за діяльністю професійних юристів (як на виробничій практиці), це повноцінна самостійна робота. Студенти центру відрізняються глибшими та різносторонніми знаннями. Аналіз різних точок зору, прагнення з'ясувати причини проблеми, розібратися у ній, зрозуміти, як працює правова система у реальному житті – все це сприяє професійному зростанню молодих фахівців центру, котрі є провідниками правових знань у соціум. Форми роботи у центрі забезпечують якість навчально-виховного процесу: спільна робота студентів у парах і групах, можливість консультацій викладачів і практиків. Схема роботи центру зазвичай однакова: консультивання – практична діяльність – аналіз роботи. Використовуються інтерактивні методики навчання: рольові ігри, аналіз ситуацій, мозковий штурм, робота у малих групах. Навчання у центрі включає серію занять-тренінгів.

Отже, у межах «Центру правової допомоги» було створено три взаємопов'язаних сектора: сектор консультивання громадян (Додаток X); сектор систематизації й аналізу судової практики; сектор інформаційної підтримки діяльності центру. Вдосконалення виховання правової культури та

правосвідомості неможливе без розширення роботи всередині самого центру. Таким чином, у центрі розвиваються такі напрями: взаємодія з органами державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронними органами, недержавними правозахисними й громадськими об'єднаннями та організаціями, з юридичними центрами інших навчальних закладів із метою обміну досвідом; правова просвіта громадян. Для підвищення правової свідомості та правової культури населення на базі центру організовано ресурсний центр, основними завданнями якого є: організація та реалізація заходів для боротьби з правовою неграмотністю населення; залучення більшої кількості студентів. Такий напрям роботи пов'язаний із обміном досвідом між юристами-практиками.

Тематичний план виробничої практики студентів – майбутніх юристів у «Центрі правової допомоги» під час виробничої практики в районному (місцевому) суді загальної та спеціальної юрисдикції

№	Назва теми
1.	Структура, порядок формування та завдання суду і його структурних підрозділів.
2.	Організація роботи канцелярії районного (місцевого) суду.
3.	Порядок роботи та основні обов'язки секретаря судового засідання районного (місцевого) суду.
4.	Організація та зміст роботи помічника судді та судді.
5.	Практика застосування чинного законодавства України у справах по спорах, що виникають з трудових та адміністративно-правових відносин.
6.	Практика застосування чинного законодавства України у справах по спорах, що виникають з цивільних та сімейних правовідносин.
7.	Практика оскарження рішень, ухвал, постанов та вироків судів першої інстанції.

Для прикладу наводимо види завдань.

Тема 1. Структура, порядок формування та завдання суду і його структурних підрозділів. Ознайомитися з організацією роботи суду, його структурою, розподілом обов'язків між суддями, законодавством, що

регулює порядок вирішення спорів з різних правовідносин та коротко описати. Дати характеристику правових актів, що застосовуються при вирішенні справ що виникають з цивільних, трудових, сімейних та інших правовідносин, а також господарських спорів.

Тема 2. Організація роботи канцелярії районного (місцевого) суду. Ознайомитися з порядком документування діяльності суду, з методикою складання документів та порядком роботи з ними від моменту надходження до суду до передачі їх в архів, з компетенцією працівників канцелярії та інших працівників суду. Дати характеристику порядку приймання, обліку і зберігання речових доказів, організації архіву, а також вивчити практику ведення судової статистики.

Тема 3. Порядок роботи та основні обов'язки секретаря судового засідання районного (місцевого) суду. Ознайомитися з обов'язками секретаря судового засідання під час прийому суддею громадян та у період підготовки справ, призначених для розгляду в судовому засіданні та законспектувати їх.

Тема 4. Організація та зміст роботи помічника судді та судді. Коротко описати організацію та зміст роботи судді, з практикою та порядком подання заяв, позовних заяв, скарг до суду та їх прийняттям, справлянням державного мита та витрат, пов'язаних з розглядом справи в суді (судові витрати). Ознайомитися з практикою застосування чинного законодавства України у справах по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових, житлових, земельних та інших правовідносин. Скласти макети документів суду (заява, позовна заява, скарга, клопотання у кримінальній та цивільній справі, касаційна скарга на вирок суду, касаційна скарга на рішення суду у цивільній справі, окрема скарга на ухвалу суду у цивільній справі).

Тема 5. Практика застосування чинного законодавства України у справах по спорах, що виникають з трудових та адміністративно-правових відносин. Ознайомитися з практикою застосування чинного законодавства

України у справах по спорах, що виникають з трудових правовідносин, у справах по спорах, що виникають з адміністративно-правових відносин. Проаналізувати та оцінити обставини однієї із справ: про поновлення на роботі та оплату за час вимушеного прогулу, про визнання незаконним наказу про накладання дисциплінарного стягнення; про відшкодування шкоди, заподіяної працівником при виконанні трудових обов'язків; про стягнення заробітної плати, несплаченої при звільненні працівника; про відшкодування шкоди працівникові у разі ушкодження його здоров'я. А також ознайомитись з архівними матеріалами по скаргам на постанову у справі про адміністративне правопорушення; скаргам на неправомірні дії посадової особи (органу державної влади); заяви про відшкодування моральної шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду.

Робота з правового виховання студентів експериментальних груп велася відповідно до виділених напрямів і етапів формування правосвідомості. Усі напрямки роботи були взаємопов'язаними, але на окремих етапах кожний із напрямків був пріоритетним.

Правостворюючий компонент правосвідомості студентів спеціальності правознавство формувався під час дискусій із правових питань і в процесі виконання групових творчих завдань. Метою формування правостворюючого компоненту є формування правових переконань, етично-правових установок. При цьому відбувалася інтеграція накопичених знань і особистого досвіду студента. Діяльність із формування етично-правових цінностей і правових переконань була заснована на суб'єкт-суб'єктній основі та була рефлексивною, що сприяло розвитку позитивних правових почуттів і забезпечувало моральну спрямованість правового виховання.

З метою виховання поведінкового компоненту правосвідомості у майбутніх юристів ми розробили проблемні задачі та ситуації (Додаток Р), розв'язання яких спрямовано на вироблення адекватних правових установок. Студенти вчилися об'єктивно оцінювати проблемну ситуацію, наближену до

реального життя та майбутньої професійної діяльності, порівнюючи свій морально-правовий вибір із нормами закону, що в подальшому дозволило використовувати вироблені навички та вміння. При цьому у майбутніх юристів формувалася досвід правотворчої та правоохоронної діяльності.

У процесі практичної реалізації цієї педагогічної умови була використана така форма роботи, як «Юридична клініка» (Додаток Ф, Додаток Х). Наводимо приклад завдань, що обговорювалися та методичні рекомендації на допомогу студентам.

Завдання 1. Принцип свободи праці характеризується наданням кожній працездатній особі можливості абсолютно самостійно й незалежно від будь-кого розпоряджатися своєю здатністю до праці; гарантуванням реального забезпечення конкретною роботою; вільним розпорядженням людиною своєю здатністю до праці. Дайте відповідь. Чи всі риси принципу свободи праці перераховано? Якщо не всі, назвіть інші його ознаки.

Завдання 2. Принципам трудового права України притаманні такі ознаки: економіко-політична обумовленість, спільність змісту, цільна предметна визначеність, державна нормативність тощо. Дайте відповідь. Перерахуйте всі характерні риси принципів трудового права та розкрийте зміст цих ознак.

Завдання 3. Принципи трудового права України висловлюють суть норм права не у статичній, а в динамічній, у напрямі вирішення завдань, які стоять перед нашим суспільством; діють протягом певного тривалого періоду часу, відтворюють якісний стан системи права і за своєю природою не зазнають таких частих змін, як норми права. Дайте відповідь. Визначте перелічені ознаки принципів трудового права України.

Методичні рекомендації

Під час вивчення зазначеної теми слід пригадати, що є принципами права. А що стосується принципів права, то в теорії права немає їх однозначного визначення. Зокрема, як вважає М. М. Марченко, принципи права являють собою основні ідеї, вихідні положення або керівні засади

процесу його формування та функціонування. На думку В. І. Гоймана, принципами права є загальнообов'язкові вихідні нормативно-юридичні положення, які відрізняються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю, визначають зміст правового регулювання та виступають критерієм правомірності поведінки й діяльності учасників регульованих правом відносин. А С. П. Маврин визначає принцип права як основоположну та керівну ідею, що задає характер і загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин та визначає первісну й результативну тотожність природного та об'єктивного права.

Крім того, різними є види принципів права. Залежно від їх функціонального призначення та об'єкта відтворення В. І. Гойман виділяє серед принципів права: соціально-правові та спеціально правові принципи, які, у свою чергу, поділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві та окремих інститутів. М. М. Марченко за характером виділяє соціально-економічні, політичні, ідеологічні, етичні, релігійні та спеціально юридичні, а спеціально юридичні принципи поділяє на загальні (принципи соціальної справедливості, гуманізму, рівноправності, законності, демократизму), міжгалузеві та галузеві. На думку Л. С. Явича, принципи права можна класифікувати як загальні принципи, яких повинна дотримуватися будь-яка міжнародна та національна система в сучасній цивілізації; спеціально юридичні принципи, загальні для правових систем одного виду, для всіх галузей правової системи конкретної держави; міжгалузеві принципи, характерні для деяких галузей права; галузеві принципи, які властиві конкретній галузі права та принципи інститутів законодавства.

Слід звернути увагу насамперед на галузеві принципи трудового права. Зазначимо, що їх види також є різноманітними. Сьогодні, на думку С.П. Маврина, можна виділити два підходи до формулювання принципів трудового права. Так, у першому підході принципи трудового права поділяються на чотири групи, а саме: принципи, які виражають політику держави у сфері правового регулювання ринку праці та ефективної

зайнятості; принципи, які містять керівні засади у сфері встановлення праці працівників; принципи, які визначають правове регулювання застосування праці найманих працівників; принципи, які відтворюють головні напрями правової політики у сфері охорони здоров'я та захисту трудових прав працівників. На думку К. Н. Гусова, В. М. Толкунової, принципи трудового права поділяються на три групи, а саме: принципи залучення до праці, забезпечення зайнятості та використання робочої сили; принципи високого рівня умов праці й охорони трудових прав та принципи виробничої демократії та розвитку особистості працівника.

У рамках другого підходу до принципів трудового права слід віднести права працівників, передбачені Конституцією України (254к/ВР-96), та обов'язки, передбачені Кодексом законів про працю України (322-VIII).

Проте слід зазначити, що існують і інші підходи до визначення принципів трудового права, але погляди їхніх авторів на зміст принципів трудового права збігаються із зазначеними вище.

Підсумком роботи у «Школі молодого юриста», «Юридичній клініці», «Центрі правової допомоги» була олімпіада майбутніх юристів. Наводимо приклади завдань. Кожен варіант містив три теоретичні завдання, три тестові завдання та вирішення практичної ситуації.

Варіант 1.

1. Охарактеризувати види робочого часу працівників.
2. Дати характеристику порядку припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.
3. Дати визначення поняття «мінімальна заробітна плата».
4. Вирішити тестове завдання: 1. Контракт є: а) усним трудовим договором; б) строковим трудовим договором, що укладається лише у письмовій формі; в) трудовим договором, що укладається на невизначений строк і у письмовій формі; г) строковим трудовим договором, що укладається переважно у письмовій формі. 2. Назвіть види дисциплінарних стягнень: а) зауваження; б) звільнення з роботи; в) попередження; г) догана.

3. До часу відпочинку належать: а) прогул; б) вихідні дні; в) святкові і неробочі дні; г) невихід на роботу через хворобу.

5. Вирішити правову ситуацію: 26-літню Марину взяли на посаду інженера із випробувальним терміном 3 місяці. Через 2 місяці її повідомили, що вона не підходить на цю посаду, оскільки у неї маленька дитина, яка часто хворіє (за цей час Марина була 2 рази у лікарняній відпустці). Чи дії роботодавця правомірні?

Варіант 2.

1. Дати характеристику часу відпочинку працівників.

2. Визначити порядок прийняття на роботу.

3. Дати визначення поняття «дисциплінарне стягнення».

4. Вирішити тестове завдання: 1. Нормальна тривалість робочого часу за трудовим законодавством не може перевищувати: а) 24 год. на тиждень; б) 40 год. на тиждень; в) 42 год. на тиждень; г) 36 год. на тиждень. 2. Громадянин при укладенні трудового договору має подати: а) паспорт; б) трудову книжку, а при відсутності – довідку з місця проживання; в) довідку про місце прописки; г) довідку з ЖЕКу про соціальне походження. 3. Назвіть орган, який правомочний розглядати індивідуальні трудові спори: а) профспілковий комітет; б) комісія з трудових спорів; в) трудовий арбітраж; г) примирна комісія.

5. Вирішити правову ситуацію: Робітниця вирішила змінити роботу, оскільки зарплата на фабриці була невисокою і її часто затримували. У приватній фірмі, куди її запрошують працювати, зарплату виплачують регулярно та у два рази більшу. 14 вересня вона попередила майстра, що звільняється, а 15 вересня вже приступила до роботи у приватній фірмі. Дайте оцінку ситуації.

Варіант 3.

1. Охарактеризувати контракт як особливий вид трудового договору.

2. Пояснити особливості правового регулювання праці неповнолітніх.

3. Дати визначення поняття «колективний договір».

4. *Вирішити тестове завдання: 1. Назвіть сторони трудового договору: а) власники юридичних осіб; б) особи у віці 15 років за згодою батьків; в) роботодавець; г) всі відповіді правильні. 2. Назвіть види відпусток: а) творча; б) соціальна; в) економічна; г) додаткова у зв'язку з навчанням. 3. Забороняється залучати працівників, яким не виповнилось 18 років: а) до надурочних робіт; б) до роботи у святкові і неробочі дні; в) до робіт у нічний час; г) до сезонних робіт.*

5. *Вирішити правову ситуацію: Галина пройшла конкурсний відбір і влаштувалася поваром із високою зарплатою у престижний ресторан. За правилами внутрішнього трудового розпорядку, затвердженими власником, її робочий день триває з 15⁰⁰ до 2⁰⁰ із обідньою перервою 1 год. при 5-денному робочому тижні. На її запитання – чому робочий час встановлено із порушенням трудового законодавства, директор відповів, що це компенсується великою зарплатою і взагалі, якщо її щось не задовольняє, то її місце може зайняти одна із десяти інших претенденток. Дайте аналіз ситуації. Які норми трудового законодавства порушив власник? Як у даній ситуації діяти робітниці?*

Отже, оскільки саме правосвідомість є джерелом правової активності майбутніх фахівців і внутрішнім регулятором їхньої правової поведінки, розвиток правосвідомості студентів є одним із пріоритетних напрямів навчально-виховної роботи коледжу.

3.2. Модель формування правосвідомості студентів у процесі виховної роботи коледжу

У сучасних умовах гуманізації суспільства важливим є формування юридичної еліти, здатної відповідати за правове забезпечення існування людини та визначення правового розвитку всієї соціальної спільноти. Для вирішення цієї проблеми є необхідним посилення акцентів на формування правосвідомості і правової культури майбутніх юристів.

Розроблення моделі формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство пов'язана із метою правового виховання і має трирівневу ієрархію та полягає у формуванні комплексу специфічних рис особи у правовій сфері життєдіяльності: системи правових знань (найближча мета); правових переконань (проміжна мета); мотивів і звичок правомірної, соціально-активної поведінки (кінцева мета). Визначення мети правового виховання дозволяє конкретизувати його завдання. Як стверджує Є. Федик, особливостями мети та завдань правового виховання студентів-юристів є: формування стійкого уявлення про те, що людина, її права та свободи мають бути головною цінністю суспільства та держави; вироблення ставлення до Конституції України як до святині, яка втілює здобутки у розбудові української державності та забезпеченні прав людини й українського народу; прищеплення правильного розуміння високої значимості професії юриста в сучасних умовах, зокрема у справі захисту основних прав і свобод людини, законних прав та інтересів громадян; формування у студентів – майбутніх юристів – науково обґрунтованих уявлень про властивості та риси правової держави та готовності брати активну участь в її розбудові; прищеплення студентам – майбутнім юристам – розуміння необхідності використовувати свої знання та навички для проведення правової пропаганди, забезпечення правопорядку, законності, належного захисту прав людини [82, с. 88-89].

В основу розроблення моделі формування правосвідомості студентів за спеціальністю право було покладені сучасні концепції, теорії та моделі виховання. Першою такою стратегією виховання є ідея *людиноцентризму* (В. Кремень) в освіті і педагогіці. Сучасні обставини зумовлюють орієнтацію особистісних рис людини з огляду на її ефективнішу працю в умовах сучасного виробництва. Людиноцентристський особистісний вимір включає проблему патріотизму, державності. Нині та в майбутньому, в умовах, коли держава є відкритою й повинна діяти узгоджено з іншими країнами, і в освітньо-виховному процесі потрібно готувати людину до того, що вона є патріотом своєї Батьківщини і водночас громадянином світу. Важливо

підготувати людину до життя в глобалізованому просторі, де на людину чекає незліченна кількість динамічних і часто суперечливих комунікативних впливів. Це вимагає особливої уваги до особистісного розвитку, формування самодостатності людини, здатності ефективно і свідомо співпрацювати в глобальному життєвому просторі [147, с. 335-340].

Обґрунтування теоретико-методичної основи дослідження спиралося на концепціях правового виховання, представлених у наукових дослідженнях. На особливу увагу заслуговують такі теоретичні положення і наукові гіпотези: визначення дуалістичної сутності людської природи як єдності її біологічного і соціального компонентів (М. Рьюіз, Ч. Меррей, Р. Хернстейн та ін.); концепція соціальної діяльнісної сутності людини, її визначення комплексом суспільних відносин (К. Маркс, Ф. Енгельс); психоаналітична концепція тримірності структури особистості, пов'язана зі структурою психіки (З. Фрейд, П. Бергер, Т. Парсонс, Г. Тард); характеристика процесу передавання соціальнокультурного досвіду від покоління до покоління, забезпечення соціальної рівноваги, необхідної умови відтворення суспільного життя (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Спенсер, Р. Лінтон, Дж. Мід, Н. Смелзер); виділення певних соціально-правових інститутів як основних елементів соціалізації, що забезпечують «стилізацію», трансляцію та контроль форм людської поведінки, їх характеристика: сім'ї (Е. Дюркгейм, О. Конт, П. Сорокін), економіки (М. Вебер, К. Маркс, Ф. Енгельс), виховання і освіти (П. Бергер, Т. Лукман), професійного середовища (Е. Дюркгейм, П. Сорокін) тощо; концепція поведінки людини як «суспільно орієнтованих дій». Її критеріями виступають: а) осмислена орієнтованість на чекання, б) цілераціональність, в) суб'єктивно цілеспрямована смислова орієнтація індивідів (М. Вебер); виділення основних форм поведінки, притаманних людині: дозволені, потрібні, рекомендовані (П. Сорокін); визначення суперечливості характеру функціонування соціалізаційного процесу як форми і способу соціального розвитку індивіда, регулювання і примушення, обмеження особистісного

розвитку (Е. Дюркгейм, З. Фрейд, Е. Фромм) на підставі положень про необхідну взаємозумовленість змісту, засобів, форм, методів соціалізаційного впливу та рівня розвитку особистості [112, с. 43].

Обґрунтування моделі формування правосвідомості майбутніх юристів складають такі наукові теорії, підходи та моделі. В сучасній етико-педагогічній літературі, що розглядає проблеми виховання, домінують в основному два полярні підходи: а) авторитарне, акцентовано патерналістське розуміння виховання як дії ззовні; б) гуманістичний підхід, що розглядає виховання з точки зору тих процесів, які здійснюються усередині свідомості особистості [70]. У першій моделі виховання розуміється насамперед як система суворих вимог до поведінки, що спирається на вищий авторитет, як достатньо жорстка регуляція поведінки. В гуманістичній моделі головною ланкою виховного процесу стає сам вихованець, що робить потрібним урахування індивідуально-особистісних здатностей; така модель виховання орієнтована на вивчення і збагачення внутрішнього світу вихованця, враховує його індивідуальні особливості [112, с. 24].

У наукових дослідженнях виокремлюються *методологічні підходи* до розуміння права, правової реальності, кожний з яких акцентує увагу на одному з її аспектів: 1) правовий позитивізм – на зовнішній стороні правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) правовий об'єктивізм – на соціальній зумовленості права, його укоріненості вжитті; 3) правовий суб'єктивізм, або класичні концепції природного права, – на ідеально-моральній стороні права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта; 4) правова інтерсуб'єктивність, або некласичні концепції природного права, – на тій смисловій стороні права, яка виявляється в процесі взаємодії суб'єктів, їх комунікації та інтерпретації позиції іншого. Згідно з останнім поділом всі концепції праворозуміння можна звести до двох основних підходів: авторитарно-легістські і ліберально-юридичні, або позитивістські та непозитивістські [95].

Педагогічний експеримент з формування правосвідомості у майбутніх юристів базувався на таких підходах: онтологічно-ціннісному, гуманістичному, демократичному, особистісно-орієнтованому, індивідуальному, аксіологічному, культурологічному, діяльнісному.

Онтологічно-ціннісний підхід у нашому дослідженні пов'язувався з можливостями взаємодії соціального і культурного аспектів правового виховання: по-перше, висвітлюються гетерогенність суспільства і культури, а також той факт, що правова культура і правове виховання як соціокультурні сегменти реальності мають свого колективного суб'єкта-носія; по-друге, такий підхід дає змогу перевести ракурс досліджень на макрорівень культури і суспільства, тобто порушувати питання про правокультурну повсякденність; по-третє, використання цього підходу дозволяє пояснити розвиток системи правового виховання за допомогою ціннісних чинників правової культури (правових норм, правових традицій тощо). Загальнокультурний аспект правового виховання відображує специфічно людський характер діяльності особистості, пов'язаний з формуванням її суб'єктності, що спирається на саморефлексію [112, с. 43].

Особистісно-орієнтований підхід актуалізував проблему сприйняття студента як носія індивідуальної правосвідомості; передбачав визнання пріоритету індивідуальності майбутнього юриста, який є суб'єктом правового виховання; дозволяв звернутися до індивідуального досвіду студента, його потреби до самовизначення, самовдосконалення в правовому розвитку [149, с. 36]. Особистісно-орієнтоване виховання означає, що особистість студента, його особистісно-суб'єктивні якості знаходяться у центрі виховного процесу, є головною соціальною й освітньою цінністю. Виховний процес орієнтований на самого студента, на його виховання та розвиток. Особистісний компонент цього підходу передбачає, що процес виховання будується з акцентом на особистісні якості студента, що виражають досить важливі для виховання характеристики – направленість

особистості, її ціннісні орієнтації, життєві плани, сформовані установки, домінуючі мотиви діяльності і поведінки [8, с. 76].

У межах особистісно-орієнтованого підходу передбачається орієнтація на індивідуалізацію виховного процесу, що передбачає організацію педагогічного впливу з урахуванням індивідуальних особливостей студентів, умов їхньої життєдіяльності та рівня сформованості правосвідомості. Індивідуалізація в цьому контексті передбачає: організацію диференційованого педагогічного процесу залежно від особливостей кожного студента (вік, темперамент, здібності, характер, ціннісні орієнтації, інтереси, схильності тощо); вибір форм і методів виховного процесу відповідно до ступеня громадської активності студентів, типу соціальної поведінки, а також із урахуванням характеру міжособистісного спілкування і взаємовідносин із викладачами; використання індивідуальних методів, прийомів і засобів виховання, спрямованих на розвиток кожного компоненту правосвідомості (когнітивного, правостворюючого, поведінкового); залучення кожного студента у різні види позааудиторної діяльності для виявлення рівня правосвідомості; індивідуально-орієнтована допомога студентам у формуванні правосвідомості (тренінги, педагогічна підтримка); своєчасне виявлення труднощів [9, с. 98].

У процесі виховної роботи коледжу особистісно-орієнтований підхід передбачає: визнання студента головною діючою особою, активним суб'єктом усього навчально-виховного процесу; бачення майбутнього юриста як особистості, як суб'єкта власного розвитку та морального становлення, який самостійно та відповідально визначає свою позицію у сфері соціальних відносин; повагу унікальності кожного студента, визнання його прав і свобод; орієнтацію на гуманне, толерантне, уважне ставлення до майбутнього юриста, емпатійне розуміння студента; побудову суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин між викладачем і студентом на основі співпраці, спільної творчості та взаємної відповідальності, створення умов для їх

моральної взаємодії. Правові знання при цьому є не метою, а засобом формування у студентів їхньої правосвідомості [9, с. 99].

Аксіологічний підхід спрямовує увагу дослідників на вивчення цінностей як змістових основ виховання, передбачає «суб'єктивацію об'єктивних цінностей людства, тобто перетворення їх в особистісний зміст» [16, с. 37]. В педагогічній аксіології «цінності» визначаються як «специфічні утворення в структурі індивідуальної чи суспільної свідомості, які є ідеальними зразками й орієнтирами діяльності особистості та суспільства» [130, с. 92]. Людина пізнає світ крізь призму цінностей, протягом усього життя вони спрямовують, організовують, регулюють її соціальну поведінку та діяльність. Цінності виражаються в особистих проявах людини – ціннісних орієнтаціях, установках, переконаннях, інтересах, прагненнях, бажаннях, намірах.

Визначення юридичних цінностей є предметом правової аксіології (грец. *axios* – цінність, *logos* – слово, поняття). Цінність права – здатність слугувати метою і засобом задоволення науково-обґрунтованих, соціально-справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян. Цінність права необхідно розуміти як шкалу вимірювання самого права, оскільки цінність – це те, що дозволяє праву залишатися самим собою. Правові цінності, цінності самого права (справедливість, права людини, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, законність тощо) необхідно вирізняти від цінностей у самому праві, тобто тих цінностей, які досягаються й забезпечуються за допомогою права (свобода) [112, с. 78].

С. Слабко у своєму дослідженні [129, с. 10-12] висвітлює такі основні прояви цінності права: *Соціальна* цінність права виражається у здатності: вирішувати проблеми в суспільстві правовими засобами; розвивати ті відносини, в яких зацікавлені як окремі особи, так і суспільство в цілому; вносити стабільність і порядок у громадські відносини; забезпечувати надійність соціального захисту громадян. *Інструментальна* (службова) цінність права – полягає в тому, що право є регулятором суспільних

відносин, інструментом для вирішення різноманітних задач, у тому числі для забезпечення функціонування інших соціальних інститутів (держави, соціального управління, моралі тощо) та інших соціальних благ. *Особистісна* цінність права як соціального явища полягає в тому, що право має глибокий особистісний зміст. Через особистісну й соціальну цінність права виражається власна цінність права, формуються правові цінності.

Складністю у використанні аксіологічного підходу у вихованні є визначення тієї системи цінностей, котрі мають бути засвоєні людиною. Деякі науковці пропонують орієнтуватися на глобальні цінності: природа, культура, любов, сім'я, праця, свобода; інші – на істину, добро, красу. Незважаючи на існування різних класифікацій, слід зауважити, що основні загальнолюдські цінності залишаються сталими на всіх етапах розвитку суспільства. Такі цінності, як життя, здоров'я, любов, освіта, праця, мир, краса, творчість тощо, – є значущими для людини в усі часи [129, с. 10-12].

Важливим для нашого дослідження є твердження І. Беґа, що виховання на основі цінностей є основою формування духовного світу особистості [9, с. 72]. Виховання майбутніх юристів з метою формування у них правосвідомості, було зорієнтоване на загальнолюдські, національні та етично-правові цінності (свобода, справедливість, рівність, гуманізм). Виділяючи аксіологічний підхід у вихованні студентів коледжу спеціальності правознавство, зауважимо, що він зреалізовувався за такими напрямками:

1. Ставлення до особистості студента як найвищої цінності. Аксіологічний підхід орієнтує виховну діяльність на розвиток правосвідомості особистості майбутнього юриста як мету, суб'єкт, результат і головний критерій її ефективності. Кожен учасник виховного процесу є активним ціннісно-мотиваційним суб'єктом діяльності.
2. Формування власної стійкої системи етично-правових і професійних цінностей майбутнього юриста. Ця система цінностей детермінує мотивацію правової поведінки студента, ставлення його до інших людей і також визначає його життєвий та професійний шлях.
3. Створення умов для переведення етично-правових цінностей у суб'єктивні,

індивідуальні ціннісні орієнтації. Основними ціннісними орієнтаціями майбутніх юристів є поважне ставлення до права, почуття обов'язку, справедливість, гуманне ставлення до інших людей тощо [131].

Із аксіологічним тісно пов'язаний *культурологічний* підхід до виховання, зумовлений об'єктивним зв'язком людини з культурою. Виховання – важливий культурний процес, заснований на цінностях загальнолюдської та національної культури. Основні положення культурологічного підходу до виховання базуються на сучасних гуманістичних концепціях Г. Балла [5], М. Бастуна [4], І. Беха [8; 9], О. Бондаревської [16], С. Гончаренка [29; 30], В. Гури [34], О. Зязюна [55], О. Погодіної [108] та ін. Цей підхід характеризується об'єктивним зв'язком людини з культурою як системою цінностей.

Згідно з культурологічною концепцією правове виховання – це процес засвоєння особистістю правової культури, яка є «... і передумовою, і кінцевою метою, результатом соціалізації, репрезентуючи механізм трансляції правової культури від покоління до покоління за допомогою правового виховання» [112, с. 57]. І. Зязюн зауважує, що навчальний заклад освіти передусім забезпечує право особистості на самостійний культурний розвиток [55, с. 14]. М. Бастун, визначаючи культурологічний підхід, людину розглядає як вільну особу, яка через буття у культурі самовизначається як особистість [4, с. 14]. В. Гура зауважує, що культурологічний підхід базується на конструктивній концепції культури, «допомагає подолати протиріччя безособового уявлення людини і повернути майбутньому юристу його характеристики як вільної особистості, яка самовизначається» [34, с.16]. Вибір культурологічного підходу в нашому дослідженні зумовлений тим, що виховання виконує всі основні функції культури (інформативну, регулятивну, комунікативну, інтегративну, адаптивну).

Діяльнісний підхід у вихованні майбутніх юристів для формування їхньої правосвідомості передбачає спрямованість усіх педагогічних засобів на організацію інтенсивної спільної виховної діяльності. При цьому

зароджуються соціальні відносини між учасниками педагогічного процесу, в яких формуються і розвиваються навички та вміння правосвідомої поведінки майбутнього юриста. Діяльнісний підхід має чітко виражену практичну спрямованість. Основні його положення полягають у формуванні в студентів умінь моделювання правомірної поведінки відповідно до отриманих знань у конкретних ситуаціях професійної та громадської діяльності.

За визначенням А. Леонтєва, виховання є процесом трансформації цінностей, ідеалів, існуючих у культурі, через діяльність у реально діючі мотиви поведінки. Це означає, що майбутній юрист має виконувати юридичну діяльність не внаслідок впливу на нього обставин і педагогічного впливу, а внаслідок внутрішньої потреби, що виникає з усвідомленої необхідності власної правової поведінки, з переконання в її цінності та значущості для нього, його близьких і суспільства в цілому [78, с. 172].

Принципи правового виховання, у тому числі формування правосвідомості майбутніх юристів, широко представлені у наукових дослідженнях. Так, В.Кириченко до основних принципів формування правосвідомості відносить такі: а) зв'язок із практичною діяльністю: передбачає пріоритетність зорієнтованості студентів на навички соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, перш за все у своєму життєвому середовищі, вміння самостійно приймати рішення і діяти у правовому полі; б) зорієнтованість на позитивні соціальні дії, що означає цілеспрямованість громадянської освіти на соціальні очікування студентів, виховання потреби вчитися громадськості протягом усього життя; в) демократичність: означає виховання духу соціальної солідарності, справедливості, вміння конструктивно взаємодіяти з суспільством, з колективом, передбачає гуманістичні відносини між суб'єктами правового виховання, атмосферу взаємоповаги та довіри у колективі, студентське самоврядування, відкритість і зв'язок закладу вищої освіти з іншими соціальними угрупованнями (молодіжними організаціями, засобами масової інформації та ін.); г) плюралізм: означає виховання поваги до засад

політичної, ідеологічної, етнонаціональної різноманітності; виховання толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних доктрин, релігійних переконань [60].

Інший підхід до визначення принципів правового виховання майбутніх юристів представлений у монографії «Правове виховання в сучасній Україні», 2010. Авторами визначений підхід до визначення природи феномену правового виховання як соціокультурного явища. Цей підхід конкретизується у вигляді таких принципів: *принцип, що визначає статус людини як правокультурної істоти*. У цьому сенсі діяльнісна природа людини визначально виявляється через її правокультурний аспект. Наступний принцип – *взаємопроникнення культури і соціальності крізь консолідуючу правову площину їх існування*. Цей принцип стверджує наявність феноменів правової культури і правопорядку у вигляді їх співвідношення як змісту і форми для будь-якої людської спільноти та виявляє їх постійний взаємозв'язок і взаємовплив. Інший принцип – *антропосоціетальної відповідності*, що означає сумісність особистісно-поведінкових характеристик людини як члена даного суспільства та соціетальних характеристик цього суспільства (як єдності культури і соціетальності), має виняткове значення щодо специфікації підходів до організації правовиховання в етнічно розмаїтому середовищі. Застосування ж принципу *соціокультурного балансу* дозволяє визначити шляхи досягнення оптимального використання потенціалу різних компонентів правової системи соціуму, що перебувають у стані соціокультурної трансформації як умови розбудови громадянського суспільства. Урахування *принципу симетрії і взаємозворотності соціетальних процесів*, який означає, що кожному процесу, що відбиває динаміку суспільства як цілісної системи і має певну спрямованість, відповідає протилежно спрямований (симетричний) процес, дає змогу при розробленні нашої проблематики надати їй вірне вирішення.

Принципово інший підхід до визначення принципів правового виховання запропонували О. Зайчук, В. Журавський, Н. Оніщенко [25];

К. Нісімчук [97]; В. Андрущенко, Н. Дівінська, Б. Корольов, В. Луговий [100], Д. Єрмоленко [49]. Автори виходили із сутності побудови механізму правового виховання і поділяли принципи на: загальні і організаційно-функціональні принципи, що співвідносяться як внутрішнє і зовнішнє, як зовнішня мета і внутрішнє функціонування механізму з її досягнення. Принцип *об'єктивності* означає, що здійснення правовиховної діяльності має виходити з урахування реальних можливостей суспільства і держави, а також дійсного стану суб'єкта правовиховного впливу. Принцип *локальності* механізму правового виховання зводиться до того, що здійснення правовиховного впливу поширюється лише в межах цільового призначення даного механізму, тобто на формування правосвідомості і правової культури, а не широкого спектра світоглядних настанов. Принцип *конкретності* вимагає чіткого урахування при практичному здійсненні правовиховної діяльності конкретних умов і чинників, які впливають на здійснення та вирішення завдань у царині правового виховання. Принцип *науковості* полягає у тому, що вся правовиховна діяльність має будуватися, виходячи з новітніх досягнень юридичної, психологічної, педагогічної науки, а також потреб суспільної і правової практики. Принцип *законності* в реалізації правовиховної діяльності здійснюється в контексті з традиційною концепцією законності, яка існує у правовій практиці [112].

Друга група принципів – це організаційно-функціональні принципи, які безпосередньо визначають дієвість та ефективність системи правового виховання. До їх числа можна віднести такі. Принцип *раціональної організації* є особливо важливим, оскільки стосується передусім організаційних аспектів здійснення правовиховної діяльності. Принцип *комплексності і координованості механізму правового виховання* передбачає всебічний, комплексний, системний підхід до об'єкта правовиховного впливу, а також урахування всіх зв'язків і відносин між елементами та різними сторонами відповідної системи. Принцип *зворотного зв'язку у функціонуванні системи правового виховання* зводиться до того, що між

суб'єктами і об'єктами правового виховання повинен існувати зворотний зв'язок. Принцип *організації механізму правовиховної діяльності* за своєю сутністю є комплексним принципом [112]. Розглянемо принципи правового виховання. *Принцип гуманізму* у правовиховній роботі коледжу відігравав провідну роль, адже його основою є усвідомлення майбутніми юристами соціальної рівності усіх громадян. Ми додержувалися відомій у науковій літературі точки зору, що під категорією «гуманізм» у праві розуміють, з одного боку, спрямування суспільної і індивідуальної свідомості на людину, а з іншого – домінування у функціонуванні всієї правової системи природних прав і свобод людини, розвиток у неї вмінь та можливостей, формування внутрішньої свободи і відповідальності. Гуманізм виховання – це повага до особистих прав, потреб та інтересів студентської молоді [52].

Принцип демократизму передбачав втілення у виховній роботі з формування правосвідомості ідеї органічного поєднання прав і свобод, обов'язків та відповідальності особи. Демократія потребує широкої гласності, врахування громадської думки, широкого діалогу між державними установами та громадськістю [52].

Принцип інтеграції в процесі формування правосвідомості майбутніх фахівців з правознавства науковці пов'язують з інтегративним результатом гуманістичної спрямованості підготовки майбутнього юриста, його багатофункціональними можливостями. Щоб із загальнонаціональною користю інтегруватися в європейський культурний простір, слід оберігати свої національні здобутки, історичну пам'ять, літературу, мистецтво, науку. Для втілення процесів гуманізації у формування правосвідомості важливе вивчення європейської та світової теорії й практики, але й досить вивірена адаптація зарубіжних ідей та підходів до змісту вітчизняного правового виховання [153, с. 72-73].

Принцип зв'язку правового навчання і виховання із потребами практичної діяльності людини-громадянина і суспільства: передбачає відмову від абстрактного просвітництва у галузі правових знань і перехід до

діяльній моделі виховного процесу, в якому використовуються реальні правові дані, що базуються на основі діючого законодавства [18; 126].

Слушною є думка Д. Єрмоленка про те, що «зв'язок правового виховання молоді з практикою полягає не лише у підтвердженні теоретичних положень життєвими фактами, прикладами, а й у необхідності з'ясування та розкриття сутності праворозуміння, людського виміру права» [49, с. 27].

Принцип системності та міждисциплінарності змісту правового навчання і виховання. Ще К. Ушинський зазначав: «Щоб оволодіти наукою і вміти застосовувати її в житті, необхідно її вивчати в системі. Тільки система, безперечно, розумна, що виходить із самої суті предметів, дає нам повну владу над нашими знаннями» [143, с. 355]. Це, безумовно, стосується і правових знань, які також повинні вивчатися системно. Крім того, правове виховання молоді передбачає використання у певній системі прогресивних засобів, форм і методів правовиховної роботи [49, с. 27].

Принцип національної спрямованості, урахування в правовому навчанні національних традицій, економічних, політичних, духовних умов життя людей: стосується, визначення змісту навчання і виховання, що враховує ці особливості; надання навчальним закладам необхідної правової інформації з урахуванням державного законодавства [115].

Виокремлені методологічні підходи і принципи дозволили спроектувати теоретичну модель формування правосвідомості студентів спеціальності правознавство у виховному процесі коледжу. Основними складниками моделі формування правосвідомості майбутніх юристів ми визначили такі блоки: *цільовий* – характеризує мету навчально-виховного процесу – формування правосвідомості у майбутніх юристів; *організаційно-діяльній* – складається із форм, методів і технологій навчально-виховного процесу, спрямованих на досягнення мети педагогічного експерименту; *діагностично-результативний* блок передбачає визначення показників, критеріїв, а також розробку рівнів сформованості правосвідомості майбутніх юристів, добір діагностичного інструментарію для їх вимірювання.

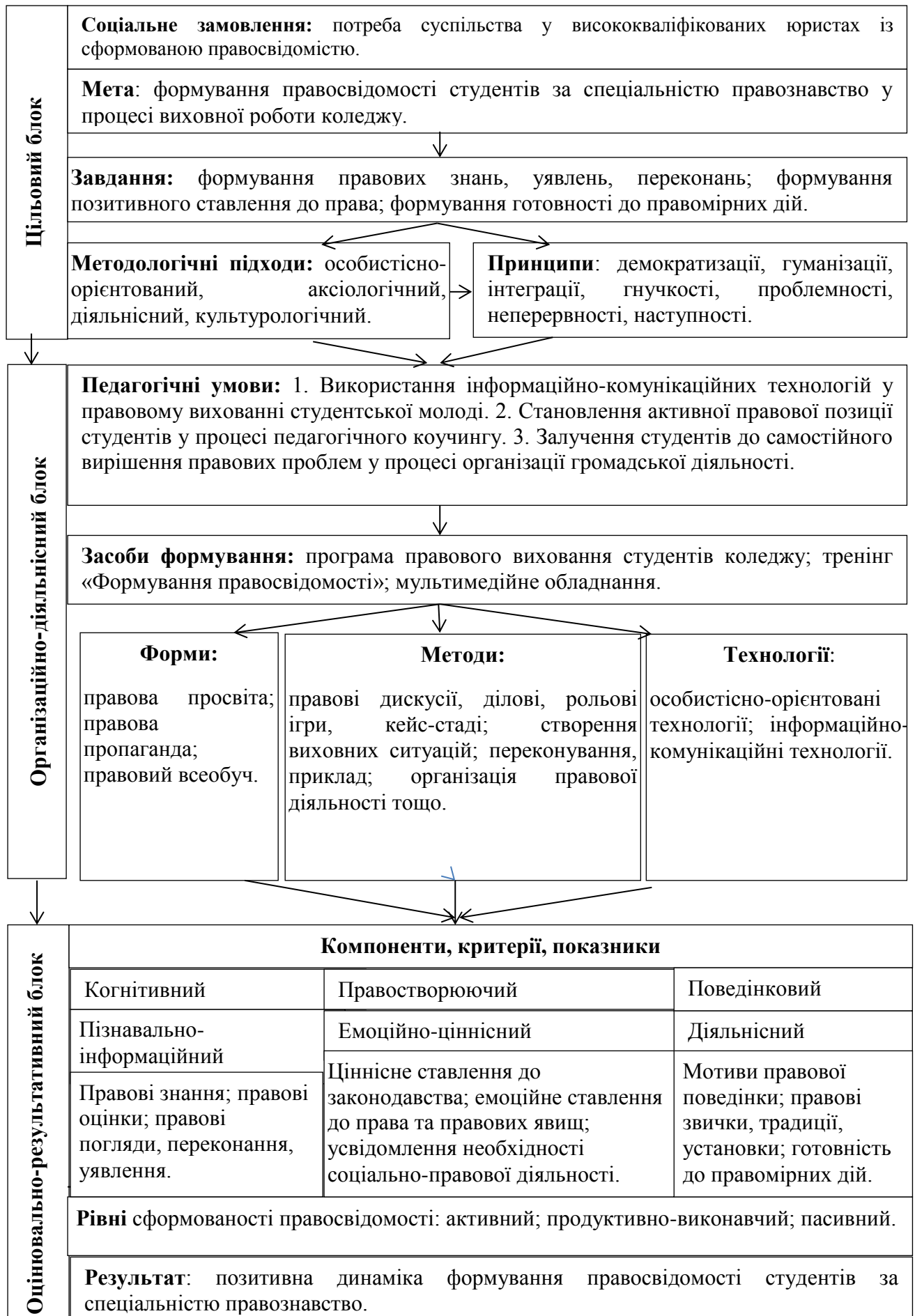

Рис. 1. Модель формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу

Проаналізуємо кожен із визначених блоків спроектованої моделі (Рис.3.1.). Першим блоком запропонованої моделі є *цільовий*. Мета традиційно розглядається як результат виховної діяльності, на досягнення якого спрямовані дії суб'єктів педагогічного процесу. В нашому дослідженні основною метою є формування у студентів спеціальності правознавство правової свідомості. Цільовий аспект моделі, спрямованої на формування правосвідомості майбутніх юристів у процесі виховної роботи коледжу, складається із системи таких завдань: формування правових знань, уявлень; формування ціннісного, позитивного ставлення до права; формування готовності до правомірних дій, профілактика їх виконання.

Змістовий блок спроектованої моделі передбачає відбір змісту виховної діяльності, спрямованого на формування правосвідомості майбутніх юристів. У цей блок включений «Тренінг формування правосвідомості».

Зміст виховання – педагогічно адаптована система професійних знань, переконань, уявлень, досвід творчої діяльності й емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, які студент усвідомлює у процесі виховної роботи коледжу, що включає такі елементи: сукупність наукових теоретичних знань про основні поняття, категорії, концепції теорії права, способи правової діяльності тощо; вміння й навички інтелектуальної правової діяльності: вміння давати правову оцінку ситуаціям, фактам, подіям, поведінці людей; уміння робити правильний моральний вибір; аналізувати правові й антиправові вчинки тощо; досвід творчої діяльності студентів, який сприятиме самостійному використанню раніше засвоєних правових знань, умінь і навичок у нових ситуаціях міжособистісної взаємодії, а також формуванню нових способів правової діяльності.

Професійна діяльність юриста передбачає високий рівень розвитку його правосвідомості, що, на нашу думку, означає наявність у нього ціннісно-усвідомленого ставлення до соціально-правової культури людини, до виконання своїх соціальних ролей у суспільстві; умінні виявляти соціально-правову складову проблеми у процесі професійної діяльності;

самостійно вирішувати правові проблеми відповідно до своїх професійних цінностей, досвіду нормативного спілкування в соціумі (у суспільстві, державі, професійному колективі, громадських організаціях тощо).

Аналіз положень проектів державних освітніх стандартів вищої професійної освіти, навчальних планів за спеціальністю правознавство показав, що процес формування правосвідомості майбутніх юристів відбувається з акцентом на його когнітивний компонент, при цьому часто ігнорується ціннісний, афективний і поведінковий компоненти.

На значення змістового інтелектуального компоненту правосвідомості майбутніх юристів вказує І. Подласий, який зміст виховання визначає як «систему знань, переконань, навичок, якостей і рис особистості, стійких звичок поведінки, котрими повинні володіти студенти відповідно до поставлених завдань» [109, с. 249]. У зміст виховання студентів коледжу спеціальності правознавство з метою формування у них правосвідомості ми включаємо: знання про морально-правові основи життя: основні моральні, правові цінності, ідеали, способи правової взаємодії між людьми; морально-правові норми і принципи, що регулюють взаємовідносини людей; передавання студентам юридичного досвіду суспільства; підвищення індивідуальної чи групової правосвідомості до рівня правосвідомості суспільства (соціальної групи); формування умінь, навичок і звичок правомірної поведінки у суспільстві (вміння орієнтуватися на іншого; вміння зрозуміти й вислухати людину; вміння співпереживати й співчувати іншому; вміння проявляти турботу, надавати правову допомогу оточуючим; вміння адекватної самооцінки й самокорекції своєї поведінки; вміння проектувати свою поведінку відповідно до правових норм; вміння протистояти й перешкоджати антиправовій поведінці, правовому нігілізму оточуючих; дотримання норм права; навички співпраці, міжособистісного спілкування та взаємодії в колективі; розвиток моральних якостей особистості; інтеграція правової, загальнокультурної та професійної складових майбутнього фахівця середньої ланки; формування здібностей організації роботи трудового

колективу з урахуванням вимог діючого законодавства; подальший розвиток правової культури фахівця середньої ланки; забезпечення необхідного рівня правових знань на основі комплексного й міждисциплінарного підходу при підготовці майбутніх юристів; інтеграція правової, загальнокультурної та професійної складових компетентності майбутнього фахівця; формування практичних навичок взаємодії з правоохоронними та юридичними органами.

Організаційно-діяльнісний блок включає весь використовуваний ефективний дидактичний інструментарій: послідовність і доцільність підбору форм, методів, педагогічних технологій із метою формування правосвідомості майбутніх юристів. Цей блок передбачає активізацію інтересу у студентів до правових норм здійснення майбутньої професійної діяльності; використання інтерактивних методів навчання у виховній роботі зі студентами (кейс-методи, методи розв'язування проблемних ситуацій, дискусії, круглі столи, ділові ігор тощо); рефлексію пошуку правомірних рішень професійних ситуацій. Основними формами правового виховання, передусім, є правове навчання та юридична практика, а також правове просвітництво і правова пропаганда.

Оцінювально-результативний блок містить методiku оцінки сформованості правової свідомості студентів – майбутніх юристів і його компонентів, а також результативність реалізації моделі її формування (три рівня – активний, продуктивно-виконавчий і пасивний).

Аналіз науково-методичної літератури дозволив виділити етапи розвитку правосвідомості у майбутніх юристів у процесі виховної роботи коледжу: *інформаційний, практично-орієнтований, діяльнісний*. Кожен етап виховання правосвідомості передбачав вирішення конкретно визначених цілей та завдань. Виховання на кожному етапі має певний зміст, який включає знання про право, вміння й навички правомірної поведінки та міжособистісної взаємодії в освітньому середовищі коледжу, що здійснювалися через відповідні методи, форми та технології. Реалізація кожного етапу виховного процесу дозволяла студентам – майбутнім юристам

досягнути якісно нового рівня сформованості правосвідомості. Охарактеризуємо виділені етапи.

На *інформаційному етапі* студенти отримували систематизовані знання про наукові категорії «право», «правосвідомість», «правова» культура», про зміст цих понять, їхню структуру, сутнісні характеристики, а також прояв цих характеристик у професійній діяльності юристів. Залучення студентів до загальнолюдських культурних цінностей, які є основою правосвідомості студентів, з урахуванням дисципліни «Культурологія» були визначені такі теми для обговорення у позанавчальний час: «Теорія культури», «Розвиток культури до нового часу», «Культура нового часу» тощо. Обговорювалися теми загально професійного характеру: «Я– студент-юрист», «Моя майбутня професія», «Конституція України», «Мої права та обов'язки» тощо.

У зміст виховання на цьому етапі включалися питання про сутність етично-правових взаємовідносин між людьми: моральна культура юриста, юридичний обов'язок, основні положення юридичної етики та деонтології тощо. Майбутні юристи вчилися поєднувати особисті інтереси з інтересами колективу, надавати допомогу одногрупникам і викладачам, дотримуватися елементарних етично-правових норм поведінки. Важливим було формування навичок встановлення контакту зі співрозмовниками, уміння спілкуватися й співпрацювати у первинному студентському колективі. Виховний аспект навчального процесу, спрямованого на формування у студентів-юристів правосвідомості, реалізувався за умов використання таких традиційних методів, як роз'яснення, переконання, педагогічна вимога, наслідування, привчання, вправи, доручення, заохочення, а також за допомогою інноваційних локальних технологій навчання. Отже, доцільне використання змісту, методів, форм і технологій виховного процесу, орієнтованого на формування правосвідомості майбутніх юристів, забезпечує позитивну динаміку у розвитку даної особистісної якості.

Підвищення рівня правосвідомості відбувався на *практично-орієнтованому етапі* процесу виховання майбутніх юристів. Цей етап

характеризувався вдосконаленням теоретичних правових знань під час їхньої практичної реалізації; передбачав створення виховних ситуацій, спрямованих на закріплення морально-правової поведінки. Використовувалися активні методи виховання, а також проектні технології.

Виховний процес на практично-орієнтованому етапі передбачав залучення студентів до суспільно-корисної діяльності. Важливо виховувати у них непримириму позицію стосовно будь-яких проявів антиправової поведінки. У зміст виховання доцільно включити знання про зміст, види і форми волонтерської роботи; вміння оцінювати конкретні правові ситуації, пропонувати й надавати правову допомогу громадянам, які її потребують; навички звичного виконання правових норм.

Третім ми визначили *діяльнісний етап*, який окрім виховного процесу передбачав накопичення юридичного досвіду в умовах виробничих практик (зокрема, у Консультаційно-правовому центрі «Вінницька міська юридична клініка») і участі у різних видах громадської діяльності («Школа молодого юриста», «Центр правової допомоги» тощо). Нами встановлено, що практико-орієнтовані види діяльності позитивно впливають на: формування почуття права та законності, правових поглядів, правових переконань, ставлення до діючого законодавства – на заняттях «Школи молодого юриста» з тем, присвячених кримінальному та конституційному праву; становлення логіко-правового мислення, формування правових почуттів, емоцій і правових переживань; формування правового досвіду, ставлення до прав, свобод і обов'язків громадян; формування державно-правових ідеалів та ідей; якісне вдосконалення правослухняної поведінки, корекція деформації правосвідомості, дефектів правосвідомості, правових ілюзій; вдосконалення юридичної діяльності, засвоєння правового досвіду, отримання юридичної практики; формування правових установок, відповідальності особистості як основи її поведінки; засвоєння правових традицій і залучення до правової практики як основи юридичної освіти.

Аналіз виховної роботи в коледжах свідчить про те, що її змістова основа має бути продовженням навчальних занять та виробничої практики і відбуватися в процесі роботи з нормативно-правовими актами, що допомагає набувати правовий досвід.

3.3. Аналіз результатів формувального етапу дослідно-експериментального дослідження

На заключному етапі дослідження ми провели кількісний і якісний аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи. Етап оцінки її результативності пов'язаний із аналізом отриманих результатів після формувального експерименту. На цьому етапі визначалася динаміка рівнів сформованості правосвідомості та її компонентів у студентів коледжу, прогнозувалися перспективи подальшої діяльності. При цьому ми користувалися такими методами, як спостереження, анкетування, письмова інтерпретація, бесіди, інтерв'ю, а також методами математичної статистики для обробки даних. Це дало змогу розглянути педагогічні факти в усій їхній складності, взаємозв'язках і виразити результати педагогічного експерименту в кількісних і якісних показниках.

Дослідження рівнів сформованості правосвідомості та її компонентів у майбутніх юристів проводилося за допомогою зазначених вище методів діагностики, що використовувалися на констатувальному етапі дослідження (табл.2.4.).

Розглянемо особистісні якості майбутніх юристів за допомогою опитувальника Кеттела [139] (Дод. Д) після проведення заходів, спрямованих на формування правосвідомості майбутніх юристів.

Порівняльний аналіз в експериментальних групах на двох етапах дослідження (констатувальному та контрольному) зафіксував статистично значні відмінності (табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

**Порівняльна характеристика показників за шкалами
опитувальника Р.Кеттела студентів експериментальних груп на
констатувальному та контрольному етапах дослідження**

Фактор	Інтерпретація фактора	Середній бал на констатувальному етапі	Середній бал на контрольному етапі
A	Відкритість-замкненість	9	8,3
B	Розвинене мислення – обмежене мислення	5,2	7,9
C	Емоційна стабільність – емоційна нестійкість	6,2	8,5
E	Незалежність – податливість	7,4	8,9
F	Безпечність – стурбованість	8,2	9,4
G	Свідомість – безпринципність	7,2	9,6
H	Сміливість – сором'язливість	9,6	9,8
I	Чуттєвість – твердість	9,4	7,6
L	Підозрілість – довірливість	9,4	8,2
M	Богемність – практичність	6,6	8,7
N	Витонченість – простота	9,4	9,8
O	Схильність до провини – самовпевненість	8,7	9,4
Q1	Радикалізм – консерватизм	4,4	7,6
Q2	Самостійність – залежність від групи	3,8	8,1
Q3	Самоконтроль – індиферентність	6,7	9,8
Q4	Напруга – релаксація	4,8	5,3

Результати на контрольному етапі дослідження відображають тенденцію до розвитку інтелектуальних якостей, здібність до навчання, більш високе абстрактне мислення. Отже, після проведення формуального експерименту, майбутні юристи стали більше концентрувати свою увагу на завданні, відмежовуватися від емоційних переживань, котрі заважають розв'язувати інтелектуальні задачі.

Більш високі показники за шкалою «G» на контрольному етапі дослідження свідчать, що студенти стали більш високоморальними, у них підвищився рівень самосвідомості у порівнянні з констатувальним етапом дослідження. Майбутні юристи частіше стали керуватися почуттям обов'язку та контролювати свою поведінку. Результати за шкалою «I» виявляють тенденцію до розвитку реалістичності, незалежності. Високі показники характерологічних особливостей за шкалою «L» свідчать про тенденцію до зменшення показників адекватної та реалістичної підозрілості. Більш високі показники за шкалою «M» на контрольному етапі дослідження свідчать про те, що для студентів-юристів на цьому етапі виявляється тенденція до розвитку індивідуалізму, орієнтації на внутрішні потреби, самомотивованість діяльності. Все це характеризує більш високий рівень організації мисленнєвої діяльності, її самостійність і високий рівень самосвідомості особистості. Аналіз результатів за шкалою «Q1» показав, що на контрольному етапі дослідження майбутнім юристам притаманні різноманітні інтелектуальні інтереси, прагнення до отримання нової інформації із різних галузей знань, бажання експериментувати. Результат за шкалою «Q2» показав, що студенти-юристи після реалізації заходів, спрямованих на формування правосвідомості стали більш незалежними. Для них виявляється тенденція розвитку заповзятливості, прийняття та виконання самостійних рішень. Студенти стали менше потребувати підтримки та схвалення з боку інших.

Більш високі показники у студентів за шкалою «Q3» на контрольному етапі дослідження, спрямовані до позитивного полюсу «Q3+», свідчать про їхню організованість, уміння контролювати себе, наполегливо та планомірно йти до своєї мети (вольовий контроль емоцій і поведінки). Студенти стали виявляти турботливість про самоповагу та соціальну репутацію, намагаються бути уважними та дотримуються даного слова. Аналіз результатів за шкалою «Q4» свідчить, про високу емоційну напругу у майбутніх юристів, збудження та стурбованість щодо своєї майбутньої професійної діяльності. Протилежні

показники були виявлені у студентів на констатувальному етапі дослідження: спостерігалася флегматичність, недостатня професійна мотивація.

Результати дослідження показали, що у майбутніх юристів на контрольному етапі дослідження було виявлено позитивну динаміку рівнів сформованості особистісних характеристик та якостей, важливих для здійснення успішної професійної діяльності, у той час, коли на констатувальному етапі, було виявлено якості, котрі мали негативний вплив на формування професійно значимих властивостей. Вважаємо, що у студентів на констатувальному етапі дослідження ще не досить сформоване професійне бачення світу, не сформована система цінностей, характерна для юридичних спеціальностей, що в результаті і визначає недостатню вираженість у них професійно значущих якостей.

На основі якісного та кількісного аналізу змісту особистісних факторів та їхніх взаємозв'язків зроблено узагальнені висновки за комплексами психолого-акмеологічних факторів: інтелектуальні особливості (фактори В, М, Q1) більше виражені на контрольному етапі дослідження; емоційно-вольові особливості (фактори С, G, I, O, Q3, Q4) характеризують тенденцію розвитку стресостійкості у студентів-майбутніх юристів; комунікативні властивості та особливості міжособистісної взаємодії (фактори А, Н, F, E, Q2, N, L) також характеризують ситуацію розвитку особистості як ситуацію розвитку соціальної сміливості, впевненості у собі, самостійності у прийнятті та виконанні рішень на основі адекватної самооцінки і високого рівня розвитку загальноосвітніх і професійних навичок.

Студенти-юристи експериментальних груп на контрольному етапі дослідження характеризуються високою здібністю до навчання, абстрактністю мислення (значення за шкалою «В» вище середнього); емоційною стійкістю (значення за шкалою С); нормативністю поведінки та суджень (середні значення за шкалою G); консервативністю та дотриманням правил, повагою принципів (середні значення за шкалою Q1); швидше практичністю, ніж схильністю до використання своєї уяви (середні значення

за шкалою М); добре вміють контролювати свою поведінку, володіють більш вираженими вольовими якостями (значення вище середнього за шкалою Q3).

Критерієм визначення рівня правосвідомості у майбутніх юристів є сформованість її структури, що включає три компоненти: когнітивний (об'єм теоретичних правових знань; правові оцінки; правові погляди, переконання, уявлення); правостворюючий (ціннісне ставлення до законодавства, емоційне ставлення до права та правових явищ, усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності); поведінковий (мотиви правової поведінки; правові звички, традиції, установки; готовність до правомірних дій).

Для визначення рівня сформованості правосвідомості студентів спеціальності правознавство на контрольному етапі дослідження ми використовували методи і методики, визначені у п.2.2. (табл. 2.4.). Сформованість когнітивного компоненту правосвідомості у майбутніх юристів визначалася за допомогою методу розв'язування правових задач (Дод. Б), методу тестування (Дод. А) та інтерв'ювання. Переведення відповідей студентів на тестові завдання здійснювалося відповідно до критеріїв, визначених у таблиці 2.5. Результати, отримані під час аналізу когнітивного компоненту правосвідомості студентів-юристів на контрольному етапі дослідження представлено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Показники сформованості когнітивного компонента правосвідомості майбутніх юристів на контрольному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Активний		Продуктивно-виконавчий		Пасивний	
		<i>n_i</i>	%	<i>n_i</i>	%	<i>n_i</i>	%
КГ	Правові знання	15	7	72	32	137	61
	Правові оцінки	30	13	93	42	101	45
	Правові погляди, переконання, уявлення	36	16	123	55	65	29
	Загальний показник	27	12	96	43	101	45

ЕГ	Правові знання	69	30	102	45	57	25
	Правові оцінки	95	42	117	51	16	7
	Правові погляди, переконання, уявлення	88	38	129	57	11	5
	Загальний показник	84	37	116	51	28	12

Наочно дані таблиці 3.2 представлено на рисунку 3.2:

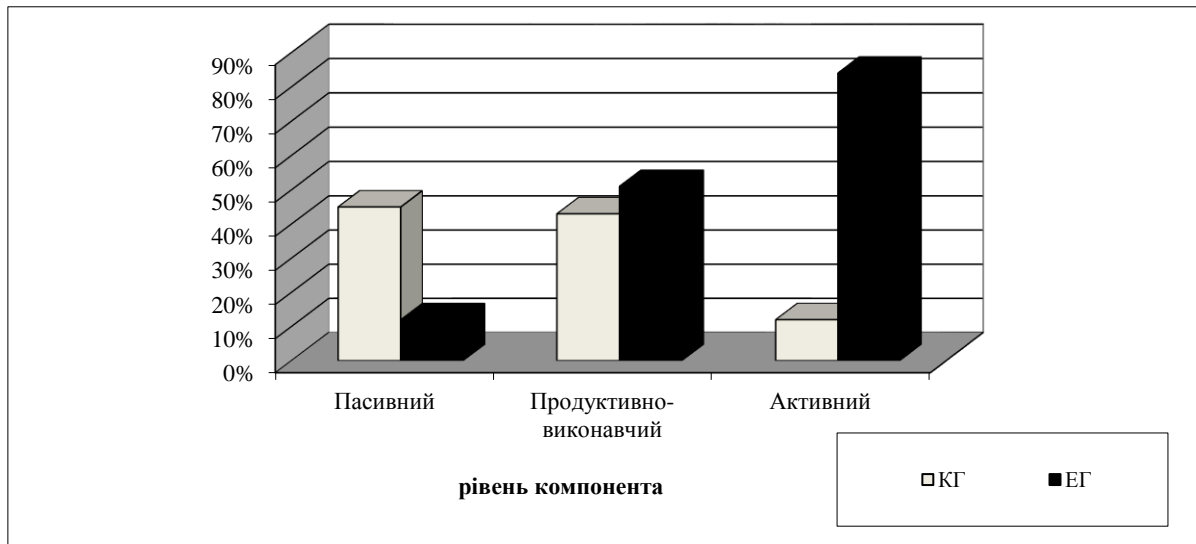

Рис. 3.2. Показники сформованості когнітивного компонента правосвідомості майбутніх юристів на контрольному етапі дослідження

Під час дослідження когнітивного компонента правосвідомості у студентів спеціальності правознавство можна констатувати позитивну динаміку в його формуванні. Якщо на констатувальному етапі в експериментальних групах було виявлено 62% студентів із пасивним рівнем сформованості когнітивного компоненту правосвідомості, то на контрольному етапі кількість студентів із даним рівнем набагато зменшилася (із 62% до 12%). При цьому значно збільшилась кількість студентів із активним і продуктивно-виконавчим рівнями сформованості когнітивного компоненту правосвідомості: відповідно 37% та 51%.

Отже, робота з нормативно-правовими актами, рольові ігри, соціально-психологічний тренінг, робота у «Школі молодого юриста», у «Центрі правової допомоги» та участь у різних правових заходах дозволила студентам ЕГ значно розширити, поглибити та збагатити соціально-правові

знання – студенти стали більше розбиратися у нормативно-правових актах України, стали розуміти значення і зміст права, законів, нормативних актів, їхні соціально-правові знання стали ґрунтовнішими, глибшими, більш стійкими. У контрольних групах, як видно із таблиці 3.2, значних змін у рівні сформованості даного компонента не відбулося. Як і на констатувальному етапі дослідження більшість студентів КГ мають низький (пасивний) рівень сформованості когнітивного компоненту – 45%, середній рівень (продуктивно-виконавчий) мають 43% (на констатувальному етапі даний рівень був у 37% студентів), показник високого (активного) рівня також дещо збільшився – із 5% до 12%.

Проаналізуємо результати дослідження правостворюючого компонента правосвідомості студентів спеціальності правознавство, який визначається емоційно-ціннісним критерієм із показниками: ціннісне ставлення до законодавства, емоційне ставлення до права та правових явищ, усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності.

Рівень сформованості правостворюючого компонента (емоційно-ціннісний критерій) правосвідомості майбутніх юристів (ціннісну складову) досліджувався за допомогою опитувальника М. Рокіча «Ціннісні орієнтації» (Дод. Е), при цьому користувалися таблицею 2.7. Аналіз відповідей студентів виявив, що у майбутніх юристів ЕГ значно збільшився активний і продуктивно-виконавчий рівень ціннісного критерію правосвідомості: відповідно, 38% та 46%. Пасивний рівень ми спостерігали лише у 16% студентів. Отримані результати показали, що у студентів ЕГ у структурі мотиваційно-ціннісної сфери почали домінувати такі цінності, як вихованість, чесність, упевненість у собі, пізнання тощо. У контрольних групах також відбулися певні зміни: активний рівень у 22% студентів; продуктивно-виконавчий – у 33% і пасивний – у 45% студентів – майбутніх юристів. Також при оцінці рівнів сформованості правосвідомості у студентів спеціальності правознавство за правостворюючим компонентом (емоційна складова) ми використовували метод незакінчених речень (Дод. Г). Методика

цього методу описана у п. 2.2. У відповідях студентів ЕГ на незакінчені речення дещо рідше стали зустрічатися негативне чи полярне ставлення до права, законодавства, власних правових переконань і установок. Переважаючими емоційними станами у цих групах стали: спокій (коли мені необхідно діяти у певній правовій ситуації, я спокійний..., а раніше було ... я нервую, переживаю, не знаю, куди звернутися...); упевненість (якщо мені необхідно працювати з клієнтом – правопорушником, то я впевнений у собі, знаю, що робити, а раніше було ... буду сердитися на нього...) тощо. Емоційну складову компоненту, що досліджувався, ми вимірювали також і за допомогою методики В. Бойко (Дод. К), який виділяє чотири рівні емпатії: високий, середній, занижений, дуже низький. На основі аналізу показників окремих шкал підраховувалася сумарна оцінка рівня емпатії.

На цьому етапі дослідження методика В. Бойко показала, що у студентів ЕГ покращився рівень емпатії: високий – 48,3%, середній – 33,7%, низький – 12% і лише у 6% студентів було зафіксовано занижений рівень емпатії. У студентів КГ ці показники були наступними: низький – 9,4%, занижений – 49,7%, середній – 38,5%, високий – 2,4% (рис.3.3).

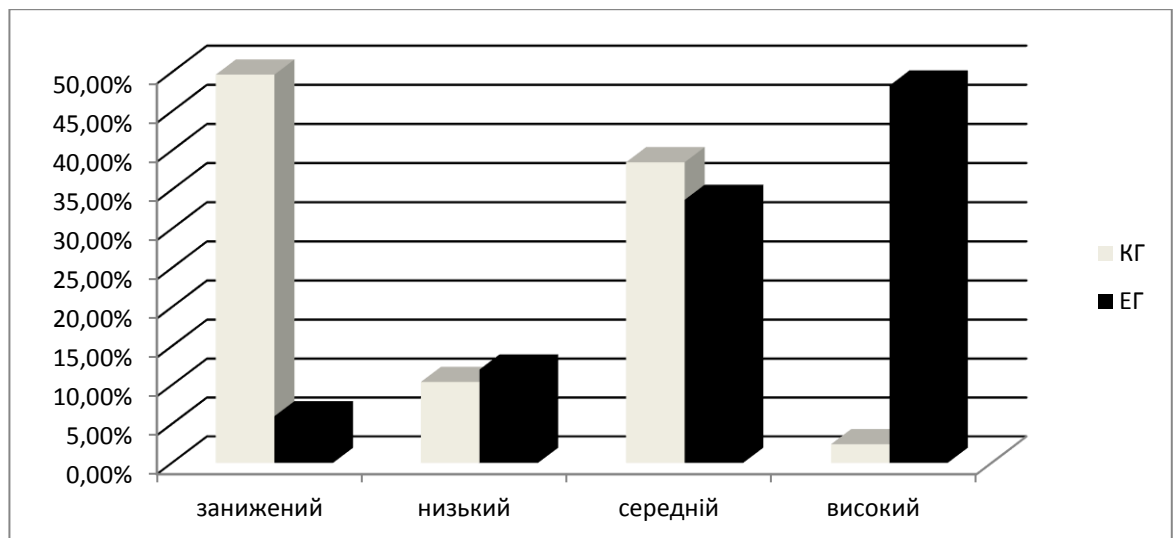

Рис. 3.3. Рівні розвитку емпатії у студентів ЕГ та КГ на контрольному етапі дослідження

Переважання позитивних рівнів емоційної складової правостворюючого компоненту у студентів ЕГ свідчить про розвинену

емпатійну здібність у майбутніх юристів: співчувати, переживати за іншу людину, поставити себе на її місце, прийти на допомогу тощо. Результати сформованості правостворюючого компонента правосвідомості за трьома показниками у студентів спеціальності правознавство наведено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Показники сформованості правостворюючого компонента правосвідомості майбутніх юристів на контрольному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Активний		Продуктивно-виконавчий		Пасивний	
		<i>n_i</i>	%	<i>n_i</i>	%	<i>n_i</i>	%
КГ	Ціннісне ставлення до законодавства	29	13	76	34	119	53
	Емоційне ставлення до права та правових явищ	34	15	71	32	119	53
	Усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності	38	17	74	33	112	50
	Загальний показник	34	15	74	33	116	52
ЕГ	Ціннісне ставлення до законодавства	87	38	96	42	45	20
	Емоційне ставлення до права та правових явищ	119	52	91	40	18	8
	Усвідомлення необхідності соціально-правової діяльності	89	39	87	38	52	23
	Загальний показник	98	43	91	40	39	17

Ми вважаємо, що на формування і розвиток правостворюючого компонента правосвідомості у майбутніх юристів позитивний вплив мав саме соціально-психологічний тренінг, оскільки він сприяв адекватному усвідомленню та емоційним реакціям на конкретні правові проблеми, правові ситуації тощо. Третім структурним компонентом правосвідомості майбутніх юристів виокремлено поведінковий. Як і на констатувальному етапі дослідження, вимірювали його за допомогою методики діагностики Т. Лірі (Дод. Ж), методу аналізу професійних ситуацій і методу вирішення правових

задач (Дод. В). Під час переведення характеристик відповідей студентів, оцінюючи поведінковий компонент правової свідомості використовувалися критерії, представлені в таблиці 2.10. Узагальнені результати вивчення поведінкового компонента за трьома показниками: мотиви правової поведінки; правові традиції, установки; готовність до правомірних дій подано в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

**Показники сформованості поведінкового компонента
правосвідомості майбутніх юристів на контрольному етапі дослідження**

Групи	Показники	Рівні					
		Активний		Продуктивно-виконавчий		Пасивний	
		n_i	%	n_i	%	n_i	%
КГ	Мотиви правової поведінки	21	9	66	29	137	62
	Правові звички, традиції, установки	29	13	72	32	123	55
	Готовність до правомірних дій	22	10	48	21	154	69
	Загальний показник	24	10	62	28	138	62
ЕГ	Мотиви правової поведінки	121	53	85	37	22	10
	Правові звички, традиції, установки	129	56	89	39	10	5
	Готовність до правомірних дій	131	57	90	39	7	4
	Загальний показник	127	55	88	39	13	6

Як бачимо із таблиці, досить позитивна динаміка спостерігається при сформованості поведінкового компоненту правосвідомості у студентів експериментальних груп: активний рівень мають 55%, продуктивно-виконавчий – 39% і лише 6% студентів мають пасивний рівень сформованості поведінкового компонента. Отримані дані свідчать про те, що студенти ЕГ отримали навички розв’язування правових задач, професійних і особистісних ситуацій на основі отриманих правових знань. Майбутні

юристи продемонстрували високі здібності приймати правові рішення, діяти в межах існуючих нормативно-правових документів. Такі значні зміни в рівнях сформованості поведінкового компоненту правосвідомості студентів – майбутніх юристів, пов'язані, насамперед, із використанням методів педагогічного коучингу. Імітаційна професійна діяльність у «Школі молодого юриста» та у Центрі правової допомоги дозволила студентам навчитися застосовувати правові знання в процесі вирішення правових задач, а проведення практичних консультацій, вирішення практичних справ клієнтів закріпило дану здібність у процесі реальної професійної діяльності. У контрольних групах показник пасивного рівня зменшився лише на 3%; активний і продуктивно-виконавчий рівні збільшилися майже на 2%, тобто можна констатувати, що в КГ змін не відбулося. Розглянемо узагальнені результати сформованості правосвідомості студентів коледжу спеціальності правознавство. Результати даних таблиць 3.2, 3.3, 3.4 зведемо в одну загальну таблицю (Табл. 3.5).

Таблиця 3.5.

Результати діагностики сформованості правосвідомості студентів коледжу спеціальності правознавство за трьома компонентами після експерименту

Групи	Компоненти	Рівні					
		Активний		Продуктивно-виконавчий		Пасивний	
		n_i	%	n_i	%	n_i	%
КГ	Когнітивний	27	12	96	43	101	45
	Правостворюючий	34	15	74	33	116	52
	Поведінковий	24	10	62	28	138	62
	Загальний показник	28	12	77	35	119	53
ЕГ	Когнітивний	84	37	116	51	28	12
	Правостворюючий	98	43	91	40	39	17
	Поведінковий	127	55	88	39	13	6
	Загальний показник	103	45	98	43	27	12

Продемонструємо отримані дані за допомогою діаграми (Рис. 3.4).

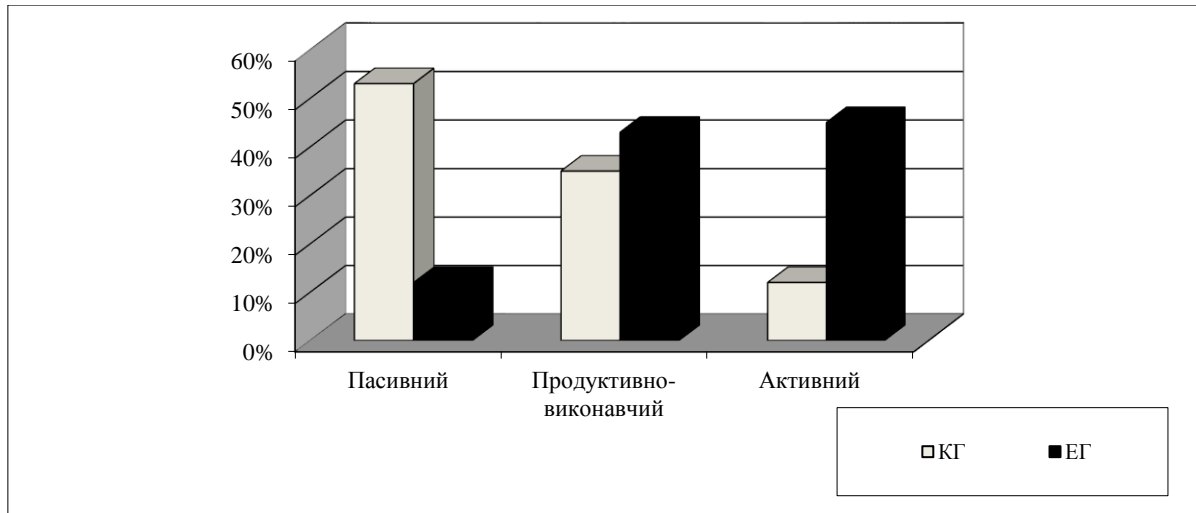

Рис. 3.4. Рівні сформованості правосвідомості майбутніх юристів на контрольному етапі дослідження

Для порівняння рівнів сформованості правосвідомості у студентів КГ та ЕГ до та після експерименту об'єднаємо усі отримані дані у таблицю 3.6, цим самим продемонструємо динаміку змін, які відбулися в цих групах під час формувального експерименту (Табл.3.6):

Таблиця 3.6.

Динаміка рівнів сформованості правосвідомості у студентів коледжу спеціальності правознавство до та після експерименту

Рівні	Експериментальна група					Контрольна група				
	До експ.		Після експ.		Динаміка	До експ.		Після експ.		Динаміка
	n_i	%	n_i	%		n_i	%	n_i	%	
Активний	22	10	103	45	+35	20	9	28	12	+3
Продуктивно-виконавчий	66	29	98	43	+14	70	31	77	35	+4
Пасивний	140	61	27	12	-49	134	59	119	53	-6

Порівняння результатів констатувального та контрольного етапів дослідження свідчить про те, що в результаті формувального експерименту у студентів ЕГ значно підвищився позитивний (активний, продуктивно-виконавчий) рівень правосвідомості. А саме: на 35% збільшилась кількість студентів із активним рівнем правосвідомості; на 14% – з продуктивно-виконавчим; при цьому на 49% зменшилась кількість студентів – майбутніх

юристів із пасивним рівнем правової свідомості. Отримані результати дослідження перевіримо за допомогою методів математичної статистики. Насамперед, скористаємося методами кореляційного аналізу для встановлення зв'язку та його тісноти між фактом впровадження методики формування правосвідомості у майбутніх юристів і наявністю у них активного та пасивного рівнів цієї якості після формувального експерименту. Для цього складаємо таблицю 3.7, використавши дані таблиці 3. 6.

Таблиця 3.7.

Зв'язок між впровадженою методикою та рівнями правосвідомості у студентів КГ і ЕГ після формувального експерименту

	Кількість студентів		
	Активний рівень	Пасивний рівень	Разом
ЕГ	$q_{11} = 103$	$q_{12} = 27$	$q_1 = 130$
КГ	$q_{21} = 28$	$q_{22} = 119$	$q_2 = 147$
Разом	$Q_1 = 131$	$Q_2 = 146$	$N = 277$

Для вимірювання зв'язку скористаємося коефіцієнтом асоціації Φ , запропонованим К. Пірсоном [146, с. 270]:

$$\Phi = \frac{q_{11}q_{22} - q_{12}q_{21}}{\sqrt{q_1q_2Q_1Q_2}} = \frac{103 \cdot 119 - 27 \cdot 28}{\sqrt{130 \cdot 147 \cdot 131 \cdot 146}} = 0,6.$$

Так як число $\Phi = 0,6 > 0,3$, то можна вважати, що зв'язок між фактом впровадження запропонованої методики, педагогічних умов у виховний процес коледжу та рівнями правосвідомості у студентів спеціальності правознавство існує. Для перевірки цього висновку скористаємось критерієм $\chi^2 = N \cdot \Phi^2$. Величина χ^2 для таблиці виду 3.7 має ступінь свободи 1. Для рівня значущості $\alpha = 0,05$ та ступеню свободи 1 за таблицями [146, с. 288] знайдемо критичне значення $\chi_{кр}^2(0,05;1) = 3,841$. Оскільки $\chi^2 > \chi_{кр}^2$, то робимо загальний висновок, що між досліджуваними явищами є статистично значущий зв'язок.

Далі, користуючись критерієм однорідності Пірсона χ^2 , порівняємо рівні сформованості правосвідомості у студентів КГ та ЕГ до та після експерименту. Спостережуване значення критерію обчислюємо за формулою

$$\chi_{сном}^2 = n_{КГ} \cdot n_{ЕГ} \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_{КГ_i}}{n_{КГ}} - \frac{n_{ЕГ_i}}{n_{ЕГ}} \right)^2}{\frac{n_{КГ_i}}{n_{КГ}} + \frac{n_{ЕГ_i}}{n_{ЕГ}}}.$$

Порівняємо результати діагностики рівнів правосвідомості у студентів КГ та ЕГ до експерименту. Нульова гіпотеза: H_0 – «у студентів КГ та ЕГ відмінності до експерименту відсутні» (тобто групи на констатувальному етапі дослідження є однорідними); альтернативна H_1 – «відмінності не є випадковими».

$$\chi_{сном}^2 = 51072 \left[\frac{\left(\frac{22}{228} - \frac{20}{224} \right)^2}{44} + \frac{\left(\frac{66}{228} - \frac{70}{224} \right)^2}{136} + \frac{\left(\frac{140}{228} - \frac{134}{224} \right)^2}{274} \right] = 0,31.$$

Критичне значення критерію для $L=3-1$ ступенів свободи та рівня значущості $\alpha = 0,05$ знаходимо за таблицями [87, с. 404]. $\chi_{кр}^2 = (2; 0,05) = 5,99$.

Оскільки $\chi_{сн}^2 = 0,31 < 5,99 = \chi_{кр}^2$, то нульову гіпотезу необхідно прийняти, тобто перед початком формувального експерименту ЕГ та КГ були однорідними. Порівняємо результати діагностики рівнів правосвідомості у студентів КГ та ЕГ після експерименту. Нульова гіпотеза: H_0 – «у студентів КГ та ЕГ відмінності після експерименту відсутні» (тобто розбіжності у числових значеннях випадкові); альтернативна H_1 – «відмінності не є випадковими і спричинені впровадженою методикою». Для перевірки цієї гіпотези скористаємося критерієм однорідності χ^2 . Спостережуване значення критерію знаходимо за формулою:

$$\chi_{сном}^2 = n_{КГ} \cdot n_{ЕГ} \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_{КГ_i}}{n_{КГ}} - \frac{n_{ЕГ_i}}{n_{ЕГ}} \right)^2}{\frac{n_{КГ_i}}{n_{КГ}} + \frac{n_{ЕГ_i}}{n_{ЕГ}}}.$$

$$\chi^2_{\text{ном}} = 51072 \left[\frac{\left(\frac{103}{228} - \frac{28}{224} \right)^2}{131} + \frac{\left(\frac{98}{228} - \frac{77}{224} \right)^2}{175} + \frac{\left(\frac{27}{228} - \frac{119}{224} \right)^2}{146} \right] = 10,23.$$

Оскільки $\chi^2_{\text{кр}} = 10,23 > 5,99 = \chi^2_{\text{кр}}$, то нульову гіпотезу необхідно відхилити, тобто результати ЕГ у порівнянні з КГ після експерименту не є випадковими, а є результатом впровадженої в навчально-виховний процес коледжів методики формування правосвідомості у майбутніх юристів. Також порівняємо результати діагностики рівнів правосвідомості у студентів ЕГ до та після експерименту.

Обчислимо середній рівень правосвідомості у студентів ЕГ відповідно до експерименту та після. Для зручності обчислень активний рівень позначимо 3 балами; продуктивно-виконавчий – 2 балами і пасивний – 1 балом. Тоді отримаємо: $\bar{x}'_{EG} = \frac{\sum x_i n'_i}{n} = \frac{22 \cdot 3 + 66 \cdot 2 + 140 \cdot 1}{228} \approx 1,48$.

$$\bar{x}''_{EG} = \frac{\sum x_i n''_i}{n} = \frac{103 \cdot 3 + 98 \cdot 2 + 27 \cdot 1}{45} = 2,33.$$

Знайдемо різницю між середніми балами після експерименту і до:

$$2,33 - 1,48 = 0,85.$$

Вважаємо, що ця різниця не є випадковою, а спричинена результативністю запропонованої методики. Доведемо це статистично за допомогою критерію Стюдента, спостережуване значення якого знайдемо за формулою [87, с. 390].

$$Z_{\text{кр}} = \frac{|\bar{x}''_{EG} - \bar{x}'_{EG}|}{\sqrt{\frac{S''^2_{EG} + S'^2_{EG}}{n-1}}},$$

де S''^2_{EG} , S'^2_{EG} – виправлені дисперсії, відповідно до та після експерименту, які знаходимо за формулами:

$$S'^2_{EG} = \frac{n}{n-1} \left(\frac{\sum x_i^2 \cdot n_i}{n} - [\bar{x}'_{EG}]^2 \right) = 1,004 \cdot 0,45 = 0,4518.$$

$$S_{EG}^{n2} = \frac{n}{n-1} \left(\frac{\sum x_i^2 \cdot n_i}{n} - [\bar{x}_{EG}^n]^2 \right) = 1,004 \cdot 0,47 = 0,472.$$

Тоді спостережуване значення критерію рівне:

$$Z_{cn} = \frac{0,85}{\sqrt{\frac{0,4518 + 0,472}{227}}} = \frac{0,84}{0,0632} = 13,29.$$

Критичне значення критерію знаходимо за формулою:

$$\Phi(Z_{кр}) = \frac{1-2\alpha}{2} = \frac{1-2 \cdot 0,01}{2} = 0,49 \Rightarrow Z_{кр} = 2,34,$$

де $\Phi(x)$ – функція Лапласа, значення якої знаходимо за таблицями [60, с. 402], $\alpha = 0,01$ – рівень значущості.

Оскільки $Z_{cn} > Z_{кр}$, то це означає, що різниця між середніми значеннями в ЕГ до та після експерименту не є випадковою, а є результатом запровадженої в цих групах експериментальної методики. Тобто ми статистично довели, що дана методика має значний дидактичний ефект і завдяки їй значно підвищився рівень правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство.

Висновки до третього розділу

На основі аналізу й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту обґрунтовано модель і комплекс педагогічних умов формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу. Щодо першої педагогічної умови – використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді – було доведено, що впровадження ІКТ в освітній процес коледжу дозволяє досягнути таких результатів, як: сформована здатність аналізувати інформацію для вирішення нестандартних ситуацій, оцінювання результатів своєї діяльності, прийняття відповідних рішень у професійній ситуації; сформована здатність робити аргументовані висновки на основі аналізу інформації, використовувати інформацію для

планування та виконання юридичної діяльності. Методика реалізації цієї педагогічної умови передбачала авторські напрацювання щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді та включала: інформаційний прес-центр, інформаційний вісник, сайт коледжу, інтернет-клуб, мережеві турніри, дистанційні олімпіади, мережеві проекти тощо.

Щодо другої педагогічної умови – становлення активності правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу – було виявлено, що коучинг – це синтез тренінгових технологій. У процесі роботи були визначені основні функції викладача-коуча: мотиваційна; виховна; інформаційна; розвивальна; організаційна; інтегрувально-диференціальна; фасилітаційна тощо. Форми організації, що були зреалізовані у роботі зі студентами коледжу спеціальності правознавство: робота в проблемних групах, участь у виконанні інноваційних проектів у галузі права; розробка та реалізація соціально-значущих проектів, презентація їх на конкурсах; участь у конференціях, «круглих столах», семінарах різного рівня; розробка й апробація сучасних електронних продуктів навчально-виховного призначення; участь у «Школі молодого юриста», «Центрі правової допомоги»; соціально-психологічний тренінг, метою якого є розвиток мотиваційно-ціннісної та емоційної сфер студентів – майбутніх юристів.

Третя педагогічна умова – залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності. Ця педагогічна умова передбачала участь студентів у різних видах діяльності, створення умов для громадянської самореалізації, гнучку організацію навчально-виховного процесу, орієнтацію на більш високий рівень загальнокультурної, гуманітарної та професійної підготовки майбутніх юристів. З метою розвитку поведінкового компоненту правосвідомості у коледжі була створена «Школа молодого юриста».

Розроблена модель формування правосвідомості майбутніх юристів визначила такі блоки: цільовий – характеризує основну мету навчально-

виховного процесу – формування правосвідомості у майбутніх юристів; організаційно-діяльнісний – складається із форм, методів і технологій навчально-виховного процесу, спрямованих на досягнення мети педагогічного експерименту; діагностично-результативний блок передбачає визначення показників, критеріїв, а також розробку рівнів сформованості правосвідомості майбутніх юристів, добір діагностичного інструментарію для їх вимірювання.

Ефективність реалізації запропонованих педагогічних умов підтверджена позитивними змінами. Порівняння результатів констатувального та контрольного етапів дослідження свідчить про те, що в результаті формувального експерименту у студентів ЕГ значно підвищився позитивний (активний, продуктивно-виконавчий) рівень правосвідомості. А саме: на 35% збільшилась кількість студентів із активним рівнем правосвідомості; на 14% – з продуктивно-виконавчим; при цьому на 49% зменшилась кількість студентів – майбутніх юристів із пасивним рівнем правової свідомості. Отримані результати дослідження перевірено за допомогою методів математичної статистики.

Основні наукові результати розділу відображено в таких наукових працях [90; 91].

Список використаних джерел у третьому розділі

1. Адамова І. З. Використання інтернет-технологій у навчальному процесі / І. З. Адамова, М. І. Уграк // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2014. – Вип. 1. – С. 374-379.
2. Антоненко В. М. Сучасні інформаційні системи і технології. Навчальний посібник / В. М. Антоненко, Ю. В. Ратушна. – К. : КСУМГІ. – 2005. – 131 с.
3. Балл Г. О. Гуманізація загальної та професійної освіти : суспільна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири / Г. О. Балл // Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, перспективи. – К., 2000. – С. 134–158.
4. Балл Г. О. Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи / Г. О. Балл, В. О. Медінцев // Горизонти освіти. – 2011. – №3. – С. 7–14.
5. Бастун М. В. Культурологічний підхід в освіті як засіб соціалізації особистості майбутнього педагога / М. В. Бастун // Вісник Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка. – 2013. – С.61–64.
6. Башманівська Л. А. Вплив інтернет-технологій на формування особистості учні в умовах інформаційного простору. [Електронний ресурс] / Л. А. Башманівська. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/21508/1/Башманівська_Стаття_Мелітополь.pdf
7. Безносков Д. С. Отношение к праву как проявление правового сознания курсантов вузов МВД РФ / Д. С. Безносков: Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 : Санкт-Петербург, 2004. – 234 с.
8. Бех І. Д. Особистісно-орієнтований виховний процес – сходження до людяності / І. Д. Бех // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002 / Академія педагогічних наук України. – Частина 1. – Харків: «ОВС», 2002 – С. 69–83.

9. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2-х кн. – Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
10. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти : [монографія] / В.Ю. Биков. – К. : Атака, 2008. – 684 с.
11. Биков В. Ю. Сучасні завдання інформатизації освіти / В. Ю. Биков. Інформаційні технології і засоби навчання. 2010. – №1 (15). – Режим доступу до журналу: <http://www.ime.edu-ua.net/em.html>
12. Бісовецька Л. А. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у роботі класного керівника / Л. А. Бісовецька, І. П. Верхова // Інноватика у вихованні. – 2016. – Вип. 4. – С. 73-81. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2016_4_10.
13. Бобылева Я. В. Педагогические условия формирования правовой культуры будущих учителей / Я. Бобылева, С. Борисова, Л. Гриценко. Педагогические условия формирования правовой культуры будущих учителей // Молодой ученый. – 2014. – №17. – С. 452–454.
14. Бовкун О. В. Використання засобів ІКТ для підвищення ефективності уроку історії. – [Електронний ресурс] / О. В. Бовкун. – Режим доступу: klasnaocinka.com.ua/ru/article/vikoristannya-zasobiv-ikt-dlyapidvishchennya-efek.html.
15. Бодненко Д. М. Застосування ІКТ у навчально-виховному процесі. [Електронний ресурс] / Д. М. Бодненко. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/4668/1/D_Bodnenko_O_Glushak_03_14_konf_IS.pdf
16. Бондаревская Е.В. Концепция и стратегии воспитания студентов в культурно-образовательном пространстве педагогического института ЮФУ [Текст] / Е.В. Бондаревская / под ред. В.И. Мареева. – Ростов-на-Дону : ИПО ПИ ЮФУ, 2008. – 80 с.
17. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : Автореф. дис. докт. пед наук. спец. 13.00.07 – теорія і методика виховання /

В.В. Борисов ; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 40 с.

18. Бостан С.К. Теорія держави і права (Актуальні проблеми). Навчальний посібник. [Електронний ресурс] / С.К. Бостан та ін. – Київ. – 2013. Режим доступу: <https://lawbook.online/ukraine-gosudarstva-prava-teoriya/1112-printsipi-funksiji-zasobi-formi-metodi-41830.html>.

19. Булда А. А. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : навчально-методичний посібник для студентів / А. А. Булда, Т. М. Смагіна. – К. : НПУ, 2010. – 88 с.

20. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посібник / О. Вишневський. – [3-тє вид., доопрац. і доп.] – К. : Знання, 2008. – 566 с.

21. Вільданова Н. Р. Педагогічний коучинг / Н. Р. Вільданова : навч.-метод. посіб. під ред. Єрмакової С. С. – Одеса : ВМВ, 2010. – 264 с.

22. Воєцька Т. В. Формування соціального досвіду учнів у процесі правового і морального виховання / Т. Воєцька, Н. Горобець // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді» / За ред. В.М. Герасименка. – К. : ІСДО МО України, 1994. – С.181–184.

23. Возович А. А. Психологічні особливості формування правосвідомості студентів коледжу : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / А. А. Возович. – Київ, 2017. – 277 с.

24. Возрастная психология : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Под ред. В. Е. Клочко. Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 264 с.

25. Вступ до теорії правових систем : монографія [Текст] / О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін. / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко (заг. ред.). – К. : Юрид. думка, 2006. – 432 с.

26. Глущенко Ю. М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій / Ю. М. Глущенко // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 66–72.
27. Головченко В. В. Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко // Право України. – 2006. – № 4. – С. 100–103.
28. Гончар М. В. Учебное сотрудничество как средство развития правового сознания школьников / М. В. Гончар // Правовое воспитание школьников : Сб. метод. материалов / Центр «Молодежь за свободу слова» . – Калининград : Издательство КГУ, 2001. – С. 126–140.
29. Гончаренко С. У. Зміст загальної освіти і її гуманітаризація // Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, перспективи. Монографія / За ред. І. А. Зязюна / – Київ : Видавництво «Віпол», 2000. – С. 81–107.
30. Гончаренко С. У. І все таки – гуманізація / С. У. Гончаренко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1. – С. 7–17.
31. Гончарова О. М. Типізація засобів сучасних інформаційно-комунікаційних технологій за видами інформаційної діяльності // [Електронний ресурс] / О. М. Гончарова. – Режим доступу: <http://www.ime.edu-ua.net/cont/7.ppt>
32. Грабовець І. В. Самоосвіта як інтегруюча детермінанта самореалізації молодих фахівців у професійній діяльності : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / І. В. Грабовець. – Кривий Ріг, 2004. – 187 с.
33. Губарь О. М. Тенденции развития правосознания молодежи в современной Украине / О. М. Губарь // Молодежь и государство : Материалы Второй международной научно-практической конференции, г. Святогорск, 24–26 октября 2003 года. – Донецк, 2003. – С. 69–72.
34. Гура В. В. Культурологический поход как теоретико-методологическая основа гуманизации информационных технологий обучения. Автореф. дис. канд пед. наук. 13.00.01 / В. В. Гура. – Ростов-на-Дону, 1994. – 16 с.

35. Гуревич Р. С. Інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі : [посібник для працівників і студентів педагогічних вищих навчальних закладів] / Р. С. Гуревич, М. Ю. Кадемія. – Вінниця : ДОВ «Вінниця», – 2002. – 116 с.
36. Гуревич Р. С. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній освіті майбутніх фахівців / Р.С. Гуревич, М.Ю. Кадемія, М. М. Козяр. – Львів : Вид-во «СПОЛОМ», – 2012. – 502 с.
37. Гуревич Р. С. Інформаційно-телекомунікаційні технології в навчальному процесі та наукових дослідженнях : навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ і слухачів інститутів післядипломної педагогічної освіти / Р. С. Гуревич, М. Ю. Кадемія. – Київ : Освіта України, 2006. – 366 с.
38. Гуріна Т. М. Комп'ютерна підтримка країнознавчого компонента курсу англійської мови / Т. М. Гуріна // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. – 2009. – № 5. – С. 95–101.
39. Давыдов Г. П. Теоретические основы отбора правовых фактов явлений для формирования правосознания и поведения / Г. П. Давыдов // Формирование правосознания и поведения учащихся – М. : НИИОП, 1981. – С. 6–22.
40. Декларація про рівноправність жінок та чоловіків : [Електронний ресурс] / Рада Європи. Прийнята Комітетом міністрів 16 листопада 1988 року на 83 сесії Комітету міністрів. – Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/hr/equal/16-11-88.htm>
41. Дементієвська Н. П. Телекомунікаційні проекти. Стан та перспективи / Н. П. Дементієвська, Н. В. Морзе. // Комп'ютер в школі та сім'ї. – 1999 – №4, – с.12–19.
42. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : Навчальний посібник / І. М. Дичківська – К. : Академвидав, 2004. – 352 с.
43. Дмитрієнко Ю. М. Новий напрям досліджень в теорії держави та права : комп'ютерне моделювання української правосвідомості як форми

української держави / Ю. М. Дмитрієнко // Антропологія права : філософський та юридичний виміри. Стан, проблеми, перспективи. К. : Край, 2006. – С. 129–135.

44. Довгопол І. І. Современные образовательные и педагогические технологии / И. И. Довгопол, Т. А. Ивкова. – Симферополь, 2006. – 336 с.

45. Донченко О. П. Свобода як всезагальний принцип права / О. П. Донченко // Проблеми філософії права. Том III. – № 1-2. – Київ-Чернівці : Рута, 2005. – 480 с.

46. Дорошенко Ю. О. Дидактичні функції мультимедійних технологій навчання у початковій школі / Ю. О. Дорошенко, М. М. Левшин, Ю. С. Мельник, В. Ю. Савченко // Матеріали другої Всеукраїнської конференції молодих науковців [«Інформаційні технології в науці та освіті»]. – Черкаси : ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2000. – С. 90–91.

47. Дробницький О. Г. Проблемы нравственности / О. Г. Дробницький. – Москва : Наука, 1974. – 333 с.

48. Елькін О. Б. Всеукраїнська інтернет-платформа EDUKIT як інструмент упровадження інноваційних технологій в освіті / О. Б. Елькін, М. В. Пащенко // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2013. – № 7. – С. 23–29.

49. Єрмоленко Д. О. До питання про принципи правового виховання молоді / Д. О. Єрмоленко // Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту: Серія ПРАВО. Випуск №32. Том 1, 2015. – С. 25–28.

50. Жалдак М. І. Педагогічний потенціал комп'ютерно-орієнтованих систем навчання математики / М. І. Жалдак // Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання. Зб. наук. праць – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Випуск 7. – 2003. – 263 с.

51. Желюк О. М. Інформаційні технології в галузі освіти / О. М. Желюк // Робоча формула. Наукові записки природничо-математичного ліцею «Елітар». – Рівне : РМЛ, 2013. – Вип. 15. – С. 4–9.

52. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. [Електронний ресурс] / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – Режим доступу: www.ebk.net/ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/1902.htm
53. Закон України від 09.01.2007 № 537 V «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/537-16>
54. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / И. Г. Захарова. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
55. Зязюн І. А. Гуманістична парадигма в освіті / І. А. Зязюн // Вища школа : реалії, тенденції, перспективи розвитку. Ч. II : Нова парадигма вищої освіти. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 17-18 квітня 1996 р. – К., 1996. – С. 18–20.
56. Зязюн І.А. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти / І. А. Зязюн // Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, перспективи. Монографія / За ред. І. А.Зязюна / – Київ : Видавництво «Віпол», 2000. – С. 11–57. – 636 с.
57. Ільченко О. Web-квест у навчанні і вихованні / О. Ільченко // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2013. – № 10. – С. 57–58.
58. Кадемія М. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології навчання: термінологічний словник / М. Ю. Кадемія. – Вінниця : ТОВ «Ландо ЛТД», 2009. – 295 с.
59. Калабін А. Коучинг. [Електронний ресурс] / А. Калабін, Л. Короліхіна. – Режим доступу: <http://osvita.ua/add-education/glossary/7317/>
60. Кириченко В. А. Організація правової освіти та правового виховання учнів навчальної групи [Електронний ресурс] / В.А. Кириченко. – Режим доступу: http://motorostroitel.com.ua/images/article/2016_11_16/Організація%20

61. Кічук Я. В. Соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Я. В. Кічук; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2002. – 22 с.

62. Кобець О. В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста (на прикладі діяльності працівника прокуратури) / О.В. Кобець // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2006. Вип.17. – С.53–63.

63. Кобець О. В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста : дис... канд. психол. наук : 19.00.06 / О. В. Кобець. Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 200 с.

64. Коваленко Д. В. Актуальність професійно-правової підготовки майбутніх інженерів-педагогів / Д. В. Коваленко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. Випуск 26-27. – Харків, Українська інженерно-педагогічна академія (УІПА), 2010. – С. 65–70.

65. Коваленко Д. В. Удосконалення правової підготовки інженерів-педагогів із метою підвищення якості майбутньої професійної діяльності у відповідності до вимог сучасної освіти : [Електронний ресурс] / Д. В. Коваленко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pipo/2007_18-19/07kdvmed.PDF

66. Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук / Н. Ю. Коваленко. – Київ : Б.в., 2009. – 19 с.

67. Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів неюридичних навчальних закладів / Н. Ю.Коваленко // Часопис Київського університету права. – 2008/1. – С. 53–58.

68. Ковальська О.П. Управління правовою освітою у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. канд. пед. наук, спец.13.00.06 – теорія і методика управління освітою / О.П. Ковальська. – Київ : 2012. – 240 с.

69. Коломієць А. М. Мета, сутність і основні характеристики особистісно орієнтованого навчання в сучасних умовах / А. М. Коломієць, І. О. Мазайкіна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : – Серія : Педагогіка і психологія : Зб. наук. праць. – Випуск 46 / Редкол. : В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016 – С.22–26.

70. Коновалова Л. В. Воспитание [Текст] / Л. В. Коновалова // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 443.

71. Косаревская О. В. Формирование правовой культуры детей и молодежи как актуальная проблема национального воспитания / О. В. Косаревская // Закон і підліток. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 74–78.

72. Косаревська О. В. Формування проф. правової свідомості курсантів на початковому етапі підготовки у вузі МВС : дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / О. В. Косаревська. – Одеса, 2003. – 211 с.

73. Коучинг : истоки, подходы, перспективы. Сборник. – СПб. : Речь, 2003. – 110 с.

74. Коуч-консультування [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mymagickey.com/index.php/kouch-konsultuvannya>

75. Криштак І. В. Принципи правового виховання учнів : класифікація та сутність / І. В. Криштак // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. пр. – Х. : Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2006. – Вип. 24. – Ч. 1. – С. 90–98.

76. Кутиркін А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України / А. Кутиркін // Право України. – 2008. – № 3. – С. 122–125.

77. Лемак М. В. Психологу для роботи: діагностичні методики / М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. – Ужгород. Видавництво Олександри Гаркуші. – 2012. – 616 с.

78. Леонтьев А. Н. Деятельность и личность / А. Н. Леонтьев // Психология личности. Т. 2. Хрестоматия. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ», 1999. – С.165-196.
79. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України №1/9-493 від 24.06.11 «Щодо організації навчання вчителів з використання інформаційно-комунікаційних технологій». [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/19837/
80. Литвин А. Інформатизація навчально-методичного забезпечення професійної освіти / А. Литвин // Професійно-технічна освіта. – 2006. – № 4. – С. 21–25.
81. Логвиненко Ю. Вплив інформаційних технологій на сучасну систему освіти / Ю. Логвиненко, В. Мазуренко, І. Медведєв // Нова педагогічна думка. – 2015. – № 1. – С. 32–36.
82. Лоджук М. Т. Юридичні клініки в Україні : освіта та правова допомога : монографія / М. Т. Лоджук. – Одеса : Фенікс, 2015. – 328 с.
83. Луппа В. А. Інноваційні методи підготовки юристів у ВНЗ / В. А. Луппа // Проблеми сучасної освіти : зб. наук.-метод. пр. – Вип. 4 / Укл. Ю. В. Холін. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 190–195.
84. Максимов В. Е. Коучинг от А до Я. Возможно все / В.Е. Максимов. – СПб. : Речь, 2004. – 264 с.
85. Мануйлов Є. М. Правове виховання студентів ВНЗ України / Є. М. Мануйлов : [Електронний ресурс] – Режим доступу: eprints.kname.edu.ua/30744/1/86.pdf.
86. Методические рекомендации по непрерывному правовому воспитанию школьников / О. В. Борисова, Т. Н. Мирошниченко, О. П. Песоцкая. – К., 1989. – 16 с.
87. Миронюк М. М. Вища математика. Практикум. Навчальний посібник для студентів природничих спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Миронюк, Н. В. Захарченко. – Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2011. – 416 с.

88. Мирошниченко В. О. Використання сучасних інформаційних технологій : формування мультимедійної компетентності / В. О. Мирошниченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pidruchniki.com/.../didaktichni_mozhливosti_internet-tehnologiy

89. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.

90. Нагорняк С. В. Методичні рекомендації формування правосвідомості студентів за спеціальністю право у процесі виховної роботи коледжу / С. В. Нагорняк. – Вінниця. – 2018 р. – 180 с.

91. Нагорняк С. В. Принципи, методи та засоби правовиховної діяльності як елементи механізму правового виховання / С. В. Нагорняк // Психологія та педагогіка : методика та проблеми практичного застосування : Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 22-23 грудня 2017 року). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. – 160 с. – С.77–80.

92. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді і та спорту України від 11.05.11 №436 «Про підготовку до початку 2011/2012 навчального року». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/18307/

93. Наливайко Л. Р. Державний лад України : теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. – Х. : Право, 2009. – 598 с.

94. Національна програма правової освіти населення : затверджена Указом Президента України за № 992/ 2001 від 18 жовтня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>

95. Нерсисянц В. С. Право [Текст] / В. С. Нерсисянц // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2001. – Т. 3. – С. 305–306.

96. Ничкало Н. Г. Сучасні тенденції і проблеми неперервної професійної освіти / Н. Г. Ничкало // Сучасні інформаційні технології та

інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. / Редкол. : І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ – Вінниця : ДОВ Вінниця, 2000. – 486 с.

97. Нісімчук К. Технології виховання : морально-етичний аспект : моногр. / К. Нісімчук, А. Нісімчук. – Луцьк : Твердиня, 2009. – 180 с.

98. Нормативно-правова база впровадження ІКТ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mynmk.com.ua/wp-content/uploads/2013/03>

99. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська [та ін.] ; за ред. О. М. Пехоти. – К. : Вид-во А.С.К., 2003. – 255 с.

100. Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах : моногр. / В. П. Андрущенко, Н. О. Дівінська, Б. І. Корольов та ін. / за заг. ред. В. П. Андрущенко, В. І. Луговий. – К. : Педагог. думка, 2008. – 254 с.

101. Парслоу Э. Коучинг в обучении. Практические методы и техники / Э. Парслоу, М. Рей. – СПб. : Питер, 2003. – 204 с.

102. Педагогічний коучинг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pedkab.wordpress.com>

103. Пехота О. М. Освітні технології : Навчально-методичний посібник / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко. – К. : А.С.К., 2002. – 255 с.

104. Пехота О. М. Особистісно орієнтована освіта і технологія. Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, корективи / О.М. Пехота. – К., 2000. – С. 274–297.

105. Пехота О. М. Особистісно орієнтоване навчання : підготовка вчителя : Монографія. / О. М. Пехота, А. М. Старєва. – Миколаїв : Вид-во – Іліон, 2005. – 272 с.

106. Пиголенко І. В. Інтернет-технології як засіб формування ціннісних орієнтацій студентства на шляху до інформаційного суспільства (на прикладі НТУУ «КПІ») : автореф. дис. ... канд. філос. наук / І.В. Пиголенко. – Київ, 2007. – 21 с.

107. Повічан Т. Ю. Позитивні й негативні сторони застосування інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі. [Електронний ресурс] / Т.Ю. Повічан. – Режим доступу: https://informatika.udpu.edu.ua/?page_id=2805.

108. Погодина О. В. Культурологический подход в социально-психологических исследованиях образовательных учреждениях / О. В. Погодина // Психологическая наука и образование. – 2010. – №1. – С. 41–47.

109. Подласый И. П. Педагогика : 100 вопросов – 100 ответов / И. П. Подласый. – М. : ВЛАДОС-пресс, 2006. – 365 с.

110. Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=366-95-%EF>

111. Пометун О. Курс «Практичне право» – новий підхід до правової освіти підлітків / О. Пометун // Шлях освіти. – 2000. № 4. – С. 32–34.

112. Правове виховання в сучасній Україні : моногр. / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2013. – 440 с.

113. Правове виховання учнів : метод. Посібник / [авт.-укл. М. М. Фіцула]. – К. : ІЗМН, 1997. – 148 с.

114. Прикладна юридична психологія / під ред. О. М. Столяренко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.co.nf/prikladnaya-yuridicheskaya-psihologiya218.html>.

115. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Наказ МОН від 16.06.2015 року № 641. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

116. Про концепцію національної програми інформатизації: Закон України від 04.02.1998 № 75/98-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80>.

117. Про Національну програму інформатизації : Закон України від 04.02.1998 № 74/98-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80>.

118. Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій : Указ Президента України від 20.10.2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: №1497/2005. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1497/2005>

119. Про програму правової освіти та надання безоплатної правової допомоги населенню м. Вінниці : рішення Вінницької міської ради від 25.12.2007р. №1619. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vmr.gov.ua/.../№1619%2025-12-2007%20Про%20програм

120. Про Програму правової освіти населення України : постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року № 366. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF/ed1>

121. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : Закон України від 5 лютого 1993 р. № 2998-ХП. URL: zakon.rada.gov.ua/go/2998-12

122. Про утворення Консультаційно-правового центру «Вінницька міська юридична клініка» : рішення Вінницької міської ради від 30.11.2010 року №2575. URL: www.vmr.gov.ua/.../№2575%2030-11-2010%20Про%20утворенн

123. Рашидов С. Ф. Воспитание у студенческой молодёжи ценностей гражданского общества : проблема теоретической концептуализации / С. Ф. Рашидов – Луганск : Ноулидж, 2012. – 271 с.

124. Романенко Н. Коучинг конфликтов – решайте проблемы, укрепляя отношения «Управление персоналом» URL: <http://coach-100.com/ru/blog/49/>

125. Романкевич А. В. Модель формирования правового сознания студенческой молодёжи педагогических университетов / А. В. Романкевич // Духовність особистості: методологія, теорія і практика збірник наукових

праць. — Вып. № 3 (56). — Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2013. — с. 137–146.

126. Ряшко В. І. Соціологія права у запитаннях і відповідях : (навч.-метод, посіб. для курсантів, студ. і слухачів) / В. І. Ряшко, Р. В. Сокол. — Л. : ЛІВС при НАВС України, 2002. — 196 с.

127. Савченко Л. О. Психологічні основи формування правової культури студентів / Л.О. Савченко. URL: <http://www.psyh.kiev.ua/>

128. Сидоренко В. В. Педагогічний коучинг як інноваційна технологія науково-методичного супроводу професійно-особистісного розвитку вчителя в системі післядипломної освіти / В.В.Сидоренко. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/106529/1/стаття%20КОУЧИНГ%20сидоренко.pdf>

129. Слабко С. М. Мораль як ціннісний критерій права / С. М. Слабко // Держава та регіони. Серія «Право». – 2014. – №3 / 45. – С. 8–12.

130. Слостенин В.А. Введение в педагогическую аксиологию : учебное пособие для высших педагогических учебных заведений / В.А. Слостенин, Г.И. Чижакова. – М. : Академия, 2003. – 192 с.

131. Сливка С. С. Формування правосвідомості юриста / [С. С. Сливка, М.І. Рудницький, М.Т. Підгорський та ін.]. – Львів, 1997. – 96 с.

132. Сліпошук Л. Необхідність використання ІКТ у виховному процесі НТТР. / Л. Сліпошук. URL: KLASNAOCINKA.COM.UA/UK/ARTICLE/-NEOVKHIDNIST-VIKORISTANNYA-IKT-U-VIKHOVNOMU-P.HTML.

133. Словник-довідник з професійної педагогіки / За ред. А. В. Семенової. – Одеса : Пальміра, 2006. – 272 с.

134. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх : моногр. / І. І. Ковальова, А. О. Смоктій та ін.; за заг. ред. Г. В. Гребенькова. – Донецьк : ДЮІ, ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 188с.

135. Спирін О. М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки майбутніх учителів інформатики за кредитно-модульною

системою : [моногр.] / О. М. Спирін ; за наук. ред. акад. М. І. Жалдака. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 300 с.

136. Степикіна Т. В. Метод коучингу в системі шкільної освіти / Т. В. Степикіна // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 22 (257), Ч. IV, 2012. – URL: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.

137. Стечкевич О. О. Використання ІКТ у виховному процесі ПТНЗ. / О. О. Стечкевич. – URL: http://lib.iitta.gov.ua/4841/1/Стаття_Олег_Жук.pdf

138. Сурмак Ю. Принципи, методи та прийоми правового виховання учнів ПТЗН за безпосередньою участю працівників / Ю. Сурмак, Л. Кудрик // Молодь і ринок №8 (79), 2011. – С. 73 – 78.

139. Тест Кеттела / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://experimental-psychic.ru/test-kettella-forma-a/>

140. Типове Положення про атестацію педагогічних працівників, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 06.10.2010 № 930. URL : osvita.ua/legislation/Ser_osv/12483

141. Трайнев В. А. Информационные коммуникационные педагогические технологии (обобщения и рекомендации) : Учебное пособие. – 3-е изд. / В. А. Трайнев, И. В. Трайнев. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2009. – 280 с.

142. Уитмор Дж. Коучинг высокой эффективности. Новый стиль менеджмента. Развитие людей. Высокая эффективность / Дж. Уитмор. – М.: Издательство Международной академии корпоративного управления и бизнеса, 2005. – 168 с.

143. Ушинский К.Д. Сочинения : в 7 т. / К.Д. Ушинский – М. : Акад. пед. наук, 1949. – Т. 5. – 1949. – 558 с.

144. Федор Л. «Хмарні» технології в освіті: створення презентацій / Л. Федор // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2015. – № 1. – С. 29–30.

145. Федчишина К. В. Значення юридичних клінік у професійній підготовці майбутніх юристів / К. В. Федчишина. – Проблеми сучасної

освіти : збірник науково-методичних праць. – Вип. 6 / Укл. Ю. В. Холін, Т. О. Маркова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 155–160.

146. Фёрстер Э. Методы корреляционного и регрессионного анализа. Руководство для экономистов / Э. Фёрстер, Б. Рёнц. Перевод с немецкого и предисловие В. М. Ивановой, М. : «Финансы и статистика», 1983 г. – 304 с.

147. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / авт. В. Г. Кремень. – К. : Педагогічна думка. – 2009. – 520 с.

148. Фіцула М. М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.

149. Фіцула М. М. Правове виховання учнів : Методичний посібник / М. М. Фіцула. – К. : ІЗМН, 1997. – 148 с.

150. Фоміних Н. Ю. Позитивні й негативні сторони застосування інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі / Н. Ю. Фоміних // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – 2009. Ч. 3. – С. 186–190.

151. Формування креативної особистості учителя засобами ІКТ. URL: <http://desna-nvk.edukit.cn.ua/Files/downloadcenter/ІКТ%20в%20освіті.pdf>

152. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. І. Фулей. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 24 с.

153. Циганій С. О. Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки : дис. канд. пед наук. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / С. О. Циганій. – К. – 2017 р. – 239 с.

154. Чубук Р. Соціальний коучинг як функціонально-обумовлена необхідність підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи із студентською молоддю [Електронний ресурс] / Р. Чубук. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/.../sotsialniy-kouching-yak-funktsion...>

155. Шевченко Л. С. Використання технологій мультимедія на уроках та в позаурочний час // Л. С. Шевченко / Професійно-технічна освіта : інноваційний досвід, перспективи. Науково-методичний збірник // Упорядник Н.І. Бугай. – Випуск 1. – Київ, 2005. – 236 с.

156. Шинкаренко В. В. Виховний потенціал інформаційно-комунікаційних технологій у патріотичному вихованні учнів старших класів. / В. В. Шинкаренко. URL : iprobuk.cv.ua/images/Shynkarenko.docx

157. Шмирова О. В. Роль інформаційно-комунікаційних технологій на сучасному етапі інформатизації освіти. / О. В. Шмирова, В. А. Зелінська. URL : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/5/103.pdf>

158. Ясюкова Л. А. Правовое сознание в структуре ментальности россиян / Л. А. Ясюкова. – СПб : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008 – 167 с.

159. Ясюкова Л. А. Состояние и тенденции развития правосознания в современном российском обществе / Л. А. Ясюкова, В. А. Самойлова // Человек и общество : Научный и общественный альманах. Санкт-Петербургский университет, 2005. – Випуск №31. – С. 60–84.

160. Clutterbuck D. Techniques for Coaching and Mentoring / D. Clutterbuck, D. Megginson. – Sheffield Hall University Press. – 224 p.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу філософської, психологічної та педагогічної літератури з'ясовано сутність правосвідомості як форми суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, котрі характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного права та діяльності, пов'язаної з ним. Філософський аспект категорії правосвідомості пов'язаний з положенням, що регулювання суспільних відносин передбачає взаємодію права і моралі. Усвідомлення змісту правових норм передбачає взаємозв'язок норм права з принципами і нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Моральна свідомість – особливий вид соціальної регуляції, котрий має певні спільні риси з правовою регуляцією, але у той же час має суттєві відмінності від права.

Педагогічний аспект досліджуваної проблеми пов'язаний із формуванням правосвідомості конкретної професійної групи та є відображенням її практичної діяльності. Розрізняють правосвідомість як характеристику особистості майбутнього юриста та правосвідомість як характеристику його майбутньої професійної діяльності.

Правосвідомість майбутніх юристів, випускників коледжу, визначено як сферу суспільної, групової та індивідуальної свідомості, котра відображає правову дійсність у формі правових знань та вмінь ними користуватися, емоційно-оцінювальних відношень до права та практики його використання, правових установок і ціннісних орієнтацій, регулюючих поведінку особистості в юридично значущих ситуаціях.

Під індивідуальною правосвідомістю студентів за спеціальністю правознавство розуміється динамічне особистісне утворення, що забезпечує здатність студента-майбутнього юриста до орієнтації та самовизначення в правовому просторі на основі правових знань, умінь і навичок; поваги до права, формування правових установок і ціннісних орієнтацій.

Визначено, що правове виховання характеризується відносною самостійністю цілей, специфікою методів їх досягнення та організованих

форм. Воно являє собою багатоцільову діяльність, яка передбачає наявність стратегічних, довготривалих і тактичних цілей. Правове виховання спрямовано на формування правосвідомості, що забезпечує перехід правових знань у відповідні правові переконання студентів через їхню активну практичну діяльність із нормативно-правовими актами.

2. На основі аналізу психолого-педагогічної теорії та практики формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство визначено та обґрунтовано структуру досліджуваного феномену: когнітивний, правостворюючий, поведінковий компоненти. Для визначення рівнів сформованості правосвідомості студентів-правознавців коледжу визначено наступні критерії та показники: пізнавально-інформаційний; емоційно-ціннісний; діяльнісний. Для визначення сформованості показників структурних компонентів правосвідомості визначено рівні їх прояву: активний, продуктивно-виконавчий, пасивний.

3. На основі аналізу й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту обґрунтовано модель і педагогічні умови формування правосвідомості студентів за спеціальністю право у процесі виховної роботи коледжу. Методика реалізації першої педагогічної умови – використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді – включала авторські напрацювання щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій у правовому вихованні студентської молоді, а саме: інформаційний прес-центр, інформаційний вісник, сайти коледжу, інтернет-клуб, мережеві турніри, дистанційні олімпіади, мережеві проекти тощо. Методика реалізації другої педагогічної умови – становлення активної правової позиції студентів у процесі педагогічного коучингу – передбачала тривалу співпрацю суб'єктів виховного процесу, в результаті якої було досягнуто позитивну динаміку у формуванні правової позиції студентів. Щодо третьої педагогічної умови – залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у процесі організації громадської діяльності – передбачалася участь студентів у різних

видах діяльності, створення умов для громадянської самореалізації, гнучка організація виховного процесу. З метою розвитку поведінкового компоненту правосвідомості у коледжі була створена «Школа молодого юриста».

Розроблена модель формування правосвідомості майбутніх юристів визначила такі блоки: цільовий; організаційно-діяльнісний; діагностично-результативний.

4. Ефективність реалізації запропонованих педагогічних умов підтверджена позитивними змінами. Порівняння результатів констатувального та контрольного етапів дослідження свідчить про те, що в результаті формувального експерименту у студентів ЕГ значно підвищився позитивний (активний, продуктивно-виконавчий) рівень правосвідомості. А саме: на 35% збільшилась кількість студентів із активним рівнем правосвідомості; на 14% – з продуктивно-виконавчим; при цьому на 49% зменшилась кількість студентів – майбутніх юристів – із пасивним рівнем правової свідомості. Отримані результати дослідження перевірено за допомогою методів математичної статистики (критерій Пірсона χ^2).

Додаток А

Програма правового виховання студентів коледжу за спеціальністю правознавство

Актуальність правового виховання визначається сучасним станом, проблемами і задачами українського суспільства.

Важливе місце в реалізації цих завдань займає правове виховання.

З метою підвищення рівня правової культури студентів, формування правосвідомості, правомірної поведінки, в тому числі правової активності молодшої людини розроблена програма правового виховання студентів коледжу.

Програма визначає цілі, задачі й основні заходи з правового виховання студентів коледжу.

Мета програми – формування соціально-активної, компетентної особистості фахівця, котрий має високий рівень правосвідомості, поважає права інших, має професійно-правові погляди та позитивне ставлення до правових цінностей і готовий до соціально-активних дій як особистість і як майбутній юрист.

Цілі правового виховання.

- Залучення студентів, як громадян України в діяльність держави.
 - Нетерпимість до правопорушень, до правового нігілізму, а також висока правова активність, творча участь у використанні норм права та їх вдосконаленні, охорона правопорядку.
 - Використання студентами отриманих знань на практиці, в особистому житті та професійній діяльності.
 - Підвищення рівня правосвідомості та правової культури студентів коледжу.
 - Правове інформування, правове навчання, правова пропаганда.
 - Створення ефективного виховного середовища для формування правової культури студентів як частини загальнолюдської культури й попередження правопорушень серед студентської молоді.
 - Укорінення у свідомості студентів поглядів і переконань, які забезпечують високу повагу до законів держави.
 - Формування стійких, твердих соціальних якостей особистості та соціальних обов'язків.
 - Формування високої правової культури, правосвідомості та правової поведінки.
 - Прищеплення необхідних правових знань, вироблення навичок і вмінь правомірної поведінки та самостійної правової оцінки реальності.
- Для досягнення поставлених цілей необхідно вирішити такі **завдання**:
- Активізація роботи з питань профілактики правопорушень і злочинів у студентському середовищі.
 - Виховання правової і моральної відповідальності за свої вчинки, активної громадянської позиції, толерантності.

- Отримання студентами спеціальних правових знань у процесі підготовки до майбутньої професійної діяльності.
- Профілактика правопорушень.
- Правове інформування молоді.
- Підвищення рівня правової культури студентів.
- Розвиток стереотипів правомірної поведінки, особистої відповідальності за прийняті рішення і свої вчинки.
- Розробка і впровадження інноваційних методик у виховну роботу зі студентами.
- Вдосконалення системи соціально-педагогічного супроводу студентів групи ризику та реабілітаційної роботи з правопорушниками.
- Створення системи правового виховання студентів засобами лекцій і бесід на правові теми, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори, конференції, конкурси, олімпіади.
- Орієнтування на боротьбу з правопорушеннями, попередження протизаконних дій.
- Освоєння способів пізнавальної, комунікативної, практичної діяльності, необхідних для участі в житті громадського суспільства і держави.
- Оволодіння системою знань про суспільство, його сфери, правове регулювання суспільних відносин.
- Оволодіння вмінням отримувати й критично усвідомлювати соціальну, правову інформацію.
- Освоєння принципів і особливостей правовідносин у суспільстві та в освітньому просторі коледжу.
- Забезпечення захисту конституційних прав, свобод і законних інтересів студентів.
- Організація громадських форм обговорення і вирішення проблем правового виховання за участю викладачів, юристів, працівників поліції, прокуратури, діячів мистецтв, студентів, батьків.
- Усунення та корекція дефектів правосвідомості в осіб, схильних до правопорушень.
- Укріплення правопорядку та громадської безпеки в коледжі.
- Формування у студентів позитивного ставлення до права.
- Формування переконань у значущості законів і правозастосовної практики, особистих правових і фінансових обов'язків.
- Формування готовності протистояти правопорушенням.
- Формування знань про систему діючого права, а також правильного розуміння й усвідомлення змісту правових законів.
- Формування глибокої внутрішньої поваги до права.
- Формування звички поводитися відповідно до законів.
- Формування установки на правомірну поведінку й негативне ставлення до правового нігілізму, до здійснення будь-яких порушень правових норм.

- Формування готовності студентів брати активну участь в охороні правопорядку й протистояти правопорушенням.

На базі коледжу відкрито дослідно-експериментальний майданчик «Коледж – ресурсний центр правової освіти та реалізації громадянських ініціатив».

Модель даного центру надає можливість навчальному закладу й місцевим жителям стати учасниками усестороннього правового навчання, сприяти становленню та розвитку українського громадянського суспільства, заснованого на конкретних справах в інтересах людей.

Центрами громадянсько-правового виховання в коледжі є клуб «Підліток і закон», клуб «Молодий виборець», Рада з профілактики правопорушень і соціально-психологічна служба.

Сучасний молодий фахівець має володіти правовою культурою: розумінням цінності права, його ролі, вміти користуватися ним, тому правове виховання на сучасному етапі є одним із пріоритетних напрямків у навчанні майбутніх юристів.

Незважаючи на визнану актуальність, на сьогоднішній день наука поки не запропонувала цільної концепції правового виховання молоді, яка б відповідала сучасним вимогам.

Тому, базуючись на аналізі правової та педагогічної літератури, а також використовуючи власний педагогічний досвід, виділимо основні проблеми організації правового виховання студентів-юристів коледжу.

Основні проблеми та поняття

1. При визначенні цілей і завдань правового виховання мова ми повинні турбуватися не лише про укріплення законності, а про формування соціально-активної правосвідомої особистості студента.

2. Стосовно правової, виховної діяльності в коледжі принципи гуманізму та гуманітаризації означають – пріоритет людинознавчого аспекту у вихованні та викладанні: визнається індивідуальність студента, його особистісні якості. Правове виховання має бути спрямованим на духовне зростання студентської молоді, а навчання праву у навчальному закладі має формувати справжню повагу до закону через засвоєння загальнолюдських цінностей.

3. У практиці правового виховання неможна не враховувати розповсюдження правового нігілізму, зокрема у молодіжному середовищі коледжу. Цю важливу проблему можливо вирішити засобами правового виховання.

4. У процесі правового виховання необхідно приділяти основну увагу проблемам правової держави і громадянського суспільства.

5. Правове виховання як один із напрямків виховної роботи тісно пов'язане з духовно-моральним, політичним, громадянсько-патріотичним, професійно-діяльним вихованням. Завдяки об'єднанню моральної і правової тематики студенти складуть правильне уявлення про основні

загальнолюдські цінності, культуру поведінки, гуманне ставлення до людини.

Основні напрямки реалізації програми.

Виховні заходи, спрямовані на підвищення правосвідомості та правової культури студентів коледжу, здійснюватимуться шляхом системної діяльності за трьома напрямками:

- соціально-правовий;
- соціально-психологічний;
- просвітницька робота зі студентами та їх батьками.

Соціально-правове виховання включає:

- розвиток правового навчання і виховання студентів, вивчення правової системи України та Вінницької області;
- формування культури правових відносин;
- засвоєння студентами своїх громадянських прав, виконання громадянських обов'язків;
- розвиток толерантних установок та інтеркультурної компетентності;
- розвиток діючого студентського самоуправління;
- розвиток діяльності молодіжних організацій, створення умов для участі студентів у громадсько-політичному житті.

Соціально-психологічний напрямок виховання включає в себе:

- створення установки на виховання активної життєвої позиції, направленої на неприйняття асоціальних явищ;
- проведення досліджень про ставлення студентів до алкоголю, тютюнопалінню, наркотикам, виявлення студентів «групи ризику»;
- організація та забезпечення соціально-психологічної, педагогічної допомоги студентам;
- організація правової та психологічної підготовки волонтерської групи студентів.

Просвітницька робота зі студентами та їхніми батьками передбачає:

- проведення місячника правових знань;
- проведення циклу лекцій для студентів та їх батьків із правової тематики;
- проведення конкурсів, вікторин на тему «Право і закон», різноманітних ділових та рольових ігор на правові теми;
- організацію роботи молодіжного дискусійного клубу «Діалог», клубу «Молодий виборець», Ради профілактики правопорушень і соціально-психологічної служби тощо.

Заходи з правового виховання

- Анкетування студентів-першокурсників «Право і ми».
- Буклет-довідник «Ваші права», «Захисти себе!».
- Виявлення студентів, схильних до правопорушень, і проведення з ними індивідуальної профілактичної роботи.
- Виставка нормативно-правової літератури «Сам собі адвокат».

- Зустріч з працівниками правоохоронних органів, представниками етнічних груп.
- Взаємодія з державними органами, громадськими організаціями, органами правопорядку із питань соціальної підтримки й захисту прав студентської молоді.
- Залучення студентів групи ризику в громадське життя коледжу, заняття спортом, участь у культмасових заходах, до участі в роботі клубних формувань і гуртків за інтересами.
- Зустріч із працівниками комісії у справах неповнолітніх.
- Дні правових знань.
- Залучення студентів коледжу до роботи у волонтерських бригадах.
- Діагностика проблем студентської молоді, виявлення студентів, схильних до девіантної поведінки, вивчення їхніх індивідуальних особливостей з метою створення банку даних студентів групи ризику.
- Залучення студентів коледжу до роботи у Вінницькому Консультаційно-правовому центрі «Вінницька міська юридична клініка».
- Діяльність студентської територіальної добровільної дружини з охорони правопорядку «Самозбережувальна поведінка молоді».
- Відкритий урок «Конституція України – основний закон нашого життя».
- Інформаційні класні години у навчальних групах «Новорічні традиції різних країн».
- Вивчення правової системи України.
- Вивчення й аналіз мікроклімату в умовах соціального оточення групи, гуртожитку, коледжу.
- Індивідуальне консультування, забезпечення правового захисту студентів і працівників коледжу.
- Інформаційні класні години в групах «День народної єдності».
- Індивідуальна робота зі студентами, схильними до девіантної поведінки.
- Класна година: «Статут коледжу. Права та обов'язки студентів коледжу».
- Класна година: «Основні положення Закону про права дитини в Україні».
- Конкурс проектів «Права людини очима студентів».
- Конкурс проектів за Президентською програмою «Діти України».
- Класна година «Хочу стати президентом» (Конституційні права громадянина України).
- Юридична гра «Сам собі адвокат».
- Конкурс проектів «Декларація прав студента».
- Конкурс афоризмів «У світі мудрих думок».
- Календар правових дат.

- Консультування заступників деканів із виховної роботи, кураторів навчальних груп із питань організації профілактичної роботи на факультеті в групі.
- Круглий стіл для кураторів навчальних груп «Психолого-педагогічні аспекти правового виховання студентів».
- Круглий стіл «Злочин і кара очима юристів і психологів».
- Консультування батьків студентів, схильних до асоціальної поведінки, надання їм правової та психологічної допомоги.
- Конкурс плакатів, присвячених попередженню крадіжок приватної власності.
- Організація роботи Молодіжного правового центру.
- Розвиток правового навчання на базі клубу «Молодий виборець», дискусійного клубу «Діалог»
- Організація роботи клубу «Підліток і закон»
- Організація роботи правового лекторію «Молодь і право».
- Організація роботи кінозалу для демонстрації документальних і художніх фільмів профілактичної спрямованості.
- Організація в бібліотеці тематичних рубрик із проблем толерантності і профілактики екстремізму та сепаратизму в суспільстві.
- Організація і проведення «Правових десантів» із роз'яснення статей, передбачених адміністративним і кримінальним законодавством України за правопорушення і злочини екстремістської спрямованості.
- Організація психологічної підготовки волонтерської служби студентів.
- Організація роботи «служби довіри» і «гарячої лінії» у кабінеті педагога-психолога.
- Організація дослідницької роботи студентів з питань права.
- Організація правової підготовки волонтерської служби «Місія доброї волі».
- Організація конкурсів «Краща група», «Краща кімната в гуртожитку», «Кращий студент року».
- Організація соціального шефства над ветеранами.
- Організація роботи дискусійних і патріотичних клубів, гуртків за інтересами, творчих об'єднань.
- Організація зустрічей студентів із керівниками органів державного управління, представниками виконавчої і законодавчої влади.
- Організація і проведення тренінгів для студентів групи ризику з метою засвоєння моральних норм поведінки, формування моральних цінностей.
- Організація і проведення зустрічей студентів з представниками правоохоронних органів із питань профілактики правопорушень і злочинів.
- Організація і проведення конкурсів стінгазет антиалкогольної, антинаркотичної тематики.

- Організація і проведення семінару-практикуму для студентського активу гуртожитків «Рятувальний круг» із питань попередження правопорушень серед студентів.
- Оформлення в гуртожитках інформаційних стендів, куточків правових знань, які висвітлюють правове становище студентської молоді, відповідальність за правопорушення.
- Загальні збори в коледжі з метою інформування колективу студентів про випадки порушення Правил внутрішнього розпорядку коледжу.
- Правовий семінар «Відповідальність неповнолітніх із громадянського, адміністративного, кримінального права».
- Правовий семінар «Ситуація» (зустріч із працівниками служби зайнятості населення, трудової інспекції).
- Правова олімпіада для студентів 1-2 курсів.
- Правовий семінар «Права і обов'язки молодого юриста».
- Проведення тижнів правових знань «Ми з правами на ти».
- Проведення конкурсів (КВК), вікторин «Право і закон».
- Проведення консультацій, батьківських зборів із питань кримінальної й адміністративної відповідальності молоді.
- Проведення тижня правового і толерантного виховання.
- Проведення науково-практичної конференції «Участь молоді в громадсько-правових відносинах».
- Правовий лекторій «Країна Толерандія».
- Проведення диспуту «Піраміда ненависті» (формування навичок толерантної поведінки).
- Проведення диспуту «Кожен має право на...» (формування навичок толерантної поведінки).
- Проведення навчальних семінарів-практикумів для кураторів навчальних груп, вихователів у гуртожитках із проблем організації роботи з профілактики злочинів і правопорушень серед студентської молоді.
- Проведення бесід, вікторин, олімпіад, круглих столів із правової тематики.
- Проведення інформаційних тематичних зустрічей для студентів за участю адміністрації коледжу, юристів, представників правоохоронних органів, громадських організацій, воїнів АТО.
- Проведення зборів студентів, котрі проживають у гуртожитках «Про дотримання Правил внутрішнього розпорядку гуртожитку», «Про збереження майна», «Про підтримання чистоти і порядку в гуртожитку».
- Проведення рейдів-перевірок із метою контролю за виконанням Правил внутрішнього розпорядку і проживання в гуртожитку, покращення побутової та відпочинку студентів.
- Рейд Ради гуртожитку «Гуртожиток – наш студентський дім».
- Розвиток правового навчання на базі роботи дискусійного клубу «Діалог».
- Розвиток студентського самоуправління.

- Робота ради профілактики правопорушень.
- Розробка і видання методичних рекомендацій із правового виховання і профілактики правопорушень для кураторів навчальних груп, вихователів гуртожитків.
- Розробка та розповсюдження друкованих матеріалів (буклетів тощо), присвяченим правам людини.
- Участь у конкурсах молодіжних соціальних проектів та ініціатив.
- Цикл лекцій із правової тематики.
- Економічна бізнес-гра «Відкрий свою фірму».
- Юридична гра «Адвокат».
- Юридична гра «Слабка ланка».
- Юридична гра «Демократія» (Вибори в Україні).

Очікувані результати

Активізувати зусилля виховних структур і студентського самоврядування з метою науково-методичного забезпечення виховної та профілактичної роботи в коледжі.

Забезпечити формування у студентів позитивного ставлення до закону, права, знання своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою

Підвищити ефективність виховної роботи зі студентською молоддю з попередження правопорушень.

Підвищити рівень соціально-педагогічного, психологічного супроводу студентів групи ризику.

Підвищити рівень моральних якостей особистості та культури поведінки студентської молоді.

Розробити й упровадити інноваційні форми та технології профілактичної роботи зі студентами, котрі знаходяться в складній життєвій ситуації.

Зниження поведінкових ризиків, що становлять загрозу суспільству.

Сформованість поваги до закону засобами засвоєння загальнолюдських цінностей.

Вдосконалення системи правового виховання студентів коледжу.

Зниження правового нігілізму в студентському середовищі коледжу.

Укріпити громадський порядок і безпеку в коледжі.

Формування особистості громадянина і патріота з високим рівнем правосвідомості, правової культури, цінностями, мотивами діяльності та поведінки.

Додаток Б

Тестові завдання (констатувальний етап)

1. Місце знаходження Конституційного суду України.
 - а) Харків;
 - б) Брюссель;
 - в) Київ;
 - г) Москва;

- д) Київська область;
 е) Львів.
2. Посадова особа в карній справі – це ... суб'єкт злочину
- а) особливий;
 б) владний;
 в) спеціальний;
 г) виключний.
3. Специфічними рисами адміністративної відповідальності є:
- а) відповідальність лише за реально вчинену шкоду суспільству чи особистості;
 б) переважно грошовий характер покарань;
 в) накладається лише в судовому порядку;
 г) застосування спричиняє особливий стан адміністративного покарання.
4. До приватного права відносяться галузі права, регулюючі відносини:
- а) органів місцевого самоврядування з громадянами з приводу організації охорони здоров'я;
 б) роботодавців і робітників у процесі праці;
 в) платників податків і податкових агентів;
 г) виконавця твору та глядача.исполнителя произведения и зрителя.
5. Вилучення майна з чужого незаконного володіння – це:
- а) віндикація;
 б) реквізиція;
 в) конфіскація;
 г) цесія;
 д) делікт.
6. Право – система норм:
- а) встановлена державою;
 б) схвалена народом;
 в) запропонована зверху.
7. Що, за Конституцією України є найвищою цінністю держави?
- а) процвітання держави;
 б) права людини;
 в) збереження цілісності й непорушності держави та державних кордонів.
8. Заперечення значення права інакше можна назвати....:
- а) правовий нігілізм;
 б) правовий абсентізм;
 в) правовий аскетизм.
9. Стосовно якого компонента права справедливе визначення: основні ідеї, вихідні положення чи головні початки процесу формування, розвитку та функціонування права?»
- а) принцип права;
 б) метод права;

в) технологія права.

10. Вкажіть, яка з ознак не є ознакою первісного суспільства:

- а) збір податків;
- б) рівність усіх членів суспільства;
- в) влада має чисто суспільний характер;
- г) відносини між членами регулювалися звичаями.

11. Державна структура, котра на території України здійснює контроль за дотриманням усіх законів:

- а) уряд України;
- б) Конституційний Суд України;
- в) прокуратура України;
- г) Верховний Суд України.

12. Основні визначальні ідеї, що складають основу системи права:

- а) правові норми;
- б) нормативно-правові акти;
- в) правові принципи;
- г) норми суспільної моралі.

13. Закони, котрі закріплюють основи суспільного та державного устрою називаються:

- а) конституційними;
- б) звичайними (поточними);
- в) підзаконними нормативними актами;
- г) надзвичайними законами.

14. Основою для розмежування правопорушень на злочини та проступки є:

- а) означення закону;
- б) кількість здійснених правопорушень даного виду;
- в) суспільна шкода правопорушення;
- г) судові рішення.

15. Особливе соціальне явище, котре характеризує правовий стан, як окремого індивіда так і суспільства, називається:

- а) правосвідомістю;
- б) законністю;
- в) правопорядком;
- г) правовою культурою.

16. Означення «Загальноприйняте правило поведінки, установлене державою і закріплене в нормативно-правових актах» відноситься до поняття:

- а) норма права;
- б) галузь права;
- в) норма моралі;
- г) інститут права.

17. Мета юридичної відповідальності полягає в тому, щоб:

- а) перевиховати правопорушника;

- б) покарати правопорушника;
- в) попередити здійснення протиправних дій у майбутньому;
- г) усе вищеперераховане.

18. Конституційна можливість отримання громадянином яких-небудь благ називається:

- а) гарантією;
- б) правом;
- в) свободою
- г) привілеєм.

19. Чи правильні наступні твердження про конституційно-правовий статус Президента України?

а) за Конституцією Президент України проголошується головою виконавчої влади;

- б) за Конституцією Президент України є головою держави;
- в) вірними є обидва твердження;
- г) обидва твердження неправильні.

20. Чи правильні наступні твердження про парламент України?

а) Конституція України розділяє функції обох палат парламенту України;

- б) Конституція України називає парламент України Верховною Радою;
- в) правильними є обидва твердження;
- г) обидва твердження неправильні.

Тестові завдання (контрольний етап)

1. У США їх 50, в Німеччині – це землі, в Україні їх немає, а в Росії останнім часом їхня кількість скоротилася. Вони – це...

- а) суб'єкти федерації;
- б) муніципалітети;
- в) об'єкти громадянських прав;
- г) види юридичних осіб;
- д) обмежені в попиті речі;
- е) голови держав.

2. Яке з нижче перерахованих уповноважень відноситься до компетенції Служби безпеки України?

а) проведення юридичної експертизи нормативно-правових актів суб'єктів України на предмет їхньої відповідності Конституції України;

б) участь у розробці та реалізації заходів із забезпечення інформаційної безпеки країни й захисту інформації, котра є державною таємницею;

в) організація та здійснення відповідно до законодавства України реєстраційного обліку громадян України за місцем перебування та проживання у межах України, а також реєстрацію іноземних громадян та осіб без громадянства, тимчасово перебуваючих на території України;

г) видача громадянам та організаціям ліцензій на придбання зброї, дозволів на зберігання, носіння й використання зброї та патронів і

боєприпасів до неї, а також на їхнє транспортування, перевезення, ввезення на територію та вивіз із території України.

3. Трудові відносини виникають між робітником та роботодавцем із моменту:

- а) укладання трудового договору;
- б) прийняття заяви робітника з проханням прийняти його в штат;
- в) фактичного допуску робітника до виконання трудової функції;
- г) розпорядження уповноваженого представника робітника;
- д) внесення в трудову книжку робітника запису про початок роботи.

4. Морське судно є:

- а) рухомим майном;
- б) нерухомим майном (в силу закону);
- в) нерухомим майном (в силу призначення);
- г) майном, виключним із громадянського попиту.

5. Що таке «апатрид»?

- а) те саме, що й космополит;
- б) іноземний громадянин;
- в) особа без громадянства.

6. Для чого необхідний Конституційний суд?

- а) щоб слідкувати за точним виконанням Конституції;
- б) для тлумачення норм Конституції України та вирішення спірних питань між органами влади України та її суб'єктів;
- в) для забезпечення верховенства Конституції.

7. Автор «Утопії»:

- а) Монтеस्कьє;
- б) Томас Мор;
- в) Джон Локк.

8. Які норми є найдавнішими:

- а) релігійні норми;
- б) норми звичаїв;
- в) норми моралі;
- г) норми права.

9. Що з нижче перерахованого не є складовою частиною норми права:

- а) гіпотеза;
- б) диспозиція;
- в) дислокація.

10. Президент України закони України:

- а) затверджує;
- б) підписує;
- в) схвалює;
- г) приймає.

11. Частина правової норми, котра підлягає найчастішим змінам:

- а) санкція;
- б) гіпотеза;

- в) диспозиція;
- г) правова норма може змінюватися лише повністю.

12. Винуватими діями можуть вважатися:

- а) думки;
- б) почуття;
- в) бездіяльність;
- г) нічого з вищеперахованого.

13. Принцип, який забезпечує обов'язковість виконання законів для всіх, в тому числі і для органів державної влади:

- а) принцип заборон і протипаг;
- б) принцип верховенства закону;
- в) принцип взаємної відповідальності громадян і держави;
- г) принцип федералізму.

14. Правовідносини – це:

- а) врегульовані правом суспільні відносини;
- б) врегульовані правом суспільні відносини, котрі знаходяться під захистом держави;
- в) відносини, побудовані на основі прав суб'єктів суспільних відносин і регульовані суспільством;
- г) відносини, котрі відповідають нормам права.

15. Верховна Рада закони:

- а) підписує;
- б) схвалює;
- в) затверджує;
- г) приймає.

16. Принцип конституційного устрою України, який реалізується через визнання народу єдиним джерелом влади:

- а) суверенітет народу;
- б) визнання людини та її прав найвищою цінністю;
- в) республіканська форма правління;
- г) жоден із вищеперахованих.

17. Чи правильні наступні судження про дисциплінарні покарання?

- а) дисциплінарні покарання заносяться в трудову книжку робітника;
- б) дисциплінарні покарання застосовуються в строго визначеному порядку;
- в) правильні обидва судження;
- г) обидва судження неправильні.

18. Чи правильні наступні судження про особливості Конституції України?

- а) пряма дія Конституції України означає безпосередню реалізацію її норм;
- б) верховенство Конституції України означає, що її норми є основним джерелом для всіх галузей права;
- в) правильні обидва судження;

г) обидва судження неправильні.

19. Чи правильні наступні судження про пріоритети, закріплені в Конституції України?

а) в Конституції України закріплений пріоритет обов'язків над правами;

б) в Конституції України закріплений пріоритет прав над обов'язками;

в) правильні обидва судження;

г) обидва судження неправильні.

Додаток В

Правові задачі

Задача 1. Менеджера із персоналу ОАТ «АРТ» Валерія П. у жовтні було мобілізовано до лав Збройних сил. На його місце прийняли іншу людину. Однак у січні Валерія було демобілізовано з армії за станом здоров'я. Він звернувся до адміністрації ОАТ «АРТ» із вимогою надати йому попередню роботу, в чому йому було відмовлено.

Запитання:

1. Чи має рацію адміністрація ОАТ «АРТ»?
2. Який привід був для звільнення з роботи Валерія П.?
3. Які обов'язки покладаються на адміністрацію у випадку з Валерієм?
4. Що повинен зробити Валерій П. і яким може бути рішення?

Задача 2. Ви і ваші товариші стали свідками випадкової бійки. Коли наряд поліції приїхав на місце події, то вас було затримано на 24 години.

Запитання:

1. Чи є дії працівників поліції правомірними?
2. Опишіть ваші дії.
3. Назвіть ваші права в даній ситуації.
4. На який строк вас можна затримати? За яких умов?

Задача 3. До юриста звернулася молода жінка, котра два роки тому всиновила дитину з дитячого будинку. На вулиці до дитини підійшов невідомий чоловік і сказав, що він її рідний батько і скоро забере її до себе.

Запитання:

1. До яких фахівців вам необхідно звернутися в цьому випадку?
2. Дії чоловіка підлягають покаранню?
3. Назвіть права молодої жінки.

Задача 4. Ваша подруга (друг) живе в комунальній квартирі. Один із її сусідів страждає тяжкою формою алкогольної залежності, і тому досить часто приводить до себе осіб без постійного місця проживання, осіб, звільнених із місць позбавлення волі і т.д. Їхні зустрічі іноді тривають до самого ранку – вони шумлять, проявляють грубість щодо неї.

Запитання:

1. Які права дівчини порушуються в даному випадку?
2. Які дії вона може вчинити?

3. Чи має вона право на виклик працівників поліції?

4. В якому випадку вона може звернутися до суду?

Задача 5. Ви звернулися в сотову компанію у зв'язку з тим, що на ваш телефон постійно приходять SMS-повідомлення з рекламою від організацій, котрим ви свій номер не залишали.

Запитання:

1. Чи порушуються ваші права як абонента?
2. В яких документах закріплені ваші права як абонента?
3. Які дії ви можете вчинити в даному випадку?

Задача 6. Ви працюєте юристом. До вас за допомогою звернулися батьки Лілії К. Батьки дівчинки всіма зусиллями намагаються виконати свої батьківські обов'язки, не страждають алкогольною та наркотичною залежністю, інтенсивно працюють, турбуються та доглядають за своїми дітьми. Однак в силу «занедбаності й неохайності квартири», органи опіки забрали дітей і передали справу про позбавлення батьківських прав у суд.

Запитання:

1. Як, на вашу думку, чи порушуються права дитини в цьому випадку?
2. Які права мають батьки дітей?
3. На які нормативно-правові акти виможете посилатися в роботі з даною справою?

Додаток Г

Незакінчені речення (констатувальний етап)

1. Коли хтось дотримується закону, то я (мені)...
2. Коли порушуються мої права, то я (мені)...
3. Коли мені вказують, яких законів я повинен дотримуватися у своєму житті, то я...
4. Громадянин повинен дотримуватися законів, тому що...
5. Юрист має знати закони, бо йому...
6. Якщо поряд зі мною знаходиться людина, котра порушила закон, то я (мені)...
7. Якщо хтось поруч зі мною порушує закон, то я...
8. Мої обов'язки в юридичній професійній діяльності, полягають у тому, щоб...
9. Своє ставлення до права я характеризую як ...
10. Якби усі люди порушували б закони, то...

Незакінчені речення (контрольний етап)

1. Коли мені необхідно діяти у певній правовій ситуації, то я (мені)...
2. Коли мені доводиться працювати з клієнтом-правопорушником, то я (мені)...
3. При порушенні моїх прав мені...
4. Закони і права людини необхідні, щоб ...
5. Юристу необхідно мати соціально-правові знання для ...
6. Дотримання прав людини у нашому суспільстві...

7. Я хотів би жити у державі, в якій поважають...
8. Якщо мій клієнт порушує мої права, то я (мені)...
9. Всі люди, котрі дотримуються закону...
10. До права і закону я ставлюсь...

Додаток Д

16-ти факторний опитувальник Р.Кеттела

Опитувальник містить 105 питань на кожне з яких запропоновано три варіанти відповіді (а, б, с). Досліджуваний вибирає та фіксує її у спеціальному бланку для відповідей.

Обробка результатів проводиться за спеціальним ключем, у якому подані номери запитань і кількість балів за відповідь а, б, с в кожному запитанні. В тих клітинках у яких проставлена буква, яка позначає фактор, кількість балів рівна нулю. Отже, за кожну відповідь респондент може отримати 2, 1 або 0 балів. Кількість балів за кожним фактором сумується та заноситься в бланк відповідей (у правий стовпець), експериментатор отримує профіль особистості за 16-ти факторам у сирих оцінках. Ці оцінки переводяться у стандартні (стіни) за таблицею 3. Потім експериментатор визначає який розвиток отримав кожен фактор: низький, середній, високий, виписує риси, котрі характеризують ступінь їх розвитку та аналізує результати.

Результати використання цієї методики дозволяють визначити своєрідність основних підструктур темпераменту та характеру. Причому кожен фактор містить не лише якісну та кількісну оцінку внутрішньої природи людини, а й включає в себе її характеристику з боку міжособистісних відносин. Крім того, окремі фактори можна об'єднати в блоки за трьома напрямками:

Інтелектуальний блок: фактори: В – загальний рівень інтелекту; М – рівень розвитку уявлення; Q1 – сприйнятливність до нового радикалізму.

Емоційно-вольовий блок: фактори: С – емоційна стійкість; О – ступінь тривожності; Q3 – наявність внутрішньої напруги; Q4 – рівень розвитку самоконтролю; G – ступінь соціальної нормованості та організованості.

Комунікативний блок: фактори: А – відкритість, замкненість; Н – сміливість; L – ставлення до людей; Е – ступінь домінування - підлеглості; Q2 – залежність від групи; N – динамічність.

Інтерпретація результатів:

Фактор А

Відкритість: готовий до співпраці, привітний, уважний до людей, щирий у спілкуванні.

Замкненість: холодний, замкнений, скептичний, негнучкий у відносинах із людьми, твердий, безкомпромісний.

Фактор В.

Развинене мислення: здібний, уміє аналізувати ситуації, здатний до усвідомлених висновків, інтелектуальний, культурний.

Обмежене мислення: труднощі в навчанні, в умінні аналізувати й узагальнювати матеріали, легко поступається перед труднощами, «мужлан».

Фактор С.

Емоційна стабільність: спокійний, зрілий, упевнений, чуттєво сталий, не боїться складних ситуацій, емоційно стійкий.

Емоційна нестійкість: нетерпимий, нетерплячий, роздратований, схильний до турботливості та засмучення, відкладає вирішення складних питань, емоційно нестійкий.

Фактор Е

Незалежність: пробивний, самовпевнений, твердий, серйозний, непоступливий, оригінальний, невіддатливий, сам для себе є «законом».

Податливість: м'який, поступливий, залежний, ласкавий, щирий, дає волю почуттям, легко засмучується, конформний, сором'язливий.

Фактор F

Безпечність: безтурботний, імпульсивний, балакучий, веселий, радісний, готовий реагувати, проявляти почуття.

Стурбованість: серйозний, поміркований, песиміст, стриманий, задумливий, під самоконтролем.

Фактор G

Свідомість: стриманий, рішучий, обов'язковий, відповідальний, завжди готовий до дії, ґрунтовний, завзятий у досягненні своєї мети, соціально-нормований, виражена сила «супер-ЕГО».

Безпринципність: недбалий, легковажний, ненадійний, непостійний, легко здається перед труднощами, з претензіями, не зобов'язує себе правилами.

Фактор H

Сміливість: авантюристичний, легко знайомиться з людьми, реактивний, бадьорий.

Сором'язливість: нерішучий, заглиблюється у себе.

Фактор I

Чуттєвість: нетерпимість, залежний від інших, прагне допомоги, привітний, із багатою фантазією, потребує уваги інших, іпохондрик, боязливий мрійник, витончений, непрактичний.

Твердість: реаліст, сподівається лише на себе, бере на себе відповідальність, суворий, жорсткий, діє згідно з практичними міркуваннями, самостійний, буває цинічний, байдужий до свого фізичного стану, скептик, самовпевнений.

Фактор L.

Підозрілість: ревнивий, замкнений, задумливий, твердий, занадто самовпевнений, незалежний.

Довірливість: товариський, прямолінійний, відкритий, розуміючий, поблажливий, м'якосердий, лагідний, спокійний, благодушний, не заздрисний, уміє ладнати з людьми.

Фактор M

Богемність: заглиблений у себе, цікавиться мистецтвом, теорією, змістом життя, багата уява, безпомічний у практичних справах, переважно веселий, не виключені істеричні аномалії, в колективі конфліктний.

Практичність: цікавиться фактами, зумовлений обставинами, активна реакція на практичні запитання, інтереси звужені на безпосередній успіх, спонтанно нічого не робить, реалістичний, надійний, серйозний, турботливий, приділяє увагу дрібницям, але іноді не вистачає творчої уяви.

Фактор N

Витонченість: вишукано-витончений, під самоконтролем, естетично розбірливий, світський, розуміє себе, розуміє інших, честолюбивий, дещо невпевнений, незадоволений.

«Простота»: простий без «лоску», відкритий, гарячий, спонтанний у поведінці, в суспільстві, простий смак, відсутній самоаналіз, не аналізує мотиви поведінки інших, задоволений тим, що має.

Фактор O

Схильність до почуття провини: боязкий, невпевнений, тривожний, стурбований, депресивний, чуйний, легко розгублюється, сильне почуття обов'язку, занадто турботливий, повний страхів, схильний до зміни настрою, часті погані передчуття.

Спокійна самовпевненість: вірить у себе, вміє «побавитися», впертий, бачить сенс у доцільності, неохайний, безстрашний, живе простими справами, байдужий до думки про себе.

Фактор Q1.

Радикалізм: інтелектуальні інтереси та сумніви з приводу фундаментальних проблем, скептицизм, прагнення переглянути існуючі принципи, схильність до експериментування та нововведення.

Консерватизм: прагнення до підтримання установлених понять, норм, принципів, традицій, сумніви у нових ідеях, заперечення необхідності перемін.

Фактор Q2.

Самостійність: віддає перевагу власній думці, незалежний у поглядах, прагне до самостійних рішень і дій.

Залежність від групи: конформний, залежний від чужої думки, віддає перевагу приймати рішення разом із іншими людьми, орієнтований на соціальне схвалення.

Фактор Q3.

Самоконтроль, сильна воля: дисциплінованість, точність у виконанні соціальних вимог, гарний контроль за своїми емоціями, турбота про свою репутацію.

Брак самоконтролю, індиферентність: внутрішня конфліктність, низький самоконтроль, недисциплінованість, недотримання правил, спонтанність у поведінці, піддається своїм пристрастям.

Фактор Q4.

Внутрішня напруга: збуджений, схвильований, напружений, роздратований, нетерплячий,.

Флегматичність, релаксація, в'ялість, лінь, розслабленість, недостатня мотивація, не досить виправдана задоволеність.

Інтерпретація факторів

Фактор А – «замкненість-товариськість». При низьких оцінках людина характеризується некомунікабельністю, замкнутістю, безучасністю, деякою ригідністю і суворістю в оцінці людей. Вона скептично налаштована, холодна стосовно оточуючих, любить бути на самоті, не має близьких друзів, з якими можна бути відвертою.

При високих оцінках людина відкрита і добросердна, товариська і добродушна. Їй властиві природність і невимушеність у поведінці, уважність, доброта, м'якосердність у стосунках. Вона охоче працює з людьми, активна в уладнанні конфліктів, довірлива, не боїться критики, переживає яскраві емоції, зразу відгукується на будь-які події.

У цілому фактор орієнтований на вимірювання комунікабельності людини в малих групах.

Фактор В – «інтелект». При низьких оцінках людині властиві конкретність і деяка фригідність мислення, може мати місце емоційна дезорганізація мислення.

При високих оцінках спостерігається абстрактність мислення, кмітливість і здатність швидко навчатися. Існує деякий зв'язок з рівнем вербальної культури та ерудиції.

Фактор С – «емоційна нестійкість - емоційна стійкість». При низьких оцінках виражені низька толерантність до фрустрації, підвладність почуттям, мінливість інтересів, схильність до лабільності настрою, роздратованість, утомлюваність, невротичні симптоми, іпохондрія.

При високих оцінках людина стримана, працелюбна, емоційно зріла, реалістично налаштована. Краще здатна наслідувати вимоги групи, характеризується стійкістю інтересів. У неї відсутня нервова втома. У крайніх випадках може мати місце емоційна ригідність і нечутливість. За деякими дослідженнями, фактор пов'язаний з силою нервової системи, лабільністю.

Фактор Е – «підпорядкованість – домінантність». При низьких оцінках людина сором'язлива, схильна давати дорогу іншим. Часто виявляється залежною, бере провину на себе, тривожиться щодо своїх можливих помилок. Їй властиві тактовність, безмовність, шанобливість, покірність-до повної пасивності.

При високих оцінках людина владна, незалежна, самовпевнена, вперта - аж до агресивності. Вона незалежна в судженнях і поведінці, свій хід думок схильна вважати законом для себе і оточуючих. У конфліктах звинувачує інших, не визнає влади і тиску ззовні, визнає для себе авторитарний стиль керівництва, але й бореться за високий статус; конфліктна, примхлива.

Фактор F – «стриманість – експресивність». При низьких оцінках людина характеризується розсудливістю, обережністю, мовчазністю. Їй властиві схильність все ускладнювати, деяка занепокоєність, песимістичність у сприйнятті дійсності. Турбується про майбутнє, очікує невдач. Оточуючим вона здається нудною, в'ялою і занадто манірною (неприродною).

При високих оцінках людина життєрадісна, імпульсивна, безпечна, весела, говірка. Енергійна, соціальні контакти для неї емоційно значимі. Вона експансивна, щира у стосунках з людьми. Емоційність, динамічність спілкування сприяють тому, що вона часто стає лідером і ентузіастом групової діяльності, вірить в удачу.

У цілому оцінка за цим фактором відображає емоційну забарвленість і динамічність спілкування.

Фактор G – «підвласність почуттям - висока нормативність поведінки». При низьких оцінках людина схильна до мінливості, підвладна впливу випадку і обставин. Не докладає зусиль для виконання групових вимог і норм. Вона характеризується безпринципністю, неорганізованістю, безвідповідальністю, гнучкими установками щодо соціальних норм. Свобода від впливу норм може призвести до антисоціальної поведінки.

При високих оцінках спостерігається осмислене додержання норм і правил поведінки, наполегливість у досягненні мети, точність, відповідальність, ділова спрямованість.

У цілому фактор визначає, наскільки різні норми і заборони регулюють поведінку і стосунки людини з оточенням.

Фактор H – «нерішучість – сміливість». При низьких оцінках людина сором'язлива, невпевнена у своїх силах, стримана, нерішуча, воліє перебувати в тіні. Вона віддає перевагу не великому товариству, а одній-двом людям, товаришам. Відрізняється підвищеною чутливістю до погроз.

При високих оцінках людині властива соціальна сміливість, активність, готовність мати справу з незнайомими обставинами і людьми. Вона схильна до ризику, тримається вільно, розторможено.

У цілому фактор визначає реактивність на загрозу в соціальних ситуаціях і визначає ступінь активності в соціальних контактах.

Фактор I – «жорстокість – чутливість». При низьких оцінках людині властива мужність, самовпевненість, розсудливість, реалістичність суджень, практичність, деяка жорстокість, суворість, черствість відносно оточуючих.

При високих оцінках спостерігається м'якість, залежність, спрямованість на заступництво, схильність до романтизму, артистичність натури, жіночність, художнє сприйняття світу. Можна говорити про розвинуту здатність до емпатії, співчуття, співпереживання і розуміння інших людей.

Фактор L – «довірливість – підозріливість». При низьких оцінках людина характеризується відвертістю, довірливістю, доброзичливістю щодо інших людей, терпимістю, поступливістю. Вона вільна від заздрощів, легко ладнає з людьми і добре працює в колективі.

При високих оцінках людина ревнива, заздрісна, характеризується підозріливістю, їй властива велика зарозумілість. Її інтереси спрямовані на саму себе, вона зазвичай обережна у своїх вчинках, егоцентрична.

У цілому фактор свідчить про емоційне ставлення до людей.

Фактор М – «практичність - розвинута уява». При низьких оцінках людина практична, добросовісна. Орієнтується на зовнішню реальність і додержується загальноприйнятих норм. Їй властива деяка обмеженість і зайва уважність до дрібниць.

При високій оцінці можна говорити про розвинуту уяву, орієнтування на свій внутрішній світ, високий творчий потенціал.

Фактор N – «прямолінійність – дипломатичність». При низьких оцінках людині властива прямолінійність, наївність, природність, безпосередність поведінки.

При високих оцінках людина характеризується розважливістю, проникливістю, розумним і сентиментальним підходом до подій і оточуючих людей.

Фактор O – «впевненість у собі – тривожність». При низьких оцінках людина холоднокровна, спокійна, безтурботна, впевнена у собі.

При високих оцінках людині властива тривожність, депресивність, вразливість.

Фактор Q1 – «консерватизм – радикалізм». При низьких оцінках людина характеризується консервативністю, стійкістю до традиційних труднощів. Вона знає, у що повинна вірити, і, незважаючи на непереконливість деяких принципів, не шукає нових, із сумнівом ставиться до нових ідей, схильна до моралізаторства і повчань. Не погоджується із змінами і не цікавиться аналітичними й інтелектуальними міркуваннями.

При високих оцінках людина налаштована критично, характеризується наявністю інтелектуальних інтересів, аналітичністю мислення, намагається бути добре поінформованою. Більше схильна до експериментування, спокійно сприймає нові, неусталені, погляди і зміни, не довіряє авторитетам, на віру нічого не сприймає.

Фактор Q2 – «конформізм – нонконформізм». При низьких оцінках людина залежна від групи, слідує за суспільною думкою, воліє і працювати, і приймати рішення разом з іншими людьми, орієнтується на соціальне схвалення. При цьому у неї часто відсутня ініціатива щодо прийняття рішення.

При високій оцінці людина визнає власні рішення, незалежна, прямує вибраним нею шляхом, сама приймає рішення і сама діє. Однак, маючи власну думку, вона не намагається нав'язати її оточуючим.

Не можна казати, що вона не любить людей, вона просто не має потреби в їх підтримці і схваленні.

Фактор Q3 – «низький самоконтроль - високий самоконтроль». При низьких оцінках спостерігається недисциплінованість,

внутрішня конфліктність уявлень про себе. Людина не занепокоєна виконанням соціальних потреб.

При високих оцінках – розвинутий самоконтроль, точність виконання соціальних вимог. Людина слідує своєму уявленню про себе, добре контролює свої емоції і поведінку, доводить будь-яку справу до кінця. Їй властиві цілеспрямованість й інтегрованість особистості.

На відміну від соціальної нормативності поведінки (фактор О), цей фактор вимірює рівень внутрішнього контролю поведінки.

Фактор Q4 – «розслаблення – напруженість». При низьких оцінках людині властиві розслабленість, в'ялість, спокій, низька мотивація, лінощі, надмірна задоволеність і незворушливість.

Висока оцінка свідчить про напруженість, фрустрованість, наявність збудження і неспокою. Стан фрустрації, в якому людина перебуває, є результатом підвищеної мотивації. Їй властиве активне незадоволення станом речей.

Фактор MD – «адекватність самооцінки». Чим вища оцінка за цим фактором, тим більшою мірою людині властиво завищувати свої можливості і переоцінювати себе.

Оцінювання і аналіз результатів

Відповіді заносяться у спеціальний опитувальний бланк, а потім обраховуються за допомогою спеціального ключа. Відповідність з ключем відповідей «а» і «с» оцінюється 2 балами, відповідей «в» – 1 балом. Виключенням є фактор В – тут будь-яка відповідність відповіді з ключем дає 1 бал. Сума балів за кожною групою запитань дає в результаті значення фактора. Таким чином, максимальна оцінка за кожним фактором - 12 балів, за фактором В - 8 балів, мінімальна - 0 балів.

На основі якісного і кількісного аналізу змісту особистісних факторів і їх взаємозв'язку можуть бути виділені такі блоки факторів:

Інтелектуальні особливості – фактори В, М, Q1

Емоційно-вольові особливості – фактори С, G, I, O, Q3, Q4.

Комунікативні властивості і особливості міжособистісної взаємодії – фактори - F, H, F, E, Q2, N, L.

Симптомо-комплекси

I+D+C - афективна поведінка;

E+ - схильність до агресії;

G- - асоціальна, аморальна поведінка;

J+ - схильність до правопорушень групового характеру;

O+Q+C-F - схильність до алкоголізації.

Ключ до тесту

Фактор А (максимально - 12 балів) - 2) В=1, С=2; 19) А=2, В=1; 36) В=1, С=2; 53) А=2, В=1; 70) А=2, В=1; 87) В=1, С=2.

Фактор В (максимально - 8 балів) - 3) С= 1; 20) А= 1; 3 7) В=1; 54) С=1; 71) А=1; 88) С=1; 104) С=1; 105) А=1.

Фактор С - 4) A=2, B=1; 21) A=2, B=1; 38) B=1, C=2; 55) A=2, B=1; 72) B=1,02; 89) B=1,C=2.

Фактор Е - 5) B=1, C=2; 22) B=1, C=2; 39) A=2, B=1; 56) A=2, B=1; 73) B=1, C=2; 90) B=1, C=2.

Фактор F- 6) B=1, C=2; 23) A=2, B=1; 40) B=1, C=2; 57) A=2, B=1; 74) A=2, B=1; 91) B=1, C=2.

Фактор G - 7) A=2, B=1; 24) B=1, C=2; 41) A=2, B=1; 58) B=1, C=2; 75) A=2, B=1; 92) B=1, C=2.

Фактор H-8) A=2, B=1; 25) B=1, C=2; 42) B=1, 02; 59) A=2, B=1; 76) A=2, B=1; 93) A=2, B=1.

Фактор I- 9) A=2, B=1; 26) A=2, C=1; 43) B=1, C=2; 60) A=2, B=1; 77) B=1, C=2; 94) B=1, C=2.

Фактор L - 10) A=2, B=1; 27) B=1, C=2; 44) B=1, C=2. 61) B=1, C=2; 78) A=2, B=1;

95) A=2, B=1.

Фактор M - 11) B=1, C=2; 28) B=1, C=2; 45) B=1, C=2; 62) A=2, B=1; 79) A=2, B=1;96) B=1,C=2.

Фактор N - 12) B=1, C=2; 29) A=1, B=1; 46) A=1, B=2; 63) A=2, B=1; 80) B=1, C=2; 97) B=1, C=2.

Фактор O- 13) B=1, C=2; 30) A=2, B=1; 47) B=1, C=2; 64) A=2, B=1; 81) B=1, C=2; 97) A=2, B=1.

Фактор Q1 - 14) A=2, B=1; 31) A=2, B=1; 48) B=1, C=2; 65) B=1, C=2; 82) B=1, C=2; 99) A=1, B=1.

Фактор Q2 - 15) A=2, B=1; 32) B=1, C=2; 49) A=2, B=1; 66) A=2, B=1; 83) B=1, C=2;

100) B=1, C=2.

Фактор Q3 -16) A=2, B=1; 33) A=2, B=1; 50) A=2, B=1; 68) B=1, C-2; 84) B=1,C=2; 101) B=1, C=2.

Фактор Q4 -27) A=2, B=1; 34) B=T, C=2; 51) B=1, C=2; 68) A=2, B=1; 85) B=1, C=2;102) A=2, B=1.

Фактор MD - 1) A=2, B=1; 18) B=1, C=2; 35) B=1, C=2; 52) A=2, B=1; 69) B=1, C=2;86) B=1, C=2; 103) B=1, C=2.

Додаток Е

«Ціннісні орієнтації» (методика М.Рокіча)

М. Рокіч розрізняє два класи цінностей: *термінальні* – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; *інструментальні* – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим в будь-якій ситуації.Цей поділ відповідає традиційному поділу на цінності-цілі і цінності-засоби.

Респонденту пропонуються два списки цінностей (по 18 у кожному) або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках респондент присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає за порядком значимості [Моргун с. 225].

Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку пропонується набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Інструкція

«Зараз вам буде запропоновано набір із 18 карток з позначенням цінностей. Ваше завдання - розкласти їх у порядку значущості для вас. Кожна цінність написана на окремій картці. Уважно вивчіть картки і, вибравши ту, яка для вас найбільш значуща, помістіть її на перше місце. Потім виберіть другу за значимістю цінність і помістіть її слідом за першою. Потім виконайте те ж з усіма іншими картками. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18 місце. Робіть це не поспішаючи, вдумливо. Якщо в процесі роботи ви зміните свою думку, то можете виправити свої відповіді, помінявши картки місцями. Кінцевий результат повинен відображати вашу справжню позицію»

Список А (термінальні цінності)

- активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);
- життєва мудрість (зрілість суджень та здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
- здоров'я (фізичне і психічне);
- цікава робота ;
- краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві);
- любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
- наявність хороших і вірних друзів;
- суспільне покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);
- пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);
- продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил та здібностей);
- розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);
- розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);
- свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);
- щасливе сімейне життя;
- щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому);
- творчість (можливість творчої діяльності);
- впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності)

- акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, порядок у справах;
- вихованість (хороші манери);
- високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);
- життєрадісність (почуття гумору);
- старанність (дисциплінованість);
- незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- непримиренність до недоліків у собі та інших;
- освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово);
- раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);
- самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- сміливість у відстоювання своєї думки, поглядів;
- тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами);
- терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки);
- широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);
- чесність (правдивість, щирість);
- ефективність у справах (працьовитість, продуктивність в роботі);
- чуйність (дбайливість).

Після основної серії можна попросити випробуваного ранжувати картки, відповідаючи на наступні запитання:

1. У якому порядку і в якій мірі (у відсотках) реалізовані дані цінності у вашому житті?
2. Як би ви розташували ці цінності, якби стали таким, яким мріяли?
3. Як, на ваш погляд, це зробила б людина, яка досконала в усіх відношеннях?
4. Як зробила б це, на вашу думку, більшість людей?
5. Як це зробили б ви 5 або 10 років тому?
6. Як це зробили б ви через 5 або 10 років?
7. Як ранжирували б картки близькі вам люди?

Аналізуючи ієрархію цінностей, слід звернути увагу на їх угруповання випробуваним в змістовні блоки по різних підставах. Так, наприклад, виділяються «конкретні» і «абстрактні» цінності, цінності професійної самореалізації та особистого життя і т.ін. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших і т.ін. Це далеко не всі можливості суб'єктивного структурування системи ціннісних орієнтацій. Психолог повинен спробувати вловити індивідуальну закономірність. Якщо не вдається виявити жодної закономірності, можна припустити

несформованість у респондента системи цінностей або навіть нещирість відповідей.

Додаток Ж Тест Т. Лірі

Методика створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазек в 1954 р. і призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе і ідеальному «Я», а також для вивчення взаємин у малих групах. За допомогою даної методики виявляється переважаючий тип відносин до людей. При дослідженні міжособистісних відносин найчастіше виділяються два чинники: домінування-підпорядкування і дружелюбність-агресивність. Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття.

Для представлення основних соціальних орієнтації Т. Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. У цьому колі по горизонтальній і вертикальній осях позначені чотири орієнтації: домінування-підпорядкування, дружелюбність-агресивність. У свою чергу ці сектори розділені на вісім-відповідно більш приватним відносинам. Для ще більш тонкого опису коло ділять на 16 секторів, але частіше використовуються октанти, певним чином орієнтовані щодо двох головних осей. Опитувальник містить 128 оціночних суджень, з яких у кожному з 8 типів відносин 16 пунктів, упорядкованих по зростаючій інтенсивності.

Різні напрямки діагностики дозволяють визначити тип особистості, а також порівнювати дані за окремими аспектами. Наприклад, «соціальне «Я», «реальне «Я», «мої партнери» і т.ін.

В результаті проводиться підрахунок балів по кожній із Октант за допомогою спеціального «ключа» до опитувальника.

Авторитарний: 1 – 4, 33 – 36, 65 – 68, 97 – 100.

Егоїстичний: 5 – 8, 37 – 40, 69 – 72, 101 – 104.

Агресивний: 9 – 12, 41 – 44, 73 – 76, 105 – 108.

Підозріливий: 13 – 16, 45 – 48, 77 – 80, 109 – 112.

Підлеглий: 17 – 20, 49 – 52, 81 – 84, 113 – 116.

Залежний: 21 – 24, 53 – 56, 85 – 88, 117 – 120.

Товариський: 25 – 28, 57 – 60, 89 – 92, 121 – 124.

Альтруїстичний: 29 – 32, 61 – 64, 93 – 96, 125 – 128.

За спеціальними формулами визначаються показники за основними чинниками: домінування і товариськість.

Домінування = $(I - V) + 0,7 \times (VIII + II - VI)$.

Товариськість = $(VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI)$.

Типи ставлення до оточуючих

I. Авторитарний:

13-16 – диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує в усіх видах групової діяльності. Всіх наставляє,

повчає, в усьому намагається покладатися на свою думку, не вміє приймати поради інших.

9-12 – домінантний, енергійний, компетентний, авторитетний лідер, успішний у справах, любить давати поради, вимагає до себе поваги.

0-8 – впевнена у собі людина, але не обов'язково лідер, завзятий і наполегливий.

II. Егоїстичний:

13-16 – прагне бути над усіма, але одночасно в стороні від усіх, самозакоханий, розважливий, незалежний, себелюбний. Труднощі перекладає на оточуючих, сам ставиться до них дещо відчужено, хвалькуватий, самовдоволенний, зарозумілий.

0-12–егоїстичні риси, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

III. Агресивний:

13-16– жорсткий і ворожий стосовно інших людей, різкий, жорстокий, агресивність може доходити до асоціальної поведінки.

9-12 – вимогливий, прямолінійний, відвертий, строгий і різкий в оцінці інших, непримиренний, схильний в усьому звинувачувати оточуючих, насмішуватий, іронічний, дратівливий.

0-8 – упертий, завзятий, наполегливий і енергійний.

IV. Підозрілий

13-16 – відчужений по відношенню до ворожого і злобного світу, підозрілий, образливий, схильний до сумніву в усьому, злопам'ятний, постійно на всіх скаржитися, всім незадоволений (шизоїдний тип характеру).

9-12 – критичний, нетовариський, відчуває труднощі в інтерперсональних контактах через невпевненість у собі, замкнений, скептичний, розчарований у людях, свій негативізм проявляє у вербальній агресії.

0-8 – критичний по відношенню до всіх соціальних явищ і оточуючим людям.

V. Підлеглий

13-16 – покірний, схильний до самоприниження, слабовільний, схильний поступатися всім і в усьому, завжди ставить себе на останнє місце і засуджує себе, приписує собі провину, пасивний, прагне знайти опору в кому небудь більш сильному.

9-12 – сором'язливий, лагідний, легко ніяковіє, схильний підкорятися сильнішому без урахування ситуації.

0-8 – скромний, боязкий, поступливий, емоційно стриманий, здатний підпорядковуватися, не має власної думки, слухняно і чесно виконує свої обов'язки.

VI. Залежний

13-16 – різко невпевнений у собі, має нав'язливі страхи, побоювання, тривожиться з приводу, тому залежить від інших, від чужої думки.

9-12-слухняний, боязкий, безпорадний, не вміє проявити опір, щиро вважає, що інші завжди праві.

0-8 – конформний, м'який, очікує допомоги і порад, довірливий, схильний до захоплення оточуючими, ввічливий.

VII. Доброзичливий

9-16 – доброзичливий і люб'язний з усіма, орієнтований на прийняття і соціальне схвалення, прагне задовольнити вимоги всіх, «бути хорошим» для всіх без урахування ситуації, прагне до цілей мікрогруп, має розвинені механізми витіснення і придушення, емоційно лабільний (істероїдний тип характеру).

0-8 – схильний до співпраці, кооперації, гнучкий і компромісний при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, прагне бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформний, слідує умовам, правилам і принципам «хорошого тону» у відносинах з людьми, ініціативний ентузіаст у досягненні цілей групи, прагне допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання і любов, товариський, проявляє теплоту і дружелюбність у відносинах.

VIII. Альтруїстичний

9-16 – гіпервідповідальний, завжди приносить у жертву свої інтереси, прагне допомогати і співчувати всім, нав'язливий у своїй допомозі і занадто активний по відношенню до оточуючих, приймає на себе відповідальність за інших (може бути тільки зовнішня «маска», що приховує особистість протилежного типу).

0-8 – відповідальний по відношенню до людей, делікатний, м'який, добрий, емоційне ставлення до людей проявляє в співчутті, симпатії, турботі, ніжності, вмє підбадьорити і заспокоїти оточуючих, безкорисливий і чуйний.

Інтерпретація

Кількість балів	Рівень	Тип поведінки
0 – 4	Занижений	Адаптивний
5 – 8	Низький	Адаптивний
9 – 12	Середній	Екстремальна
13 – 16	Високий	Екстремальна до патології

ДОДАТОК К

Діагностика рівня емпатії (В.В. Бойко.)

Інструкція. Якщо ви згодні з даними твердженнями, ставте в бланку відповідей поруч з їхніми номерами знак «+» якщо незгодні то знак «-».

Текст опитувальника

1. У мене є звичка уважно вивчати обличчя і поведінку людей, щоб зрозуміти їх характер, нахили, здібності.
2. Якщо оточуючі проявляють ознаки нервозності, я зазвичай залишаюся спокійним.
3. Я більше довіряю доводам свого розуму ніж інтуїціям.

4. Я вважаю цілком доречним для себе цікавитися домашніми проблемами товаришів по службі.
5. Я можу легко, якщо буде потрібно, увійти в довіру до людини.
6. Зазвичай я із першої зустрічі вгадую «споріднену душу» у новій людині.
7. Я з цікавості зазвичай починаю розмову про життя, роботу, політику з випадковими людьми у потязі, автобусі, літаку.
8. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо оточуючі чимось пригнічені.
9. Моя інтуїція – більш надійний засіб розуміння оточуючих, ніж знання або досвід.
10. Проявляти цікавість до внутрішнього світу іншої особистості – безтактно.
11. Часто своїми словами я завдаю болю близьким мені людям не помічаючи цього.
12. Я рідко міркую про причини вчинків людей, які мають до мене безпосереднє відношення.
14. Я рідко приймаю близько до серця проблеми своїх друзів.
15. Зазвичай за кілька днів я відчуваю, що щось має трапитися з близькою мені людиною і очікування виправдовуються.
16. У спілкуванні з діловими партнерами зазвичай намагаюся уникати розмов про особисте.
17. Іноді близькі дорікають мені в черствості, неувважності до них.
18. Мені легко вдається копіювати людей, їхню інтонацію і міміку.
19. Мій допитливий погляд часто бентежить інших людей.
21. Часто, діючи навмання, я, проте, знайду правильний підхід до людини.
22. Плакати від щастя нерозумно.
23. Я здатний цілком злитися з коханою людиною, ніби розчинившись у ній.
24. Мені рідко зустрічалися люди, яких я розумів би без зайвих слів.
25. Я мимоволі або з цікавості часто підслуховую сторонні розмови людей.
26. Я можу залишатися спокійним навіть, якщо всі навколо мене хвилюються.
27. Мені простіше підсвідомо відчутти сутність людини ніж зрозуміти її «розклавши по полицках».
28. Я спокійно ставлюся до дрібних неприємностей, що трапляються у когонебудь із моїх друзів.
29. Мені було б важко задушевно, довірливо розмовляти з настороженою, замкненою людиною.
30. У мене творча натура – поетична, художня, артистична.
31. Я без особливого інтересу вислуховую сповіді нових знайомих.
32. Я засмучуюся, якщо бачу людину, яка плаче.
33. Моє мислення більше відрізняється конкретністю, строгістю, послідовністю, ніж інтуїцією.
34. Коли друзі починають говорити про свої неприємності, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.
35. Якщо я бачу, що у когось із близьких погано на душі, то зазвичай стримую себе від розпитувань.

36. Мені важко зрозуміти, чому дрібниці можуть так сильно засмучувати людей.

Ключ до тесту.

Підраховується число правильних відповідей за кожною шкалою, а потім визначається сумарний бал. Оцінки за кожною шкалою можуть варіюватися від 0 до 6 балів і вказують на значущість конкретного параметра в структурі емпатії.

Раціональний канал емпатії: +1, +7, -13, +19, +25, -31.

2. Емоційний канал емпатії: -2, +8, -14, +20, -26, +32.

3. Інтуїтивний канал емпатії: -3, +9, +15, +21, +27, -33.

4. Установки, що сприяють емпатії: +4, -10, -16, -22, -28, -34.

5. Проникаюча здатність до емпатії: +5, -11, -17, -23, -29, -35.

6. Ідентифікація в емпатії: +6, +12, +18, -24, +30, -36.

Номери тверджень і варіанти відповідей						Кількість балів
1	7	13	19	25	31	
2	8	14	20	26	32	
3	9	15	21	27	33	
4	10	16	22	28	34	
5	11	17	23	29	35	
6	12	18	24	30	36	
Загальна сума балів						

При сумарному рівні по всіх шкалах діагностується:

Дуже високий рівень – 30 – 36 балів;

Середній рівень – 22 – 29 балів;

Нижче від середнього – 15 – 21 бал;

Дуже низький рівень – 0 – 14 балів.

ДОДАТОК Л

Методика діагностики рівня активності особистості в системі морально-правових відносин (І.О. Сохан)

Анкета. Дорогі друзі! Ми вивчаємо рівень сформованості правовосвідомості майбутніх юристів. Будемо вам дуже вдячні, якщо ви нам у цьому допоможете, давши відповіді на запитання тесту.

Інструкція: Уважно прочитайте запитання. Номер того варіанту відповіді, який відповідає вашій думці, обведіть кружечком. Якщо відповіді, яка би вам підходила, немає, то запропонуйте свій варіант у вільному рядку.

ОПИТУВАЛЬНИК

1. Чи цікавитеся ви питаннями правознавства:

- а) так; б) ні; в) при нагоді.
2. Чи відвідували б ви курси або якісь інші заходи, які б дали можливість більше знати свої права:
- а) так; б) ні; в) при нагоді.
3. Допишіть джерела формування ваших знань про правові норми:
- а) наукова література; б) засоби масової інформації; в) спеціально відвідані курси; г) _____
4. Що, на ваш погляд, означає поняття «правова норма» (оберіть один варіант): а) норма як заборона; б) норма як регулятор поведінки; в) норма як наслідування; г) норма як ототожнення своєї поведінки; д) норма як регулятор суспільних відносин; е) норма як координація дій людей; є) не визначилися; ж) Ваш варіант _____
5. Яке ваше ставлення до правових норм: а) позитивне; б) негативне; в) байдуже; г) нейтральне.
6. Які інститути соціалізації мають найбільший вплив на формування правових норм і цінностей: а) сім'я; б) дошкільні заклади; в) школа; г) позашкільні заклади; д) вищі учбові заклади; е) Конституція України; є) Ваш варіант _____
7. Що, на ваш погляд, означає поняття „правова соціалізація» (оберіть один варіант): а) оволодіння особистістю засобами поведінки, які відповідають нормам права; б) включення в ціннісно-нормативну систему особистості цінностей, які охороняються правом; в) це дотримання правових норм, зразків поведінки; г) набуття особистістю тих соціальних якостей, які необхідні їй для входження в суспільство як певну правову систему; д) формування необхідних правових знань, умінь, навичок; е) Ваш варіант _____
8. Які чинники, на ваш погляд, визначають правову соціалізацію (оберіть п'ять варіантів): а) навіювання; б) пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, визнання існуючих порядків, норм і правил (конформізм); в) вплив засобів масової комунікації; г) сім'я; д) загальноосвітні школи; е) група, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном, орієнтуючись у своїх вчинках і самооцінці на її норми та цінності (референтна група); є) наявність особистісного ідеалу; ж) знання правових норм; з) авторитет інших; и) наслідування (орієнтація на певний приклад, взірець, повторення і відтворення однією людиною дій, вчинків, манер іншої людини, копіювання стилю життя, рис її характеру); і) групові очікування (сукупність уявлень про те, як повинен поводитися індивід у певній ситуації); к) дотримання правових норм.
9. Що, на ваш погляд, означає поняття „правосвідомість» (оберіть один варіант): а) система поглядів, понять, ідей, з допомогою яких людина виражає ставлення до діючого права; б) відображення правових цінностей у свідомості індивіда; в) усвідомлення зв'язку між вчинками і властивостями своєї особистості; г) знання правових явищ; д) ваш варіант _____
-

10. Як ви вважаєте, що складає основу правосвідомості (оберіть 5 варіантів): а) знання правових норм; б) позитивне ставлення до правових норм; в) позитивне ставлення до виконання правових норм; г) дотримання законів; д) знання Конституції України; е) наявність правової культури; є) належне правове виховання; ж) наявність правової освіти; з) позитивне ставлення до діяльності правоохоронних органів; и) сформовані правові цінності.

11. Якою, на ваш погляд, має бути правослухняна поведінка: а) дотримання правил і норм; знання норм; б) наявність правосвідомості; в) знання правил; г) наявність страху перед покаранням; д) наявність правової культури; е) пристосування до умов життя даної соціальної групи; є) ваш варіант _____

12. Правове самовиховання це (оберіть один варіант): а) самовиправлення вчинків; б) відмова від негативних вчинків або властивостей особистості; в) вдосконалення властивостей особистості; г) пристосування до зовнішніх правових вимог; д) усвідомлення змісту вчинків; е) формування правової відповідальності; є) ваш варіант _____

13. Ваше ставлення до діяльності правоохоронних органів: а) позитивне; б) негативне; в) байдуже; г) нейтральне.

14. Як ви вважаєте, чи впливає безкарність за порушення норм права однією особою на сприйняття і дотримання цих норм іншою: а) так, впливає; б) ні, не впливає; в) залежно від ситуації; г) важко сказати.

15. Напишіть відомі вам правові норми:

- а) _____
 б) _____
 г) _____
 д) _____

16. Повідомте, будь ласка, деякі дані про себе:

Заклад вищої освіти _____
 Факультет _____ курс _____ стаття _____
 місце проживання _____

ДОДАТОК М

Ситуаційні задачі до другої педагогічної умови «Становлення активної правової позиції студента у процесі педагогічного коучингу»

Задача 1. У квартирі Боднарчуків проживає сім'я з трьох чоловік та мати дружини-ветеран війни, яка має знижку 50 % в оплаті комунальних послуг. Сам Боднарчук є ветераном військової служби і має право пільгово оплачувати 75 кВт. год. електроенергії щомісячно. *Яке законодавство регулює порядок надання пільг даним категоріям? Чи можуть дані особи одночасно скористатися пільгами щодо оплати комунальних послуг? До яких органів їм слід звернутися?*

Задача 2. Борисенко є вдовою, виховує дітей 9 і 4 років, безробітна, перебуває на обліку в центрі зайнятості. На дітей отримує пенсію по втраті

годувальника. *Які види соціального забезпечення згідно чинного законодавства вона може претендувати? До яких уповноважених органів їй потрібно звернутися?*

Задача 3. Ольховський неофіційно працює, хоча є інвалідом. Його дружина працює та отримує мінімальну заробітну плату, діти відвідують дитячий садочок. *Які види соціального забезпечення згідно чинного законодавства можуть бути надані сім'ї Ольховського?*

До яких уповноважених органів потрібно звернутися?

Задача 4. Ількову у віці 4 років зробили операцію в онкологічній лікарні, внаслідок чого йому була встановлена інвалідність та призначена пенсія. Однак пенсію виплачувала лише протягом року, хоча істотно його стан здоров'я не покращився. *Які органи уповноважені вирішувати питання про призначення інвалідності? Чи можна в даній ситуації соціально захистити Ількова?*

Задача 5. Семенова навчається на другому курсі коледжу (їй 17 років). Через два місяці у неї має народитися дитина. *Чи матиме вона право на отримання допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами і народження дитини? До яких органів потрібно подати ці документи?*

Задача 6. Дем'яненко працювала дояркою у фермерському господарстві «Мрія» протягом 23 років. У 2014 році звернулася за призначенням пенсії на пільгових умовах, але їй відмовили. *Який порядок призначення пенсії на пільгових умовах? Чи були підстави для відмови у призначенні пенсії згідно чинного законодавства?*

Задача 7. Котенко, працюючи на державній службі, стала інвалідом 2 групи загального захворювання і їй призначили пенсію державного службовця. На момент призначення пенсії стаж роботи складав 18 років. У 2013 році Котенко встановили 3 групу інвалідності терміном на 2 роки і перевели на пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення». Котенко на роботу не повернулася і у 2015 році після встановлення 2 групи інвалідності звернулася за призначенням пенсії державного службовця. У призначенні пенсії відмовили і призначили її на умовах, визначених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». *Як впливає встановлення групи інвалідності на соціальне забезпечення особи? Чи правильно призначена пенсія?*

Задача 8. Чайко у червні 2015 року подала документи для перерахунку пенсії до пенсійних органів. Відповіді про перерахунок пенсії та пенсії в новому розмірі протягом наступних восьми місяців не отримала. *У яких випадках проводиться перерахунок пенсії та які органи цим займаються? Протягом якого терміну Пенсійний фонд повинен перерахувати їй пенсію?*

Яким чином Чайко може захистити порушені права?

Задача 9. Згурському, який є дитиною-інвалідом виповнилося 16 років. Дію висновку ЛКК подовжила до дня досягнення ним 18 років. *Чи зміниться його статус після досягнення повноліття? Який уповноважений орган в*

подальшому підтверджуватиме його інвалідність? На які види соціального забезпечення можуть претендувати діти-інваліди?

Задача 10. Кузишин офіційно є опікуном своєї племінниці, батьки якої пропали безвісти під час військових дій у Чечні. Основним джерелом їх доходів є його заробітна плата (1380 грн.). *Чи передбачає чинне законодавство соціальне забезпечення дітей, які залишилися без опіки батьків? До якого уповноваженого органу має звернутися Кузишин? Які пільги передбачені для дітей-сиріт?*

Завдання підвищеної складності

Задача 1. Інженер заводу Жовнір, перебуваючи на відпочинку, простудився. Захворювання ускладнилося пневмонією. Лікар встановив для хворого постільний режим. Однак Жовнір не дотримувався вказівок лікаря, і через два дні поїхав кататися на лижах. Після цього захворювання ускладнилося і він пішов на прийом до лікаря. А оскільки це відбувалося під час різдвяних свят, то на прийом до лікаря Жовнір прийшов в нетверезому стані. Про усі ці факти лікар зробив відмітку в історії хвороби. Комісія по соціальному страхуванню відмовила Жовнір в оплаті листка тимчасової непрацездатності.

Чи правомірне рішення комісії? Куди можна його оскаржити? Оформіть відповідне рішення.

Задача 2. Германович виховує двоє дітей (віком 2,5 роки та 4 міс.). Старша дитина є інвалідом та отримує пенсію. На обох дітей півроку виплачували допомога у розмірі 2004 гривень, після чого виплату припинили. Причиною стало те, що у декларації про доходи не було вказано про те, що дитина отримує пенсію. Германович повинна відшкодувати органу соціального захисту 12024 гривень, які були їй виплачені на дітей.

Які види соціального забезпечення надаються сім'ям з дітьми? Яким чином законодавство захищає дітей інвалідів? Чи правомірним є припинення виплат даній сім'ї?

Задача 3. Великанов 1922 року народження, інвалід Великої Вітчизняної війни I групи, проживає у приватному будинку з пічним опаленням. Отримує пенсію у розмірі 2704 грн., користується пільгами у розмірі 100 %. Дружина 1930 року народження пенсіонерка, учасник війни, отримує пенсію в розмірі 1565 грн., користується знижкою 50% на оплату комунальних послуг. Мають двох дочок 1967 та 1968 року, які з сім'ями проживають у м. Одеса. Великанов з 2 листопада 2006 року перебуває на обліку на отримання автомобіля № 152 з 398 чоловік (за обласною чергою) та 16 з 35 чоловік (за міською чергою). У 2014 році він звернувся до Вінницької обласної державної адміністрації з проханням допомогти у газифікації будинку та отриманні автомобіля. Звернення було передано на розгляд до управління праці і соціального захисту населення Вінницької міської ради. Спеціалістами управління проведено обстеження матеріально-побутових умов проживання сім'ї Великанова та запропоновано надомне обслуговування від якого вони відмовилися. У міському бюджеті кошти на

газифікацію приватних будинків не передбачені. *Якими є повноваження органів праці і соціального захисту населення? Який порядок забезпечення інвалідів автомобілями?*

Тема 1.3. Принципи та джерела права соціального забезпечення.

Задача 1. Лакова є матір'ю двох дітей віком 3 і 5 років. 1 березня за рішенням міграційних органів їй надано статус біженця. Вона звернулася до місцевих органів соціального захисту про надання допомоги згідно Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», а також про оформлення субсидії на оплату житлово-комунальних послуг. *У чому полягає принцип всезагальності права на соціальне забезпечення? Чи має Лакова право на призначення даних видів соціального забезпечення?*

Задача 2. Рибіна займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи. За несплату внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю та витратами зумовленими народженням та похованням на неї було накладено штрафні санкції. *Чи зобов'язана вона сплачувати страхові внески на даний вид загальнообов'язкового соціального страхування? Чи матиме вона право на допомогу по вагітності і пологах і по догляду за дитиною якщо не сплачуватиме внески на даний вид страхування?*

Задача 3. Пенсіонер Павлов (громадянин Російської Федерації) переїхав на постійне місце проживання до сина в м. Київ. Він звернувся до районного відділення Пенсійного Фонду із заявою про призначення пенсії. *Чи матиме він право на отримання пенсії за віком на території України? Яким актами це регулюється?*

Задача 4. Капітан міліції Кагляк загинув при затриманні злочинця. На його утриманні знаходилася 8-річна донька Галя і дружина інвалід другої групи. *На які види соціального забезпечення мають право донька і дружина Кагляка? Якими нормативно-правовими актами це регулюється?*

Задача 5. Інженер Станіславський, який має страховий стаж 7 років, захворів, що підтверджується листком тимчасової непрацездатності. Йому виплатили допомогу по тимчасовій непрацездатності у розмірі 80% від заробітку. Однак Станіславський не погоджувався з таким розміром допомоги, мотивуючи це тим, що в колективному договорі передбачено виплату інженерно-технічним працівникам допомоги по тимчасовій непрацездатності у розмірі 100% середнього заробітку незалежно від стажу. У комісії з соціального страхування Станіславському пояснили, що розмір такої допомоги визначений законом, а тому дана норма колективного договору незаконна. *Хто правий в даній ситуації?*

Задача 6. До юридичної консультації звернувся громадянин Іванов з проханням пояснити, якими нормативними актами регулюється порядок призначення і виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності. *Дайте обґрунтовану відповідь.*

Задача 7. До юридичної консультації звернулися громадянка Огарьова, яка працює головним спеціалістом комунального підприємства «Оберіг», та

громадянка Пастушенко, яка не працює, з проханням пояснити, якими нормативними актами регулюватиметься порядок призначення і виплати їм допомоги по вагітності та пологах, народженню дитини, догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. *Дайте обґрунтовану відповідь.*

Задача 8. Громадянинові Купріянову пенсію за віком було призначено 19 травня 2011 р., а з 1 січня 2014 р. він звернувся за її перерахуванням. Для цього він подав до відділу соціального захисту довідку про заробіток за 2011-2013 рр. Однак у відділі соціального захисту йому повідомили, що заробіток до травня 2011 р. не може бути підставою для перерахування пенсії. *Визначте суб'єкти даних правовідносин, їх об'єкт та зміст.*

Задача 9. Дитині, яка не досягла 8 років, та вдові померлого годувальника, яка не працювала і була зайнята доглядом за дитиною, було призначено пенсію. *Чи зміниться зміст правовідносин після досягнення дитиною 8 років? Після виходу вдови на роботу? Назвіть суб'єктів даних правовідносин.*

Завдання підвищеної складності

Задача 1. Обчисліть прожитковий мінімум для Вашої соціально-демографічної групи (письмово).

Задача 2. Оришко як інвалід 2-групи внаслідок трудового каліцтва перебуває на обліку на отримання автомобіля в обласному управлінні праці і соціального захисту за № 14. Рішенням Вінницького міського суду від 12.04.2014 р. його позовні вимоги задоволені і з Відділення виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на підприємстві та професійних захворювань України в м. Вінниця на користь обласного управління праці і соціального захисту населення стягнуто вартість автомобіля ЗАЗ-110206 у сумі 59125,00 грн. Відділення виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на підприємстві та професійних захворювань України в м. Вінниця в апеляційній скарзі просить рішення суду скасувати і справу направити на новий розгляд, посилаючись на те, що згідно з діючим законодавством виділення коштів на придбання автомобілів передбачено в порядку черговості. *Які правовідносини виникли в даному випадку? Яким має бути рішення суду?*

Задача 3. 14.12.2014 р. під час виконання робіт по прибиранню гірських порід з підземним прохідником Інгульської шахти державного підприємства «Східний гірничо-збагачувальний комбінат» східного гірничо-збагачувального комбінату Бистровим стався нещасний випадок. 19.12.2014р. складено акт за формою Н-1. У результаті нещасного випадку потерпілий отримав відкриту черепно-мозкову травму, забиття головного мозку 1-го ступеня, перелом вісочної кістки зліва, рублену рану в потиличній області та посттравматичний неврит лицьового нерву. Згідно з висновком МСЕК від 23.04.2015 р. потерпілий втратив 60 % втрати професійної працездатності. *Які правовідносини мають місце в даному випадку? Хто є суб'єктами*

правовідносин? Які види соціального забезпечення може отримувати Бистров?

Тема 2.1. Трудовий стаж

Задача 1. Іванову цікавить юридична консультація з наступного питання: *«Моїй старшій дитині-інваліду з дитинства 17 років. З тих пір, як він народився, я практично не працювала, якщо не вважати 1,5 років викладання у ВНЗ, тобто стажу у мене в моїх 40 років тільки 1,5 року. Чи є в Україні такий Закон, за яким мені б зараховувався до стажу догляд за дитиною-інвалідом, так як працювати я не могла? І куди мені звертатися?»*

Задача 2. Тягульська у зв'язку з постійними переїздами з місця на місце свого чоловіка-військовослужбовця загубила трудову книжку. Тривалий час вона працювала у Грузії. Однак на її запити жодної інформації не надійшло, тому пенсію їй призначили у розмірі мінімальної пенсії. *Яким чином можна підтвердити Тягульській свій трудовий стаж? Чи можуть їй встановити надбавку як дитині війни до її пенсії?*

Задача 3. Мельник протягом 26 років проходила службу в органах внутрішніх справ. У 2014 році вийшла на пенсію, однак в управлінні Пенсійного Фонду їй відмовили у зарахуванні до страхового стажу періоду роботи з 2011 по 2013 роки, посилаючись на те, що відсутні дані персоніфікованого обліку. *Чи правомірною є відмова управління Пенсійного фонду? Які періоди трудової діяльності включаються до страхового стажу?*

Задача 4. Ярошенко має 24 роки безперервного трудового стажу роботи у загальноосвітній школі. З них 4 роки вона працювала вчителем початкових класів, але за станом здоров'я змушена була перейти на 0,5 ставки на посаду шкільного бібліотекаря, де пропрацювала 20 років до 2013 року до скорочення її посади. Перебуває на обліку у районному центрі зайнятості. З 10 січня 2003 по 15 квітня 2014 року за штатним розписом працювала на платній основі головою Канівської сільської територіальної виборчої комісії. 26 серпня їй виповнилося 60 років. *Визначте трудовий стаж Ярошенко. Які документи необхідно надати для його підтвердження?*

Задача 5. Іванов працював на шахті «Воркутуголь» з 1956 по 1967 рік про що свідчить запис у трудовій книжці. Для зарахування вказаного періоду стажу роботи у кратному розмірі місцеве управління Пенсійного фонду України вимагає надати трудовий договір, який у нього не зберігся. *Які документи вправі вимагати органи Пенсійного фонду України у даному випадку? Якими документами можна підтвердити трудовий стаж особи? Як вирішити ситуацію, що склалася?*

Задача 6. Короленко отримує пенсію, призначену згідно Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів». При обчисленні журналістського стажу їй не зарахували період роботи на посадах інструктора відділу пропаганди та агітації райкому партії України з 10 серпня 1973 року по 1 вересня 1974 року та завідуючого партійним кабінетом районного комітету політичної партії з 1 вересня

1974 року по 1 січня 1977 року. *Чи правомірно не зарахували дані періоди до спеціального трудового стажу? Чи можна зарахувати такі періоди до стажу державної служби? Які документи можуть бути подані на підтвердження такого періоду діяльності?*

Задача 7. Пилипко з грудня 1998 року по серпень 2000 року доглядала за хворими батьками похилого віку. *Який порядок підтвердження стажу передбачений законодавством України? Чи зарахують період догляду за хворими батьками до її трудового та страхового стажу? Які документи потрібно буде надати для підтвердження даного періоду?*

Задача 8. Погрібняк з 5 липня 1989 року по 14 жовтня 2004 року доглядала за дитиною, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи. *Чи буде зарахований даний період до її страхового стажу? Яким законодавством регулюється це питання? Який порядок обрахунку страхового стажу?*

Задача 9. Загальний трудовий стаж Булат складає 42 роки 11 місяців 28 днів. У пенсійній справі період навчання у вищому навчальному закладі вказаний з 1.09.1956 року по 13.06.1961 року. У архівній довідці зазначено, що наказом від 31 липня 1956 року вона зарахована студенткою першого курсу Запорізького машинобудівного інституту. *Який порядок підтвердження періоду навчання? Чи до страхового стажу період навчання у навчальних закладах? Чи може Булат звернутися до районного управління Пенсійного фонду за місцем проживання з архівною довідкою для внесення нового запису у пенсійну справу про період навчання?*

Задача 10. Громадянин Петренко цікавиться, чи зараховується до стажу роботи, що дає право на трудову пенсію, служба протягом 5 років в органах внутрішніх справ та протягом 3 років у гірничорятувальній частині. *Дайте обґрунтовану відповідь.*

Задача 11. У серпні 2015 р. громадянину Зінченку виповнилося 60 років, і він вирішив піти на пенсію за віком. Зінченко цікавиться, чи зараховується до його стажу робота у приватній фірмі з 2005 по 2015 р. та як її підтвердити, якщо документи у нього не збереглися. *Дайте обґрунтовану відповідь.*

Задача 12. Сидоренко 25 років працював лікарем-стоматологом у районній лікарні. Він цікавиться, чи зараховуються до медичного стажу для призначення пенсії за вислугу років: навчання в Вінницькому національному медичному університеті; робота протягом 3 років медичним братом до вступу в інститут. *Визначте тривалість спеціального трудового стажу Сидоренка. Наведіть визначення спеціального трудового стажу та його види.*

Задача 13. З 1998 по 2015 р. Костенко працював столяром на фабриці за договором підряду. У зазначений період сплачувалися страхові внески до Пенсійного фонду. *Чи зараховується вказана робота до трудового стажу і якими документами її можна підтвердити? Як можна підтвердити трудовий стаж, якщо немає трудової книжки чи відповідних записів у ній?*

Задача 14. Гусев протягом 1963–1966 р. працював у шахті на острові Шпіцберген. *Скільки років стажу йому повинні зарахувати?*

Задача 15. Савицька — дружина військовослужбовця надстрокової служби, проживала з чоловіком за його місцем відбування служби. Не працювала в той час, оскільки за спеціальністю знайти роботу не могла. *Чи зараховується Савицькій цей період до стажу?*

Задача 16. *Як вираховується страховий і трудовий стаж роботи, якщо особливих періодів (шкідливих і тяжких) було кілька і всі вони мають різні підстави?*

Задача 17. *Які види діяльності зараховуються до загального трудового стажу і чим вони підтверджуються? Якими нормативно-правовими актами врегульоване це питання?*

Задача 18. Громадянка Андранович із Харківської області звернулася до відділу соціального захисту з питанням: *чи зараховується до загального і спеціального стажу роботи час догляду за дитиною після виповнення їй 6 років? Чи зараховується цей період до страхового стажу?*

Якою повинна бути відповідь? Назвіть норму Закону.

Задача 19. Капітан судна Чорноморського пароплавства Іванов у січні 2015 р. звернувся до відділу соціального захисту населення із заявою про призначення йому пенсії за вислугу років. Іванов народився у 1960 р., у 1983 р. закінчив Вище мореплавне училище. Після закінчення училища 3 роки працював на судах приміського сполучення, 6 років — старшим помічником капітана на судах дальнього плавання, 5 років і 6 місяців — капітаном теплохода, решту часу — диспетчером порту.

Визначте загальний стаж і вислугу років, які дають право на пенсію капітанові судна Іванову. Чи має право на пенсію за вислугу років капітан Іванов як працівник плавкладу морського флоту?

Задача 20. Громадянин Лютий, 57 років, має 31 рік і 10 днів загального стажу роботи, із них 7 років 11 місяців працює машиністом автогудронатора в шляховому експлуатаційному управлінні. Ця робота передбачена Списком №2. Адміністрація атестації робочого місця не проводила. Крім того, заявник з 1993 р. до 1997 р. перебував у місцях позбавлення волі (працював електрозварником) і просить зарахувати цей період в стаж для призначення пенсії. Протягом цього періоду з 1993 р. по 1994 р. він не підлягав державному соціальному страхуванню. Вирахуйте тривалість загального та

спеціального стажу гр. Лютого (для призначення пенсії).

Якими документами підтвердити трудовий стаж Лютого? Чи передбачені у законодавстві випадки зарахування до трудового стажу особи роботи під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі?

Задача 21. Громадянка Іскра з 01.09.1982 р. до 30.08.1986 р. навчалась у Вищій партійній школі. З 01.09.1986 р. до 30.08.1987 р. перебувала у відпустці для догляду за дитиною. З 25.09.1987 р. до 25.05.1991 р. працювала інструктором райкому партії. Після цього працювала бібліотекарем, та

одночасно була депутатом районної ради до 30.03.1996 р. З січня 2001 р. перейшла на роботу інспектора районного відділу освіти. В січні 2014 р. Іскра звернулася за призначенням пенсії.

Якими документами підтвердити стаж громадянки Іскри? Обчисліть тривалість стажу державної служби громадянки Іскри.

Задача 22. Громадянин Катеринич з 1978 р., будучи співробітником органів внутрішніх справ, працював в одній з установ МВС майстром, старшим майстром, начальником цеху. У березні 2004 р. був обраний сільським головою, де працює і до цього часу.

Громадянин Катеринич звернувся за консультацією з питання, чи зараховуються роки служби в органах внутрішніх справ до стажу державної служби? Яким законодавством передбачено, що посада сільського голови належить до державної служби? Дайте юридичну консультацію.

Завдання підвищеної складності

Задача 1. Соловійова з 21 липня 1999 року по 17 серпня 2015 року працювала на посаді лікаря-психіатра Вінницької психіатричної лікарні на 0,5 ставки.

Як буде обрахований цей період для страхового стажу?

Яким законодавством регулюється порядок обрахування страхового стажу?

Обрахуйте трудовий стаж Соловійової.

Задача 2. Василевська тривалий час (з 23.07.1977 по 29.08.2015 р.) працювала на посаді керівника групи та провідного інженера електротехнічного відділу Інституту по проектуванню нафтопереробних та нафтохімічних підприємств. В управлінні Пенсійного фонду, куди вона звернулася за призначенням пенсії їй пояснили, що для підтвердження періоду роботи в інституті потрібно підтвердити науковий характер діяльності. Правонаступником інституту на даний час є ВАТ «Укрнафтохімпроект», який відмовляється надати підтверджуючі документи про науковий характер роботи Василенко.

Які роботи можуть бути віднесені до наукового стажу?

Яким чином вирішити ситуацію, що склалася?

Обрахуйте трудовий стаж Василенко.

Задача 3. Бенюк працює інструктором-методистом спортивної школи з липня 2001 року, раніше (з 1987 року) працював вчителем фізкультури. У 2015 році досягає пенсійного віку та планує вийти на пенсію.

Чи має він право вийти на пенсію за вислугою років?

Чи зараховується до стажу роботи інструктора-методиста спортивної школи час роботи вчителем фізичної культури, керівником спортивного гуртка та перебування на військовій службі?

Обрахуйте трудовий і страховий стаж Бенюка.

Задача 4. Теренку виповнилося у січні 2015 року 55 років. З 1976 року він розпочав трудову діяльність у помічником механізатора у радгоспі

«Зоря». З 1986 року перейшов працювати трактористом до колгоспу «Радянська Україна». Назва колгоспу кілька разів змінювалася. На даний час працює у КСП «Вибір».

Які документи потрібно надати для підтвердження стажу роботи Теренку?

Чи може він підтвердити трудовий стаж показами свідків?

Обчисліть страховий стаж Теренка.

Задача 5. Громадянка Малишева працює секретаркою з 2006 року. У 2007 році вона була звільнена з роботи у зв'язку із скороченням штату і була зареєстрована як безробітна. У 2008 році їй було знову прийнято на ту ж посаду. З 2009 року вона перебувала у відпустці по вагітності і пологах, а потім у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. У 2012 році вона вийшла із відпустки, але оскільки дитина хворіла, то Малишева пішла у відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею шестирічного віку. У 2015 році Малишева вийшла на роботу, однак у серпні цього року захворіла, про що свідчить листок тимчасової непрацездатності.

Які періоди зараховуються до стажу для допомоги по тимчасовій непрацездатності? Обчисліть стаж Малишевої для допомоги по тимчасовій непрацездатності.

Задача 6. Громадянин Великий з 01.09.1985 р. по 30.06.1988 р. навчався в професійному училищі, яке готує робітників для підземних робіт. В 1987 і 1978 рр. по два місяці (протягом липня і серпня) він проходив виробничу практику на підземних роботах. З 01.02.1989 по 31.01.1999 р. він працював на шахті кріпильником. З того часу до грудня 2002 р. він не працював. З 01.01.2003 до 31.12.2014 р. Великий займався підприємницькою діяльністю та сплачував страхові внески у Пенсійний фонд України.

Яке правове значення загального і спеціального трудового стажу? Який порядок підтвердження спеціального трудового стажу? Обчисліть загальний і спеціальний трудовий стаж громадянина Великого.

ДОДАТОК Н

Довідковий матеріал для «Школи молодого юриста»

Нормативно-правові акти (із змінами і доповненнями)

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. із змінами та доповненнями.
2. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р.
3. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів України» від 21 березня 1991 р.
4. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 р.
6. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р.

7. Закон України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 р.
8. Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р.
9. Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» від 18 травня 2004 р.
10. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р.
11. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01 червня 2000 р.
12. Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р.
13. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р.
14. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р.
15. Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р.
16. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 р.
17. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р.
18. Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 1 червня 2000 р.
19. Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам» від 16 листопада 2000 р.
20. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» від 28 грудня 2014 р.
21. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р.
22. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.
23. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003р.
24. Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» від 18 травня 2004 р.
25. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р.

26. Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23 вересні 1997 р.
27. Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок обчислення вислуги років, призначення та виплати пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та членам їхніх сімей» № 393 від 17 липня 1992 р.
28. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження списків виробництв, робіт, професій, посад і показників, зайнятість в яких дає право на пенсію за віком на пільгових умовах» від 16 січня 2003 р. № 36.
29. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» від 27 грудня 2001 р.
30. Положення про Міністерство праці та соціальної політики України: Затв. Указом Президента України від 6 квітня 2011 р.
31. Положення про Пенсійний фонд України: Затв. Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. №384/2011.
32. Положення про медико-соціальну експертизу: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. №1317.
33. Порядок підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній: Затв. постановою Кабінету Міністрів України № 637 від 12 серпня 1993 р.
34. Порядок обчислення стажу державної служби: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України № 283 від 3 травня 1994 р.
35. Інструкція про порядок ведення трудових книжок на підприємствах, в установах, організаціях: Затв. наказом Міністерства праці і соціальної політики України, Міністерства юстиції України, Мінсоцзахисту України від 28 липня 1993 р.
36. Інструкція про встановлення груп інвалідності: затв. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 05.09.2011 р. №561.

Основна

32. Андрійв В. В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект / В.В. Андрійв, О. В. Москаленко, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко. – Х.: ФІНН, 2011. – 280 с.
33. Буряк В. Д., Синчук С. М. Право соціального забезпечення: Навчальний посібник. К., 2013.

34. Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / за заг. ред. Т. А. Занфірової, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. – 2-ге вид. переробл. і доповн. – Х.: ФІНН, 2012. – 638 с.
35. Право соціального забезпечення: Навчальний посібник / За заг. ред. П. Д. Пилипенка. – К.: Істина, 2014, - 480 с.
36. Право соціального забезпечення: навч. посіб. / авт.: С. М. Прилипко, Г. С. Гончарова, В. В. Юровська, О. О. Конопельцева; за заг. ред. В. В. Жернакова. – Х.: Нац. Ун-т «Юридична акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 126 с.
37. Право соціального обслуговування в Україні / М. И. Сирота. – Х., 2013.
38. Право соціального обслуговування / Б. І. Сташків. – К., 2007.
39. Шумило М. М. Підстави виникнення пенсійних правовідносин / М. М. Шумило // Юрид. Наука. – 2011. - №1(1). – с. 135-138.

Додаткова

1. *Барабаш Ю.* Принцип соціальної держави: окремі питання конституційно-правової доктрини та практики на сучасному етапі// Право України. — 2013. — № 12 . — С. 54-70.
2. *Охріменко О.* Порядок виплати спеціальних пенсій у період з 1 січня по 31 грудня 2016 року // Кадровик України - № 3, березень 2016. – с.34.
3. *Клименко О.* Атестація наукових працівників // Кадровик України - № 2, лютий 2016. – с.26.
4. *Мастюгіна Г.* Зміни в пенсійному забезпеченні з січня 2016 року // Кадровик України - № 1, січень 2016. – с.49.
5. *Заглада Т.* Соціальні відпустки. Практичні питання // Кадровик України - № 1, січень 2016. – с.96.
6. *Охріменко О.* Перерахунок пенсій у зв'язку зі зміною прожиткового мінімуму// Кадровик України - № 11, листопад 2015. – с.34.
7. *Саражинська О.* Правила отримання путівок до реабілітаційних відділень санаторно-курортних закладів за рахунок коштів ФСС з ТВП // Кадровик України - № 10, жовтень 2015. – с.28.
8. *Охріменко О.* Отримання довідки про заробітну плату для призначення Чорнобильської пенсії в разі ліквідації підприємства без визначення правонаступника // Кадровик України - № 10, жовтень 2015. – с.35.
9. *Саражинська О.* Надання допомоги на поховання за рахунок коштів Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності // Кадровик України - № 9, вересень 2015. – с.45.
10. *Охріменко О.* Розширено коло осіб, які належать до учасників бойових дій, інвалідів війни та членів сімей загиблих і померлих військовослужбовців // Кадровик України - № 8, серпень 2015. – с.34.
11. *Мастюгіна Г.* Перерахунок пенсій у разі втрати годувальника членам сімей загиблих військовослужбовців і померлих інвалідів війни // Кадровик України - № 7, липень 2015. – с.54.

12. *Майстренко Л.* Обчислення тсажу державної служби // *Кадровик України* - № 6, червень 2015. – с.78.
13. *Охріменко О.* Зміни ів пенсійному забезпеченні з 2015 року // *Кадровик України* - № 2, лютий 2015. – с.52.
14. *Губа Є.* Відтерміновано обов'язковість посвідчення застрахованої особи // *Кадровик України* - № 2, лютий 2015. – с.56.

ДОДАТОК О

Матеріали до «Круглих столів»

Тема: Універсальність та комплексність при наданні соціального забезпечення.

Метод проведення рефератно-повідна форма

Навчальна мета: усвідомити суть теоретичних питань, з'ясувати незрозумілі моменти в темі, набути навичок застосування теоретичних знань в практичній діяльності.

Виховна мета: розвивати вміння логічно мислити, висловлювати і відстоювати власну точку зору публічно, формувати вміння спілкуватися на професійному рівні.

Кваліфікаційні вимоги: студенти повинні знати:

Принципи соціального забезпечення, порядок судового оспорювання умов надання соціального забезпечення, джерела права соціального забезпечення.

Міжпредметні зв'язки: Трудове право, Теорія держави і права, Конституційне право.

Методичне забезпечення заняття: план круглого столу

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р.
2. «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 р. // *ВВРУ*. — 1998. — № 23. — С. 121.
3. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 р. // *Урядовий кур'єр*. — 2000 р. — 7 листопада. — № 206.
4. Сирота І. М. Право соціального забезпечення. — Х., 2001. — С. 80—106.
5. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР. — М., 1987. — С. 114—146.
6. Батыгин К. С. Правоотношения по социальному страхованию // *Государство и право*. — 1972. — № 11.
7. Сташків Б. Деякі питання вдосконалення законодавства про соціальне забезпечення // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. — 1999. — № 2. — С. 53—56.
8. Сташків Б. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення // *Право України*. — 2003. — № 2. — С. 39—44.

Тематика повідомлень:

1. Історичний аспект процесу виникнення та формування соціального забезпечення.
2. Право людини на соціальний захист і Конституційні гарантії його здійснення в Україні.
3. Специфіка предмету і методу права соціального забезпечення.
4. Роль Європейської соціальної хартії у формуванні права соціального забезпечення України.
5. Становлення і розвиток законодавства про соціальне забезпечення в Україні. Повноваження Міністерства праці та, його органів у сфері соціального забезпечення.

Питання для обговорення:

1. Поняття, особливості джерел права соціального забезпечення та їх класифікація.
2. Основні види джерел права соціального забезпечення, їх загальна характеристика.
3. Поняття, система та значення основних принципів права соціального забезпечення.
4. Зміст принципів права соціального забезпечення.

Запитання для співбесіди:

1. Історія національного законодавства про соціальне забезпечення.
2. Джерела права соціального забезпечення: поняття, зміст, види.
3. Розкрийте роль Конституції України як джерела права соціального забезпечення.
4. У чому виявляються єдність і диференціація джерел права соціального забезпечення.
5. Перелічіть основні закони у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, що є формами права соціального забезпечення.
6. Чи визнаються акти локального характеру і соціального партнерства джерелами права соціального забезпечення?
7. Які основні ознаки нормативно-правових актів як джерел права соціального забезпечення?
8. Зміст права на соціальне забезпечення у Загальній декларації прав людини?
9. Чи можна постановами Кабінету Міністрів України коригувати розміри соціальних виплат, що встановлені законами?
10. Фонди соціального страхування та їх органи.
11. Які відносини, крім матеріальних, становлять предмет права соціального забезпечення?
12. Назвіть суб'єкти і об'єкти права соціального забезпечення.
13. Специфіка методу права соціального забезпечення.
14. Що таке система права соціального забезпечення і чим вона відрізняється від системи права соціального забезпечення як науки?

15. У чому полягає сутність соціально-страхових і соціально-забезпечувальних правовідносин?
16. Назвіть критерії класифікації принципів права соціального забезпечення на види.
17. Обґрунтуйте значення загальноправових принципів у праві соціального призначення.

ДОДАТОК П

Приклади «Конкурсних завдань»

Варіант 1.

1. Охарактеризуйте трудове право як галузь. Предмет трудового права, його функції.
2. Дайте характеристику джерелам трудового права.
3. Розкрийте поняття профспілок: поняття, їхні обов'язки та права.

Правова ситуація

При прийнятті на роботу завідуючим складом Петренка директор запропонував йому принести паспорт, трудову книжку, диплом про закінчення вузу, характеристику з останнього місця роботи, довідку про забезпечення Петренка і його сім'ї житловою площею і довідку про стан здоров'я. Коли той приніс потрібні документи, директор відмовив йому в прийнятті на роботу в зв'язку з тим, що в Петренка є тільки диплом про закінчення технікуму, він мешкає і прописаний в передмісті і потребує поліпшення житлових умов.

Чи обґрунтована відмова Петренку в прийнятті на роботу?

Який загальний порядок прийняття на роботу?

Варіант 2.

1. Охарактеризуйте порядок переведення на іншу роботу. Переміщення.
2. Як організовується оплата праці на підприємствах.
3. В чому полягає правовий механізм дисциплінарної відповідальності.

Правова ситуація

Левченко працювала експедитором з перевезення вантажу на заводі металовиробів. Вона часто хворіла і ЛКК дала висновок, що ця робота їй протипоказана за станом здоров'я. Перейти на іншу роботу Шевченко відмовилась, тоді за згодою профспілкового органу була звільнена за п.2 ст.40 КЗпП України.

Левченко звернулася до суду з позовом про поновлення на роботі, мотивуючи свою вимогу тим, що доручену роботу вона виконувала, ніяких зауважень по роботі не мала, а на іншу роботу переходити не бажає тому, що там менша заробітна плата, а на її утриманні двоє дітей, віком один і чотири роки.

Чи обов'язковий висновок ЛКК для власника? Чи правомірна відмова Левченко від переведення на іншу роботу? Як повинен вирішити справу суд?

Варіант 3.

1. Розкрийте зміст трудових правовідносин.

2. Який порядок розірвання трудового договору з ініціативи власника.
3. Поясніть як класифікуються суб'єкти трудового права

Правова ситуація

Комірниця Морозова звернулася до директора заводу із заявою про встановлення їй неповного робочого часу у зв'язку з тим, що в неї хвора мати і за нею, відповідно до медичного висновку, потрібен догляд. Морозова хотіла приходити на роботу пізніше на три години, а п'ятниця щоб була вільною від роботи.

Директор відмовився встановити їй вільний від роботи день, не заперечував проти скорочення робочого часу на три години, але не в першій половині робочого дня, а в другій, мотивуючи це тим, що вона зранку повинна видавати робітникам необхідний інструмент.

Морозова з цим не погодилася і звернулася до юрисконсульту заводу.

1. Що таке неповний робочий час?
2. Порядок встановлення неповного робочого часу?
3. Що таке скорочений робочий час?
4. Чи правильно поступив директор?

Варіант 4.

1. Розкрийте зміст принципів трудового права.
2. Охарактеризуйте поняття обмеженої та повної матеріальної відповідальності.
3. Що таке тарифна система оплати праці?

Правова ситуація

При укладенні трудового договору з водієм автобуса Каперсовим директор автотранспортного підприємства запропонував включити умову про випробування протягом одного місяця. Каперсов заперечував проти випробування на тій підставі, що в його трудовій книжці є відомості про його кваліфікацію і що він працює водієм вже 15 років. Він може погодитися на випробування протягом тільки одного тижня.

Директор відмовив йому в прийнятті на роботу, тоді Каперсов звернувся зі скаргою до прокурора.

Дайте відповідь Каперсову. Який порядок встановлений щодо випробування при прийнятті на роботу? Які його наслідки?

Варіант 5.

1. Охарактеризуйте види робочого часу.
2. Поясніть поняття індивідуальних трудових спорів.
3. Як визначається розмір та який порядок відшкодування завданої матеріальної шкоди..

Правова ситуація

Хоменко з'явився на роботу в нетверезому стані, за що йому перенесли щорічну відпустку на зимовий період і позбавили премії за місяць. Через два тижні він знову з'явився на роботу в нетверезому стані і за згодою профспілки був звільнений за систематичне порушення трудової дисципліни за п.3 ст.40 КЗпП України.

Хоменко звернувся з позовом до суду про поновлення його на роботі.

1. Чи є підстави для звільнення Хоменка за п. 3 ст.40 КЗпП України?
2. Яке рішення повинен винести суд?

Варіант 6

1. Охарактеризуйте поняття колективного договору: поняття та зміст. Його сторони.
2. Опишіть порядок укладення трудового договору з працівником.
3. Як відбувається судовий порядок вирішення трудових спорів.

Правова ситуація

Після закінчення робочого дня директор цукрового заводу запропонував працівникам бухгалтерії допомогти швидко розвантажити машину з цукром, тому що наближалася гроза. Оплатити таку роботу як надурочну директор відмовився, мотивуючи це тим, що у працівників бухгалтерії ненормований робочий день і за це їм встановлена додаткова відпустка.

Працівники бухгалтерії звернулися за роз'ясненням до юриста. *Що таке надурочна робота? Що таке ненормований робочий день?*

Який порядок залучення до надурочних робіт? Чи підлягають вимоги працівників

Варіант 7.

1. Опишіть поняття трудового договору, його зміст та сторони.
2. Охарактеризуйте порядок прийняття на роботу.
3. Опишіть підстави розірвання трудового договору..

Правова ситуація

Лаборант Пархоменко була прийнята на роботу в науково-дослідний інститут із строком випробування три місяці. У зв'язку з тим, що вона систематично запізнювалась на роботу на 20-30 хвилин, через три тижні її звільнили з роботи як таку, що не витримала випробування.

Пархоменко не погодилася з цим і звернулася до суду з позовом про поновлення на роботі, вказавши в ньому, що на роботі ніяких зауважень не мала, дисциплінарне стягнення на неї ні хто не накладав, згоди на її звільнення профспілковий комітет не давав. Крім того на момент розгляду справи в суді вона стала вагітною.

Як повинен вирішити справу суд?

Варіант 8.

1. Опишіть час відпочинку, його різновиди.
2. Який порядок вирішення колективних трудових спорів.
3. У чому полягає громадський контроль за дотриманням законодавства.

Правова ситуація

Методист автошляхового технікуму Гавриков, перебуваючи в туристичній подорожі в Польщі, знаходячись в нетверезому стані вчинив бійку, за що був притягнутий до відповідальності. Про цей випадок стало відомо адміністрації технікуму. На засіданні профспілкового комітету, де розглядалося питання про дачу згоди на звільнення Гаврикова за п. 3 ст.41 КЗпП України, він пояснив, що це трапилося під час відпустки, він був за

межами України і на нього не поширюється дія п. 3 ст.41 КЗпП. Незважаючи на це, профспілковий комітет дав згоду на звільнення Гаврикова за п. 3 ст.41 КЗпП України. Гавриков звернувся з позовом до суду про поновлення на роботі. Як повинен вирішити справу суд?

Варіант 9.

1. Розкрийте поняття трудової дисципліни. Внутрішній трудовий розпорядок.
2. Опишіть порядок інструктажу і навчання працівників правилам техніки безпеки і виробничої санітарії.
3. Опишіть режим із вахтовим методом організації робіт. Режим ненормованого робочого дня.

Правова ситуація

Умовами трудового договору, укладеного між Жалінським і заводом «Система» було передбачено, що його приймають на посаду економіста відділу збуту. Поряд з іншими умовами вказувалось, що оплата його праці буде здійснюватись щомісячно в розмірі трьох відсотків від реалізованої ним продукції. Після закінчення місяця головний бухгалтер відмовився підписати документ про оплату праці Жалінському в такому розмірі, мотивуючи це тим, що тарифною угодою, що діє на заводі, передбачена погодинна оплата праці службовців за місячними окладами у відповідних розмірах. Оплата праці економісту відділу збуту встановлена в розмірі 4000 - 4800 грн. Нарахована Жалінському сума 25 000 грн. значно перевищує цей розмір. Жалінський звернувся до КТС із заявою про стягнення обумовленої договором суми.

1. Які форми і системи праці передбачені законодавством?
2. Як встановлюється розмір оплати праці конкретному працівникові?
3. Яке рішення повинна винести КТС?

Варіант 10.

1. Який порядок вирішення індивідуальних трудових спорів.
2. У чому полягає державний контроль і нагляд за дотриманням законодавства про працю.
3. Як відбувається розслідування та облік нещасних випадків, професійних захворювань та аварій.

Правова ситуація

При укладенні трудового договору з прибиральницею Пилипченко директор школи вимагав принести такі документи: диплом про закінчення вищого навчального закладу, трудову книжку, паспорт, довідку про склад сім'ї, характеристику з попереднього місця роботи, відомості про прописку.

Коли Пилипченко принесла всі перелічені документи, директор відмовив їй у прийнятті на роботу, мотивуючи це тим, що вона проживає із сім'єю, яка складається з 5 чоловік, в однокімнатній квартирі й буде потребувати поліпшення житлових умов.

Пилипченко вважала відмову необгрунтованою і звернулася до суду.

Дайте відповідь на такі запитання:

Які документи необхідно подавати при працевлаштуванні?

Що таке необґрунтована відмова у прийнятті на роботу? Як суд вирішить цю справу?

Додаток Р

Тематичний план роботи студентів – майбутніх юристів у «Центрі правової допомоги» під час виробничої практики в юридичній службі та структурних підрозділах підприємства, установи, організації

№	Назва теми
1.	Правові та організаційні засади діяльності юридичної служби, права та обов'язки юрисконсульта.
2.	Форми і методи здійснюваного юрисконсультом контролю за дотриманням чинного законодавства України.
3.	Структура договірних відносин.
4.	Претензійно-позовна робота.
5.	Практика застосування норм трудового законодавства. Робота інспектора з кадрів.
6.	Практика застосування чинного законодавства України з охорони власності.
7.	Застосування норм трудового законодавства з охорони праці.

Тема 1. Правові та організаційні засади діяльності юридичної служби.

Завдання, права та обов'язки юрисконсульта

Ознайомитися з правами та обов'язками юрисконсульта, юридичним обслуговуванням на підприємствах, організаціях, установах, з організацією і планами роботи юрисконсульта; скласти проект плану роботи юрисконсульта на наступний квартал; ознайомитися з тим, як організоване робоче місце юрисконсульта. Ознайомитися з правовими та організаційними засадами діяльності юридичної служби, підставами надання правової допомоги, з підпорядкуванням та взаємодією юридичної служби з іншими структурними підрозділами підприємства.

Тема 2. Форми і методи здійснюваного юрисконсультом контролю за дотриманням чинного законодавства України

Ознайомитися із системою контролю за дотриманням чинного законодавства України. Взяти участь у перевірці відповідності проектів постанов, розпоряджень та інших документів нормативного характеру за минулий та поточний роки чинному законодавству України. Ознайомитися з практикою застосування законодавства та з практикою підготовки пропозиції щодо його вдосконалення; вивчити практику перевірки відповідності чинному законодавству проектів наказів та інших нормативних актів, що подаються на підпис керівництву; ознайомитися з

порядком обліку і зберігання текстів законодавчих та інших нормативних актів або підтримання їх у контрольному стані; з виконанням інформаційно-довідкової роботи із законодавства.

Тема 3. Структура договірних відносин

Вивчити структуру договірних зв'язків підприємства (організації, установи), організацію роботи з укладання та виконання господарських договорів, проаналізувати зміст укладених договорів з точки зору їх відповідності законам та іншим нормативним актам. Прийняти участь у підготовці, укладанні та контролі за виконанням господарських договорів (контрактів) з іншими підприємствами, установами та організаціями; дати правову оцінку цим проектам, підготувати письмові висновки чи зауваження до них. Ознайомитися з організацією і порядком здійснення контролю за виконанням господарських договорів, проаналізувати, чи пред'являються штрафні санкції, і які саме, до несумлінних контрагентів у випадках порушення договірних зобов'язань.

Тема 4. Претензійно-позовна робота

Ознайомитися з організацією претензійно-позовної роботи, з обліком претензій та позовів, контролем за їх проходженням. Проаналізувати претензійно-позовну роботу за минулий та поточний роки, скласти відповідне узагальнення. Ознайомитись з порядком подання і розгляду претензій; проаналізувати наслідки розгляду претензій, позовів і судових справ, практику укладання та виконання договорів (контрактів); розробити макети претензій, позовів, договорів та інших процесуальних документів

Ознайомитися з порядком ведення господарських справ юрисконсультами від імені підприємства (райспоживспілки) в господарських судах, загальних судах, інших органах з розгляду спорів, порядком підготовки справ, збору доказів, складання пояснень, відгуків з виступів.

Тема 5. Практика застосування норм трудового законодавства.

Організація і планування роботи інспектора з кадрів

Ознайомитися з роботою юридичної служби щодо забезпечення законності у трудових відносинах, контролю за прийняттям на роботу, укладання трудових контрактів, переведення і звільнення з роботи, взяти участь у розгляді трудових спорів. Вивчити практику застосування законодавства про працю; про запобігання безгосподарності, непродуктивним витратам, а також брати участь в аналізі причин їх виникнення і підготовці документів про відшкодування збитків.

Скласти проект розпорядження (наказу) про прийняття на роботу, звільнення з роботи, накладення дисциплінарних стягнень на працівників.

Брати участь у підготовці колективного договору.

Тема 6. Перевірки щодо дотримання законодавства з охорони власності

Проаналізувати стан забезпечення збереження власності підприємства, взяти участь в оформленні матеріалів і складанні проектів документів з цього питання. Брати участь у розгляді матеріалів за

наслідками перевірок, ревізій, інвентаризацій; підготувати правові висновки за фактами виявлених правопорушень. Ознайомитися з практикою списання матеріальних цінностей, дебіторської заборгованості, непродуктивних витрат; дати правову оцінку фактам нестач, крадіжок, безгосподарності, випуску неякісної продукції, псування майна. Ознайомитися з матеріалами про відшкодування матеріальної шкоди за рахунок винуватих осіб.

Тема 7. Застосування норм трудового законодавства з охорони праці

Ознайомитися з роботою інспектора з охорони праці щодо забезпечення належних та безпечних умов праці для працівників підприємства.

Вивчити практику застосування законодавства про охорону праці, про запобігання нещасних випадків на виробництві, а також приймати участь в аналізі причин їх виникнення і підготовці відповідних документів.

Прийняти участь у проведенні інструктажу з працівниками підприємства. Проаналізувати фізичні та соціальні аспекти умов праці, які визначені організацією праці та її характером. Ознайомитися з роботою щодо зміцнення охорони праці на підприємстві: контроль за дотриманням правил техніки безпеки, накладення дисциплінарних стягнень при порушенні вказаних правил.

ДОДАТОК С

«Юридична клініка»

Приклади завдань, для обговорення та методичні рекомендації на допомогу студентам

Завдання 1. К. почав займатися самостійною, систематичною, на власний ризик діяльністю з вирощування різних аграрних культур із метою отримання прибутку.

Дайте відповідь. Чи є К. суб'єктом трудового права України?

Завдання 2. К. працевлаштувався на роботу до Ф., який займається підприємницькою діяльністю, а саме здійснює роботу з проведення ремонтів житлових приміщень.

Дайте відповідь. Чи є Ф. суб'єктом трудового права України? Якщо так, тоді які він має права та обов'язки?

Завдання 3. П. прийняли на роботу до Дніпродзержинського колективного спеціалізованого підприємства № 1 «Укрнергочормет» на посаду головного інженера.

Дайте відповідь. Які обов'язки та права здобуває П. із працевлаштуванням?

Завдання 4. Держава здійснює регулювання трудових відносин шляхом прийняття законів та інших нормативно-правових актів, у яких вирішує завдання щодо встановлення мінімального рівня трудових прав та гарантій працівників (мінімальний рівень за локального регулювання може бути тільки підвищено, а не знижено); установлює процедуру обговорення та укладення колективних договорів, визначає рамки колективно-договорного

процесу; встановлює порядок вирішення індивідуальних та колективних трудових спорів.

Дайте відповідь. Чи є держава суб'єктом трудового права України? Обґрунтуйте свою відповідь.

Методичні рекомендації

Вивчаючи зазначену тему, слід пам'ятати, що суспільні відносини, які складають предмет трудового права, є різноманітними, і тому коло суб'єктів трудового права України також є різноманітним. Це, зокрема, і органи державної служби зайнятості, і органи, що розглядають трудові спори. Проте слід звернути увагу на те, що суб'єктами трудового права України насамперед є учасники трудових відносин, тобто сторони цих відносин, якими виступають працівник та роботодавець, котрі володіють правосуб'єктністю. Зазначеним суб'єктам трудового права, а також профспілкам та трудовим колективам ми розглянемо їхній правовий статус. Слід запам'ятати, що до змісту правового статусу суб'єктів трудового права України, окрім їхніх прав та обов'язків, входять гарантії трудових прав та обов'язків, а також відповідальність за належне виконання покладених на суб'єктів трудового права обов'язків.

Правосуб'єктність включає дві сторони — правоздатність (наявність за законом прав та обов'язків) та дієздатність (здатність своїми діями набувати прав та обов'язків). У трудовому праві України тільки з досягненням трудового повноліття особа набуває трудових прав та обов'язків (трудової правоздатності), і в цей момент виникає трудова дієздатність, тобто здатність (можливість) своїми діями набувати трудових прав та обов'язків. Тому в трудовому праві України трудова правосуб'єктність виступає як єдина категорія трудової праводієздатності, на що необхідно звернути увагу.

Слід запам'ятати, що трудова правосуб'єктність виникає з настанням трудового повноліття, а саме з 16 років, а припиняється зі смертю. У будь-якому віці громадянин має право працювати. Проте в окремих випадках законодавство встановлює граничний вік для виконання деяких робіт. Так, однією з підстав припинення державної служби є досягнення державним службовцем передбаченого Законом України «Про державну службу» (3723-ХІІ) граничного віку її проходження, який становить 60 років для чоловіків і 55 років для жінок (ст. 30). Проте працівник може працювати на інших посадах та за іншими професіями, для яких вік не встановлено.

На законодавчому рівні закріплено терміни «працівник» і «найманий працівник» та дано їх визначення. Проте різниці між визначеннями не вбачається. Так, фізична особа, яка працює за трудовим договором на підприємстві, в установі та організації, у їхніх об'єднаннях або у фізичних осіб, які використовують найману працю, згідно з Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (137/98-ВР) є найманим працівником (ст. 1), а відповідно до Закону України «Про професійні спілки їх права та гарантії діяльності» (1045-ХІV) також є найманим працівником (ст. 1)

Об'єм трудової правосуб'єктності складають трудові права та обов'язки працівника. Основні трудові права закріплено на конституційному рівні. Зокрема, згідно з Конституцією України (254к / 96-ВР) кожен має право на працю (що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку особа вільно обирає або на яку вільно погоджується (ч. 1 ст. 41)), на належні, безпечні та здорові умови праці (ч. 3 ст. 44), на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ч. 3 ст. 44), на своєчасне одержання винагороди за працю (ч. 4 ст. 43), на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ч. 1 ст. 44), також той, хто працює, має право на відпочинок (ч. 1 ст. 45), на участь у професійних спілках із метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ст. 37).

Найбільш повний перелік трудових прав та обов'язків міститься у Кодексі законів про працю України (322-VIII).

Роботодавець, як і працівник, є стороною трудових правовідносин. Проте слід звернути увагу, що термін «роботодавець» не вживається у Кодексі законів про працю України (322-VIII), а закріплено інші терміни – «власник» або «уповноважений орган».

Слід пам'ятати, що підприємства, установи, організації, що виступають як роботодавець, можуть бути різними за формами та за своєю організаційно-правовою структурою.

Трудова правосуб'єктність роботодавця починається з моменту його державної реєстрації і триває до його ліквідації. Роботодавець як суб'єкт трудового права, як і працівник, володіє певними правами та обов'язками. Проте слід звернути увагу, що його права та обов'язки пов'язано з правами та обов'язками працівника.

Проте слід звернути увагу, що ряд трудових прав роботодавців, передбачених Кодексом законів про працю України (322-VIII), суперечить Конституції України. Зокрема, закріплене на конституційному рівні право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується (ч. 1 ст. 43). Однак авторами було зазначено право роботодавця, закріплене Кодексом законів про працю України (322-VIII), щодо переведення працівника на термін до одного місяця на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди, якщо її не протипоказано працівникові за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, із оплатою праці за виконану роботу, але не нижчою, ніж середній заробіток за попередньою роботою (ч. 2 ст. 33).

Згідно з Конституцією України, громадяни мають право на участь у професійних спілках із метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ч. 3 ст. 36). Професійною спілкою згідно з Законом України «Про професійні спілки та гарантії їх діяльності» (1045-XIV) є добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної

(трудової) діяльності (навчання). Статусу професійних спілок як суб'єктів трудового права, що регулюється зазначеним Законом України (1045-XIV), притаманні специфічні особливості порівняно зі статусом працівника та роботодавця. Професійні спілки не є стороною трудового правовідношення, до їх трудо-правового статусу входять тільки права.

Професійні спілки, їхні об'єднання згідно із зазначеним Законом України (1045-XIV) мають право представляти й захищати права та інтереси своїх членів (ст. 19), право на ведення колективних переговорів та укладання колективних договорів і угод (ст. 20), щодо захисту прав громадян на працю та здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про працю (ст. 21), у забезпеченні зайнятості населення (ст. 22), щодо соціального захисту та забезпечення достатнього життєвого рівня громадян (ст. 23), у галузі соціального страхування (ст. 24), в управлінні підприємствами та в разі зміни форм власності (ст. 25), у вирішенні трудових спорів (ст. 26), право на організацію страйків та проведення інших масових заходів (ст. 27), на інформацію з питань праці та соціально-економічного розвитку (ст. 28).

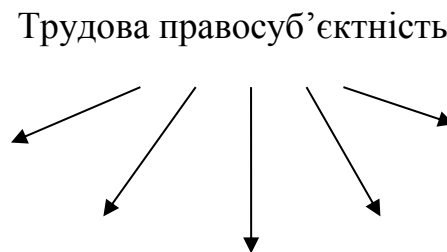
Права професійних спілок у сфері праці можна класифікувати за рядом інших ознак, зокрема за їхнім становищем у системі прав даної організації, за ступенем спільності (загальні для всіх професійних спілок права та диференціація права за профспілковими органами), за ступенем самостійності (за участю у прийнятті рішень роботодавцями, державними та місцевими органами з питань, пов'язаних із управлінням працею (регулюванням трудових відносин), за вирішенням питань на паритетних началах, за самостійністю прийняття рішення), за формами реалізації (висловлення думки, погодження акту, згода, дозвіл, вимога), за змістом (залежно від питань, у вирішенні яких вони беруть участь, зокрема трудового договору, забезпечення зайнятості, робочого часу, часу відпочинку, оплати та нормування праці, гарантій та компенсацій, дисципліни праці, охорони праці, контролю за додержанням законодавства про працю, вирішення трудових спорів), за колом осіб, чиї права та інтереси мають право представляти та захищати професійні спілки (членів профспілки та працівників, незалежно від того, чи є вони членами профспілки).

Слід звернути увагу на такого суб'єкта трудового права, як трудовий колектив. Згідно із Законом України «Про підприємства» (887-XII) трудовий колектив підприємства становлять усі громадяни, які своєю працею беруть участь у його діяльності на основі трудового договору (контракту, угоди), а також інших форм, що регулюють трудові відносини працівника з підприємством (ст. 15). Визначено також види трудових колективів, а саме: трудовий колектив підприємства з правом наймання робочої сили, який розглядає й затверджує проект колективного договору, розглядає й вирішує згідно зі статутом підприємства питання самоврядування трудового колективу, визначає та затверджує перелік і порядок надання працівникам підприємства соціальних пільг, бере участь у матеріальному й моральному

стимулюванні продуктивності праці, заохочує винахідницьку та раціоналізаторську діяльність, порушує клопотання про представлення працівників до державних нагород (перший вид), а також трудовий колектив державного та іншого підприємства, у якому частка держави або місцевої ради у вартості майна становить більш як 50 відсотків (розглядає разом із засновником зміни та доповнення до статуту підприємства; разом із власником вирішує питання про вступ і вихід підприємства з об'єднання підприємств; погоджує пропозиції щодо передачі з державної у комунальну власність майна, закріпленого за підприємством, об'єктів соціальної інфраструктури, споруджених за рахунок коштів підприємства; приймає рішення про оренду підприємства, створення на основі трудового колективу органу для переходу на оренду й викупу підприємства) — другий вид.

Запитання для самоперевірки

1. Складіть схему:

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/ВР-96
2. Кодекс законів про працю України, затверджений Законом № 322-VIII від 10 грудня 1971 р.
3. Закон України «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р. № 887-XII.
4. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV.
5. Закон України «Про організації роботодавців» від 24 травня 2001 р. № 2436-III.
6. Гетьманцева Н. Д. Трудовий колектив як суб'єкт локального правового регулювання // Ерліхівський збірник. – Чернівці. – 1995. – Вип. 2. – С. 92.

ДОДАТОК Т

Фрагмент матеріалів для «Інформаційного вісника»

Поняття і предмет трудового права

Трудове право виникло як право захисту найманого працівника. Із середини XIX століття в державах Європи з'явилися окремі законодавчі акти, якими почали встановлюватися певні обмеження для роботодавців щодо застосування найманої праці. Прикладами є акти про працю, які забороняли

використовувати працю дітей молодше 8 років (Франція, 1841р.), 9 років (Англія, 1802р.); про обмеження робочого дня (Англія, Білль про десятигодинний робочий день, 1847р.); про застосування дитячої праці на нічних та небезпечних роботах (Росія, 1882, 1885 рр.); регламентування діяльності фабричної інспекції праці (Росія, 1886 р.) тощо.

Таке законодавство отримало назву "фабричного", "робочого" або "соціального" законодавства. Коло питань, охоплених цим законодавством, стосувалося обмежень мінімального віку для допущення малолітніх до праці; деякого обмеження робочого дня спочатку для підлітків, для жінок, а згодом - взагалі для всіх працівників; адміністративного нагляду за виданням наймачами правил внутрішнього розпорядку; обмеження штрафів, що накладалися на робочих наймачами, та інших виробничих вирахувань із заробітної плати; деякого поліпшення гігієнічних умов праці та техніки безпеки; установлення строків виплати заробітної плати і заборони розплати товарами; впровадження "фабричної" інспекції праці для нагляду за утриманням фабрично-заводських підприємств; часткового страхування робочих на випадок каліцтва, хвороби, безробіття.

Значний позитивний вплив на формування трудового права справило законодавство Росії, що з'явилося після Жовтневої революції, яке закріпило завоювання трудящих. Після прийняття окремих декретів було прийнято КЗпП 1918 р., Положення про тариф 1920 р., КЗпП 1922 р., а також акти про робочий час, час відпочинку, колективні договори, вирішення трудових спорів. КЗпП 1922 р. відобразив перехід до нової економічної політики і розширив договірний характер трудових відносин. У 1927 р. було введено 7-годинний робочий день. Протягом 20-х років трудові права розширювалися, це виявилось в регулюванні прав профспілок, укладанні колективних договорів, договірному характері залучення до праці, встановленні трудових пільг і гарантій для неповнолітніх та жінок. Наприкінці 20-х років відбулося різке обмеження трудових прав. Цей процес особливо посилювався у виключних умовах передвоєнних років: було скасовано право на звільнення за власним бажанням, допускалося примусове переведення кваліфікованих робітників і службовців на роботу в іншу місцевість, збільшено тривалість робочого дня, встановлено кримінальну відповідальність за прогул і самовільне (без дозволу адміністрації) залишення робочого місця. Посилилася централізація регулювання праці, права підприємств було зведено нанівець, права профспілок, передбачені КЗпП, перестали застосовуватися, було скасовано укладення колективних договорів.

Командно-адміністративні засади продовжували домінувати й у післявоєнний період. КЗпП РРФСР з 1938 по 1952 р. не перевидавався, а у 1952 р. був перевиданий і розсилався лише для службового користування працівникам суду і прокуратури. Після XX з'їзду КПРС було відновлено багато з демократичних принципів у регулюванні праці. У 1970 р. було проведено першу Всесоюзну кодифікацію трудового законодавства й прийнято Основи законодавства Союзу РСР і

союзних республік про працю. Наступного року у всіх союзних республіках було прийнято республіканські кодекси законів про працю.

КЗпП УРСР було затверджено 10 грудня 1971 р. і введено в дію з 1.06.1972 р. Цей Кодекс, із численними змінами і доповненнями, є чинним і сьогодні.

В Україні в сучасних умовах трудове право перебуває під впливом низки чинників економічного, політичного і юридичного характеру. Кожний з цих чинників зокрема і всі вони у сукупності поставили на порядок денний питання про необхідність нового Трудового кодексу України, який би відповідав соціально-ринковим і демократичним вимогам сучасного розвитку суспільства. Днією із найважливіших галузей в нині діючій правовій системі України є трудове право. Сутність і зміст цієї галузі права досить красномовно відображає її назва. Суспільне життя складне, багатоманітне і має різні форми прояву, однією із яких є трудова діяльність його членів. Остання виступає засобом створення матеріальних потреб, які забезпечують життєдіяльність, а значить, існування людини. Задоволення матеріальних потреб забезпечується в процесі їх виробництва, що виник разом з існуванням людини і досяг розвитку від найпростіших знарядь праці до найдосконаліших сучасних конструкцій і технологій.

Трудове право займає одне із провідних місць серед галузей сучасного права України. Його значення зумовлюється роллю праці в суспільстві. Кожній людині, котра реалізує закріплене в ст. 43 Конституції України право на працю, доводиться стикатися з нормами трудового права.

Поняття «трудова право» можна розглядати у декількох аспектах. І залежно від рівня сприйняття та уявлення (побутового чи фахового) його багатоаспектність може бути досить різноплановою.

По-перше, трудова право розглядають як галузь права у системі права України. Це найбільш вагоме і визначальне значення поняття «трудова право». Воно має цілком об'єктивний характер і є підставою для подальших визначень трудового права в інших аспектах. Як галузь права трудова право являє собою систему правових норм, що регулюють сукупність суспільних відносин з приводу використання найманої праці.

Другий аспект поняття «трудова право» характерний переважно для сфери реалізації права. І хоча на практиці в діяльності уповноважених на те органів (судів, комісій по трудових спорах, профкомів та ін.) йдеться в основному про застосування законодавства, а не права, поняття «трудова право» є домінуючим і тут. Як відомо, поняття «право» є ширшим, ніж поняття «законодавство», а тому застосування терміну «трудова право» замість терміну «трудова законодавство» можна вважати цілком прийнятним. Правозастосувальна діяльність від цього не страждає.

Третій аспект поняття «трудова право» стосується юридичної науки і є однією з її галузей. Трудова право як наука становить систему об'єктивних знань про поняття, розвиток, закономірності, принципи самостійної галузі права. Як галузь права, воно, власне, є предметом науки трудового права. І

хоча трудове право України впродовж багатьох років самостійно практично не існувало, а було складовою радянського трудового права, наука трудового права і на той час була представлена в Україні яскравими особистостями, вченими-трудовамиками, яких можна вважати засновниками національної правничої думки. Такі вчені, як О.І. Процевський, Р.І. Кондратьєв, М.Й. Бару В.І.Прокопенко, та інші, зробили неоціненний внесок у розвиток і становлення науки трудового права України.

Після здобуття Україною незалежності вчені-трудовики продовжують активно працювати над проблемами вдосконалення правового регулювання трудових відносин на етапі переходу до ринкової економіки. Крім вже згаданих відомих вчених, плідно працюють у цій сфері такі знані професори, доктори та кандидати наук, як А.Р. Мацюк, В.Г. Ротань, Л.І. Лазор, В.С. Венедіктов, Н.Б. Болотіна, І.В. Зуб, Н.М. Хуторян, О.Т. Барабаш, В.О. Процевський, Я.І. Безугла, С.Б. Стичинський, П.І. Жигалкін, Г.С. Гончарова, В.В. Жернаков, Г.І. Чанишева, П.Д. Пилипенко та багато інших.

Останній аспект поняття «трудове право» пов'язаний з навчальною дисципліною. Саме так останнім часом називається у навчальних планах підготовки юристів-правознавців одна з основних навчальних дисциплін. Більше того, трудове право, як навчальна дисципліна, фігурує не лише у навчальних планах юридичних закладів освіти, а й, що важливо, включається до планів підготовки економістів, менеджерів, митників та багатьох інших спеціалістів.

Як бачимо, трудове право за своїм змістовним наповненням явище багатоаспектне. І кожне з понять так чи інакше має право на існування. Однак для нас найбільший інтерес становить трудове право як галузь вітчизняної системи права. Саме у цьому значенні ми вивчатимемо його у курсі трудового права України.

2. Місце трудового права в системі права України

Трудове право як одна з основних галузей системи вітчизняного права характеризується самостійним предметом і методом, добре розвиненою нормативною базою на чолі з Кодексом законів про працю. Крім трудового права, що є головною галуззю в регулюванні трудових і тісно пов'язаних із ними відносин, відносини застосування праці частково регулюються й іншими галузями, у тому числі конституційним, цивільним, господарським, адміністративним, кримінально-виконавчим, цивільним процесуальним, міжнародним приватним правом, правом соціального забезпечення тощо.

Конституційне право є основною галуззю, що регламентує права і обов'язки людини, у тому числі й у соціально-економічній сфері. Реалізація таких найважливіших конституційних прав, як право на працю, право на відпочинок, право на страйк із метою захисту соціальних і економічних інтересів, на здорові й безпечні умови праці, на достатній рівень життя неможлива без взаємодії конституційних положень і механізмів їх реалізації, встановлених трудовим правом. Наприклад, здійснення права на працю

забезпечується заборонаю необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу (ст. 22 Кодексу законів про працю), а конституційне положення про гарантії від незаконного звільнення реалізується через вичерпний перелік підстав розірвання трудового договору з ініціативи власника, встановлений у законодавстві про працю.

Найбільший зв'язок у трудового права – із правом цивільним, оскільки трудове право виділилося з нього, і в цивільному праві залишилися деякі види договорів, пов'язаних із працею (договори підряду, побутового підряду, доручення). Але на відміну від цивільного права, що регулює майнові відносини, й, отже, результат праці, трудове право регулює не тільки й не стільки результат, скільки процес праці. Трудове право регулює не упредметнену, а живу працю, і багато в чому це пояснюється неможливістю відокремити здатність до праці як об'єкта, що володіє певними майновими характеристиками, від його носія – людини. Ні здатність до праці, ні сама праця, ні робоча сила не можуть бути товаром, оскільки вони не мають головної товарної ознаки – можливість відділятися від власника і бути самостійним предметом обігу. Відрізняється трудове право від цивільного і за методом правового регулювання. Для трудового права характерне сполучення договірного й законодавчого регулювання, участь самих суб'єктів трудових відносин у встановленні трудових відносин – працівника, іншої – роботодавцеві. У цивільному праві діє не імперативний, а диспозитивний метод, заснований на договірному способі регулювання відносин і юридичній рівності сторін.

З адміністративним правом у трудового права спільного у сфері регулювання відносин державних службовців, атестованих співробітників органів внутрішніх справ та інших працівників, чия праця (служба) регламентується актами як адміністративного, так і трудового законодавства. Трудовим законодавством регулюється та частина відносин, що близька до соціального захисту й охорони трудових прав та законних інтересів суб'єктів адміністративно-правових відносин. З іншого боку, у структурі предмета можна спостерігати організаційно-правові відносини у праці, оскільки в регулюванні процесу праці, де діє єдиноначальність в управлінні виробництвом, використовується метод владного підкорення, властивий адміністративно-правовому регулюванню.

Взаємодія трудового й кримінального права проявляється у регулюванні праці при відбуванні кримінального покарання, особливо пов'язаного з позбавленням волі. Так, згідно зі ст. 60 Кримінально-виконавчого кодексу України від 11 липня 2003 року праця засуджених до обмеження волі регулюється законодавством про працю, за винятком правил прийняття на роботу, звільнення з роботи, переведення на іншу роботу. Переведення засуджених на іншу роботу, в тому числі в іншу місцевість, може здійснюватися власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом за погодженням з адміністрацією виправного центру.

ДОДАТОК У

«Глумачний словник» – фрагмент для САЙТУ коледжу

Арбітр – підготовлена Національною службою посередництва й примирення особа, яка в разі залучення її сторонами колективного трудового спору (конфлікту) до участі в роботі трудового арбітражу набуває статусу члена трудового арбітражу та має право розгляду колективного трудового спору (конфлікту) з метою його вирішення.

Безробітні – громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до відповідної роботи.

Безстроковий трудовий договір – трудовий договір, укладений на невизначений термін.

Вахтовий метод – особлива форма організації робіт, що ґрунтується на використанні трудових ресурсів поза місцем їх постійного проживання за умов, коли щоденна доставка працівників до місця роботи й назад, до місця постійного проживання неможлива.

Випробування – період, який устанавлюється за угодою сторін під час укладення трудового договору з метою перевірки відповідності працівника дорученій йому роботі; умову про випробування повинна бути застережено в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу.

Відповідна робота – робота, що відповідає освіті, професії (спеціальності), кваліфікації працівника (громадянина, який втратив роботу й заробіток (трудоий дохід)) та надається в тій місцевості, де він проживає; заробітна плата повинна відповідати рівню, який особа мала за попередньою роботою з урахуванням її середнього рівня, що склався в галузі відповідної області за минулий місяць.

Відпочинок протягом дня – перерва для відпочинку та харчування тривалістю не більше двох годин, не включена до робочого часу; повинна надаватися, як правило, через чотири години після початку роботи.

Відпустка – вільний від виконання робочої функції період часу, який устанавлюється на законодавчому та локальному рівнях у календарних днях.

Відпустка без збереження заробітної плати за згодою сторін – відпустка, яка надається за сімейними обставинами та з інших причин працівникові на термін, обумовлений угодою між працівником та роботодавцем, але не більше 15-ти календарних днів на рік.

Відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку – відпустка, яка надається за бажанням жінки після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами (може бути використано повністю або частинами також батьком дитини, бабою, дідом чи іншими родичами, які безпосередньо доглядають за дитиною, або особою, яка всиновила чи взяла під опіку дитину).

Відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами – відпустка, яка надається на підставі медичного висновку; жінкам надається оплачувана

відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю: до пологів – 70 календарних днів; після пологів – 56 календарних днів (70 календарних днів – у разі народження двох і більше дітей та в разі ускладнення пологів), починаючи з дня пологів.

Відпустка у зв'язку з навчанням у вищих навчальних закладах, навчальних закладах післядипломної освіти та аспірантурі – додаткова оплачувана відпустка, яка надається працівникам, що успішно навчаються без відриву від виробництва у вищих навчальних закладах із вечірньою та заочною формами навчання на період установчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів для тих, хто навчається на першому та другому курсах у вищих навчальних закладах: першого та другого рівнів акредитації з вечірньою формою навчання – 10 календарних днів, третього та четвертого рівнів акредитації з вечірньою формою навчання – 20 календарних днів, незалежно від рівня акредитації із заочною формою навчання – 30 календарних днів; на період установчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів для тих, хто навчається на третьому й наступних курсах у вищих навчальних закладах: першого та другого рівнів акредитації з вечірньою формою навчання – 20 календарних днів, третього та четвертого рівнів акредитації з вечірньою формою навчання – 30 календарних днів, незалежно від рівня акредитації із заочною формою навчання – 40 календарних днів; на період складання державних іспитів у вищих навчальних закладах незалежно від рівня акредитації – 30 календарних днів; на період підготовки та захисту дипломного проекту (роботи) студентам, які навчаються у вищих навчальних закладах із вечірньою та заочною формами навчання першого та другого рівнів акредитації – два місяці, а у вищих навчальних закладах третього й четвертого рівнів акредитації – чотири місяці.

Відпустка у зв'язку з навчанням у професійно-технічних навчальних закладах – додаткова оплачувана відпустка для підготовки та складання іспитів загальною тривалістю 35 календарних днів протягом навчального року, яка надається працівникам, що успішно навчаються на вечірніх відділеннях професійно-технічних навчальних закладів.

Відпустка у зв'язку з навчанням у середніх навчальних закладах – додаткова оплачувана відпустка, що надається працівникам, які здобувають загальну середню освіту в середніх загальноосвітніх вечірніх (змінних) школах, класах, групах з очною, заочною формами навчання при загальноосвітніх школах; надається додаткова оплачувана відпустка на період складання випускних іспитів в основній школі тривалістю 10 календарних днів; випускних іспитів у старшій школі – тривалістю 23 календарні дні; перевідних іспитів в основній та старшій школах — від 4 до 6 календарних днів без урахування вихідних.

Відпустка без збереження заробітної плати – відпустка, яка надається працівникові за його бажанням в обов'язковому порядку та/чи за згодою сторін.

Внутрішній трудовий розпорядок – порядок, установлений в організації, де працівник виконує свою трудову функцію, включає взаємовідносини працівника та роботодавця, а також відносини між працівниками у процесі праці.

Гарантії – заходи, способи та умови, за допомогою яких забезпечується забезпечення наданих працівникам прав у сфері соціально-трудових відносин.

Гнучкий графік – форма організації робочого часу, за якою для окремих категорій працівників або колективів підрозділів допускаються саморегульовальні початок, закінчення та загальна тривалість робочого часу.

Державна служба в Україні – професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їхньому апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави й одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державний департамент нагляду за додержанням законодавства про працю – урядовий орган державного управління, який діє у складі Міністерства праці та соціальної політики України й підпорядковується йому (є правонаступником Головної державної інспекції праці та Державної експертизи умов праці України).

Державні нагороди України – вища форма відзнаки громадян за видатні заслуги в розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною.

Джерела трудового права України – нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини, які є предметом трудового права.

Дисципліна праці – взаємні зобов'язання сторін трудового договору: роботодавця – створювати працівникові умови праці, необхідні для найбільш ефективного здійснення ним трудової функції, працівника – неухильно дотримуватися правил поведінки, встановлених законодавством України.

Дисциплінарна відповідальність – один із видів юридичної відповідальності, осуд поведінки працівника шляхом накладення на нього дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарний проступок – винне, протиправне невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього трудових обов'язків.

Додаткова відпустка працівникам, які мають дітей – додаткова оплачувана відпустка тривалістю 5 календарних днів без урахування вихідних, яка надається жінці, що працює і має двох і більше дітей віком до 15-ти років або дитину-інваліда, за її бажанням щорічно.

Додаткова заробітна плата – винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці; включає доплати, надбавки, гарантійні й компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття – система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та надання соціальних послуг за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Зайняте населення – громадяни, що проживають на території держави на законних підставах: ті, що працюють за наймом на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності, у міжнародних та іноземних організаціях в Україні та за кордоном; громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю; члени кооперативів, фермери та члени їхніх сімей, що беруть участь у виробництві; обрані, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління та в громадських об'єднаннях; які проходять службу в Збройних Силах України, Службі безпеки України, Прикордонних військах України, військах внутрішньої та конвойної охорони і Цивільної оборони України, органах внутрішніх справ, інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України; які проходять альтернативну (невійськову) службу; які проходять професійну підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації з відривом від виробництва; навчаються в денних загальноосвітніх школах і вищих навчальних закладах; працюючі громадяни інших країн, які тимчасово перебувають в Україні та виконують функції, не пов'язані із забезпеченням діяльності посольств і місій.

Зайнятість – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі.

Заохочення – спосіб забезпечення трудової дисципліни – певна форма визнання заслуг працівника у зв'язку з досягнутими успіхами в роботі.

Заробітна плата – винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Звання «Герой України» – вищий ступінь відзнаки в Україні, присвоюється громадянам України за здійснення визначного героїчного вчинку або визначного трудового досягнення (за визначні трудові досягнення Герою України вручається орден Держави).

Зміст колективного договору – взаємні зобов'язання сторін у межах їх компетенції щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема зміни в організації виробництва й праці; забезпечення продуктивної зайнятості; нормування й оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.); встановлення гарантій, компенсацій, пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі й

використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом); режиму роботи, тривалості робочого часу та відпочинку; умов і охорони праці; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення й відпочинку працівників; гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій працівників; умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці, а також додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги.

Індксація – установлений законами та іншими нормативно-правовими актами України механізм підвищення грошових доходів громадян, що дає можливість частково або повністю компенсувати їм подорожчання споживчих товарів і послуг; індексації підлягають грошові доходи громадян, що одержуються ними в гривнях на території України та не мають разового характеру: пенсії; соціальна допомога (сім'ям із дітьми, за безробіттям, тимчасовою непрацездатністю тощо); стипендії; оплата праці (грошове забезпечення); суми компенсування шкоди, заподіяної працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також суми, що виплачуються особам, які мають право на компенсування шкоди в разі втрати годувальника тощо.

Інші заохочувальні та компенсаційні виплати – виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами й положеннями, компенсаційні та інші грошові й матеріальні виплати, які не передбачено актами чинного законодавства або які проводяться понад установлені зазначеними актами норми.

Колективна угода – правовий акт, який установлює загальні принципи регулювання соціально-трудових відносин та пов'язаних із ними економічних відносин і укладається між повноважними представниками працівників та роботодавців на державному, галузевому, регіональному рівнях у межах їхньої компетенції.

Колективний договір – правовий акт, який регулює соціально-трудова відносини на підприємстві, в установі та організації та укладається між роботодавцем і працівниками в особі їхніх представників.

Колективний трудовий спір (конфлікт) – розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин, щодо встановлення нових або зміни наявних соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення чи зміни колективного договору, угоди; виконання колективного договору, угоди або окремих їхніх положень; невиконання вимог законодавства про працю.

Комісія державних нагород та геральдики – дорадчий орган, який утворюється при Президентові України для попереднього розгляду питань, пов'язаних із нагородженням державними нагородами, президентськими відзнаками та забезпеченням єдиних підходів до розвитку геральдичної справи.

Компенсація – грошові виплати, які встановлюються з метою відшкодування працівникам затрат, пов'язаних із виконанням ними трудових або інших передбачених законодавством України обов'язків та функцій.

Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, який приймає рішення та дає висновки у справах щодо: конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відповідності до Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що подаються до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Контракт у трудовому праві України – одна з форм строкового трудового договору, сфера застосування якого визначається законами.

Кратна матеріальна відповідальність – матеріальна відповідальність, яка постає в кратному розмірі заподіяної шкоди.

Локальні нормативно-правові акти – один із видів джерел трудового права України, які приймаються безпосередньо на підприємстві, в установі, організації.

Матеріальна відповідальність – один із видів юридичної відповідальності, зобов'язання однієї зі сторін трудового договору (працівника, роботодавця) відшкодувати відповідно до законодавства України матеріальну шкоду, заподіяну іншій стороні цього договору.

Матеріальна відповідальність працівника – обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну роботодавцеві.

Метод трудового права України – комплексне поєднання централізованого (імперативного) та децентралізованого (автономного) правового регулювання суспільних відносин, що є предметом трудового права України, на основі координації дій суб'єктів правовідносин, локального правостановлення та можливостей застосування спеціальних юридичних санкцій для забезпечення належного виконання учасниками цих правовідносин своїх прав та обов'язків.

Мінімальна заробітна плата – законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт).

Міністерство праці та соціальної політики України – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України; є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зайнятості, соціального захисту населення, соціального страхування, оплати, нормування та стимулювання праці, охорони й умов

праці, пенсійного забезпечення, соціального обслуговування населення, соціально-трудових відносин, трудової міграції.

Момент виникнення колективного трудового спору (конфлікту) – під час надходження повідомлення від роботодавця до вповноваженого представницького органу найманих працівників, категорії найманих працівників, колективу працівників чи профспілки про повну або часткову відмову в задоволенні колективних вимог і прийняття рішення про незгоду з рішенням роботодавця, або коли строки розгляду вимог закінчилися, а відповіді від роботодавця не надійшло.

Надурочні роботи – роботи понад установлену тривалість робочого дня.

Найманий працівник – фізична особа, яка працює за трудовим договором на підприємстві, в установі та організації, у їх об'єднаннях або у фізичних осіб, які використовують найману працю.

Національна рада соціального партнерства – постійно діючий консультативно-дорадчий орган при Президентові України, який утворено Президентом України із представників Кабінету Міністрів України, об'єднань підприємців та професійних спілок для узгодженого вирішення питань, що виникають у соціально-трудої сфері.

Національна служба посередництва та примирення – постійно діючий державний орган, який сприяє поліпшенню соціально-трудових відносин та запобігає виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), прогнозує їх та сприяє своєчасному їх вирішенню, здійснює посередництво для вирішення таких спорів (конфліктів).

Незалежний посередник – визначена за спільним вибором сторін особа, яка сприяє встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, бере участь у виробленні примирною комісією взаємоприйняттого рішення.

Ненормований робочий день – особливий режим робочого часу, який встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу.

Неповний робочий час – вид робочого часу, який встановлюється в обов'язкову випадку (на прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда (у тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням) або здійснює догляд за хворим членом своєї родини відповідно до медичного висновку) та угодою між працівником і роботодавцем, а оплата праці здійснюється пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Нещасний випадок – обмежена в часі подія або раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, що сталися в процесі виконання ним трудових обов'язків, унаслідок чого заподіяно шкоду здоров'ю або настала смерть.

Нещасні випадки не виробничого характеру – непов'язані з виконанням трудових обов'язків травми, у тому числі отримані внаслідок

заподіяних тілесних ушкоджень іншою особою, отруєння, самогубства, опіку, обмороження, утоплення, ураження електричним струмом, блискавкою, травми, отримані через стихійне лихо, контакт із тваринами тощо, які призвели до ушкодження здоров'я працівників.

Нічний час – час із 22 години до 6 години ранку.

Нормальна тривалість робочого часу – тривалість робочого часу працівників, яка не повинна перевищувати 40 годин на тиждень.

Нормативно-правовий акт – акт, що видається в установленому порядку та визначає норми права, уводить їх у дію, вносить зміни або скасовує правила загального характеру.

Норми праці – норми виробітку, часу, обслуговування, чисельності, що встановлюються для працівників відповідно до досягнутого рівня техніки, технології, організації виробництва й праці.

Об'єктивний бік дисциплінарного проступку – протиправна поведінка працівника (невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків), шкідливі наслідки й причинний зв'язок між ними та поведінкою правопорушника.

Об'єднання організацій роботодавців – неприбуткова організація роботодавців, яка об'єднує організації роботодавців на засадах добровільності та рівноправності з метою представництва й захисту прав та інтересів організацій роботодавців.

Облік робочого часу – фіксовані відомості про явку працівників на роботу та виконання ними трудових обов'язків протягом установленої тривалості робочого часу.

Обмежена матеріальна відповідальність – матеріальна відповідальність, яка постає в розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше за середній місячний заробіток.

Організації профспілки – організаційні ланки профспілки, визначені статутом профспілки, що діють у межах повноважень, наданих статутом та Законом України «Про професійні спілки, гарантії їх діяльності».

Організація роботодавців – громадська неприбуткова організація, яка об'єднує роботодавців на засадах добровільності та рівноправності з метою представництва та захисту їхніх прав та інтересів.

Основна заробітна плата – винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки).

Охорона праці – система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження здоров'я та працездатності людини в процесі праці.

Первинна організація профспілки – добровільне об'єднання членів профспілки, які, як правило, або працюють на одному підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності й виду господарювання

чи у фізичної особи, яка використовує найману працю, або забезпечують себе роботою самостійно, або навчаються в одному навчальному закладі.

Переведення на іншу роботу – доручення працівникові роботи, яка не відповідає спеціальності, кваліфікації чи посаді, визначеній трудовим договором.

Підприємство – самостійний суб'єкт господарювання, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідницьку й комерційну діяльність із метою одержання відповідного прибутку (доходу).

Повна матеріальна відповідальність – матеріальна відповідальність, яка настає у повному розмірі заподіяної шкоди.

Поділ щорічної відпустки на частини – надання щорічної відпустки на прохання працівника частинами будь-якої тривалості за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14-ти календарних днів, проте невикористана частина відпустки надається з дня тижня, що є наступним за днем закінчення попередньої використаної її частини.

Посада – визначена структурою та штатним розкладом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Посередник – підготовлена Національною службою посередництва та примирення особа, яка в разі визначення її за спільним вибором сторін колективного трудового спору (конфлікту) набуває статусу незалежного посередника.

Почесне звання України – державна нагорода, яка присвоюється особам, що працюють у відповідній галузі економічної та соціально-культурної сфери, як правило, не менше десяти років, мають високі трудові досягнення та професійну майстерність, якщо інше не встановлено положенням про почесне звання України.

Працевлаштування – комплекс організаційних, економічних та правових заходів із забезпечення трудової зайнятості населення.

Працівник – фізична особа, яка працює на підставі трудового договору на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи, що використовує найману працю.

Предмет трудового права України – система індивідуальних та колективних трудових відносин чи трудових та тісно пов'язаних із ними відносин; у свою чергу, останні поділяються на відносини, що передують трудовим відносинам, відносини, що функціонують одночасно з ними, та відносини, які є їхнім наслідком.

Предмет трудового права України як науки – трудове право України як галузь права.

Примирна комісія – тимчасовий позавідомчий орган, що створюється сторонами соціально-трудова відносин у разі виникнення колективного трудового спору (конфлікту) відносно встановлення нових або зміни наявних соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладання чи зміни колективного договору, угоди.

Принципи трудового права України – основні засади правового регулювання суспільних відносин, що є предметом трудового права України (індивідуальні та колективні трудові відносини, або трудові відносини та відносини, які з ними тісно пов'язані), визначають загальну спрямованість та притаманні змісту трудового права ознаки.

Простій – припинення роботи, викликане відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи, невідворотною силою або іншими обставинами.

Професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації – навчання осіб, які зареєстровані у службі зайнятості як такі, що шукають роботу, та безробітних; організоване державною службою зайнятості за її направленням у навчальних закладах, на підприємствах, в установах, організаціях (незалежно від їхньої підпорядкованості) згідно з укладеними договорами або у спеціально створених для цього навчальних центрах державної служби зайнятості за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної (трудової) діяльності (навчання).

Професійне захворювання – захворювання, що виникло внаслідок професійної діяльності застрахованого працівника та зумовлюється виключно або переважно впливом шкідливих речовин і певних видів робіт та інших факторів, пов'язаних із роботою.

Профспілковий орган – орган, створений згідно зі статутом (положенням) профспілки, об'єднання профспілок, через який профспілка здійснює свої повноваження.

Профспілковий представник – керівник профспілки, її організації, об'єднання профспілок, профспілкового органу, профорганізатор або інша особа, вповноважена на представництво статутом або відповідним рішенням профспілкового органу.

Пряма дійсна шкода – втрата, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства, установи, організації провести затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або здійснити зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати.

Роботодавець – власник підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, виду діяльності, галузевої належності або вповноважений ним орган (керівник) чи фізична особа, яка відповідно до законодавства використовує найману працю.

Роздроблений робочий день – форма організації робочого часу, за якої робочий день може бути поділено на частини за умови загальної тривалості роботи, що не перевищує встановленої тривалості робочого дня.

Святкові дні – установлені законодавчими актами вільні від роботи дні, які присвячено видатним подіям або пам'ятним датам, а саме: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День незалежності України.

Система оплати праці – спосіб визначення розміру винагороди за працю залежно від витрат або результатів праці.

Система трудового права України – складається з трьох частин – загальних положень, індивідуального трудового права та колективного трудового права чи загальної та особливої (спеціальної) частини.

ДОДАТОК Ф

Перелік тем для «Студентських проектів»

Напрямок: Право соціального забезпечення

1. Основні етапи становлення системи соціального забезпечення.
2. Поняття соціального забезпечення, соціального страхування й соціального захисту населення.
3. Функції соціального забезпечення: економічна, демографічна, реабілітаційна.
4. Право людини на соціальне забезпечення та роль держави в його реалізації. Формування системи соціального забезпечення.
5. Організаційно-правові форми здійснення конституційного права на соціальне забезпечення.
6. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та його види.
7. Забезпечення окремих категорій громадян за рахунок прямих асигнувань з державного бюджету.
8. Державна соціальна допомога як форма соціального забезпечення малозабезпечених громадян.
9. Поняття й предмет права соціального забезпечення: матеріальні, процедурні, процесуальні відносини.
10. Особливості методу права соціального забезпечення.
11. Система права соціального забезпечення.
12. Відмінність права соціального забезпечення від інших галузей права та взаємодія з ними.
13. Поняття, особливості джерел права соціального забезпечення, форми їх вираження та класифікація.
14. Загальна характеристика основних джерел права соціального забезпечення. Міжнародно-правове регулювання відносин у сфері соціального забезпечення.
15. Міжнародні договори, угоди у сфері соціального забезпечення.
16. Поняття, система та значення основних принципів права соціального забезпечення України.
17. Зміст принципів права соціального забезпечення України.

18. Поняття, загальна характеристика та види правовідносин із соціального забезпечення.
19. Загальна характеристика суб'єктів, об'єктів і змісту правовідносин із соціального забезпечення.
20. Пенсійні правовідносини. Зміст, підстави виникнення, зміни й припинення пенсійних правовідносин
21. Правовідносини, що стосуються допомог і компенсацій.
22. Правовідносини у зв'язку з наданням натуральних видів утримання та різних соціальних послуг.
23. Процедурні та процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку із соціальним забезпеченням громадян.
24. Підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин із соціального забезпечення.
25. Поняття трудового стажу, його значення й класифікація.
26. Загальний трудовий стаж, його значення у сфері соціального забезпечення. Спеціальний трудовий стаж, його зміст і підвиди.
27. Вислуга років як особливий вид спеціального трудового стажу.
28. Страховий трудовий стаж, його значення й зміст.
29. Обчислення трудового стажу за загальними правилами.
30. Випадки обчислення трудового стажу у пільговому порядку.
31. Порядок обчислення сезонної роботи та деякої іншої роботи, яка не може виконуватись протягом календарного року.
32. Підтвердження трудового стажу.
33. Поняття пенсій та їх класифікація.
34. Пенсійне забезпечення в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.
35. Недержавне пенсійне забезпечення.
36. Поняття пенсії за віком, її відмінність від інших виплат у системі соціального забезпечення.
37. Пенсія за віком на загальних і пільгових підставах.
38. Пенсії за віком у зв'язку з особливими умовами праці.
39. Дострокова пенсія за віком і пенсія за віком у разі неповного загального трудового стажу.
40. Поняття пенсії з інвалідності.
41. Інвалідність, її групи, причини, час настання та їх юридичне значення.
42. Пенсія з інвалідності на загальних підставах.
43. Пенсія з інвалідності на підставах, передбачених для військовослужбовців.
44. Пенсія у зв'язку з утратою годувальника на загальних підставах.
45. Пенсія у зв'язку з утратою годувальника на підставах, передбачених для сімей військовослужбовців.
46. Розмір пенсії у зв'язку з утратою годувальника. Надбавки до пенсії.
47. Поняття пенсії за вислугу років. Ознаки, що відрізняють її від пенсії за віком.

48. Категорії громадян, які мають право на пенсію за вислугу років, й умови її призначення.
49. Розмір пенсії за вислугу років. Надбавки до пенсії.
50. Поняття соціальної пенсії та підстави для її надання.
51. Відмінність соціальної пенсії від інших пенсій. Громадяни, які мають право на соціальну пенсію.
52. Розміри соціальних пенсій. Підстави для диференціації розміру соціальної пенсії.
53. Механізм обчислення пенсій і заробітку, з якого вони обчислюються. Випадки встановлення пенсії у твердому розмірі.
54. Правила обчислення надбавок до пенсії та її підвищення.
55. Методи обчислення пенсій.
56. Компенсаційні виплати і визначення загальної суми пенсій.
57. Перерахунок раніше призначеної пенсії.
58. Порядок і розмір підвищення пенсії. Адаптація пенсійних виплат.
59. Органи, що здійснюють пенсійне забезпечення.
60. Звертання за пенсією, документи, необхідні для її призначення.
61. Загальні правила виплати державної пенсії.
62. Відрахування з пенсій. Випадки та правила відрахування.
63. Пенсії для громадян, які займають державні посади і посади державних службовців.
64. Пенсійне забезпечення окремих категорій державних службовців, зайнятих у певних структурах влади, та їх сімей.
65. Особливості пенсійного забезпечення за вислугу років державних службовців, суддів, працівників прокуратури і митних органів.
66. Особливості пенсійного забезпечення наукових та науково-педагогічних працівників.
67. Особливості пенсійного забезпечення працівників засобів масової інформації.
68. Особливості пенсійного забезпечення за вислугу років окремих категорій працівників цивільної авіації та льотно-випробного складу.
69. Поняття, види та загальна характеристика допомог із соціального забезпечення.
70. Класифікація допомог і методи визначення їх розмірів.
71. Категорії громадян, які мають право на допомогу у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю.
72. Підстави для виплати допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю.
73. Категорії громадян, які мають право на допомогу в разі безробіття.
74. Терміни виплати допомоги в разі безробіття, її розміри й порядок обчислення.
75. Допомога у зв'язку з вагітністю і пологами. Порядок обчислення заробітку, на основі якого визначається розмір допомоги у зв'язку з вагітністю й пологами.

76. Одноразова допомога в разі народження дитини, її розмір, порядок призначення й виплати.
77. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.
78. Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням.
79. Допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми. Інші види допомог сім'ям з дітьми.
80. Щомісячні допомоги дружинам військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом.
81. Одноразова допомога й щомісячні грошові компенсації при виникненні поствакційних ускладнень.
82. Одноразова допомога в разі зараження вірусом імунодефіциту людини.
83. Одноразова допомога вимушеним переселенцям.
84. Одноразова допомога біженцям.
85. Одноразова й щомісячні допомоги громадянам, які проходили військову службу, під час звільнення з військової служби.
86. Одноразова допомога для дітей-сиріт.
87. Допомога на поховання.
88. Поняття й види компенсаційних виплат.
89. Види (форми) державної соціальної допомоги.
90. Порядок (процедура) надання державної соціальної допомоги.

ДОДАТОК X

Матеріал на допомогу студентам - «Юридична клініка»

Тема «Пенсії за вислугу років і соціальні пенсії»

Питання: Пенсії за вислугу років державним службовцям, суддям, працівникам прокуратури та митних органів. Поняття соціальної пенсії, її відмінність від інших пенсій. Громадяни, які мають право на соціальну пенсію. *Основні поняття до теми:* вислуга років, грошове забезпечення, державний службовець, військовослужбовець, науковий працівник, народний депутат, суддя, прокурор, науково-педагогічний працівник, журналіст, нотаріус.

Завдання для самостійної роботи

1. З 1973 року до 1976 року працювала старшою піонервожатою, з 1977 року до 2000 року – вчителем у школі. Чи буде зараховано до стажу, що дає право на пенсію за вислугу років робота на посаді старшої піонервожатої? Підготуйте письмову відповідь на групове заняття.

2. Звернулися із проханням надати письмову відповідь на наступне питання «... маю 8 років 4 місяці стажу роботи на посаді молодшої медсестри по догляду за хворим протитуберкульозного відділення госпіталю. Мені 51 рік, загальний стаж роботи 27 років. Чи маю право на пенсію за вислугу років. Дайте розгорнуту письмову відповідь із посиланням на чинне законодавство.

Методичні рекомендації

Для окремих категорій громадян законами України можуть встановлюватися умови, норми і порядок їх пенсійного забезпечення, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і недержавного пенсійного забезпечення. Питання участі іноземців і осіб без громадянства в системі пенсійного забезпечення в Україні та участі громадян України в іноземних пенсійних системах регулюються відповідно цим Законом, іншими законами з питань пенсійного забезпечення та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Певні особливості має пенсійне забезпечення військовослужбовців. Закон України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» визначає умови, норми та порядок пенсійного забезпечення військовослужбовців. Вони мають право на пенсію за вислугою років, з інвалідності, в разі втрати годувальника. Пенсії призначаються і виплачуються тільки після звільнення зі служби.

Законом України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 01.06.2000 р. було введено новий вид пенсій - пенсії за особливі заслуги перед Україною, які призначаються таким громадянам: відзначеним почесним званням «народний», «заслужений», державними нагородами України та колишнього СРСР; народним депутатам України, депутатам колишнього СРСР; Героям України, Героям СРСР, Героям Соціалістичної праці, нагородженим орденом Слави трьох ступенів, чотирма і більше медалями «За відвагу»; видатним спортсменам-переможцям Олімпійських ігор, чемпіонам і рекордсменам світу та Європи; космонавтам та членам льотно-випробувальних екіпажів літаків; матерям, які народили семеро і більше дітей та виховали їх до восьмирічного віку.

Згідно із Законом України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» встановлюються пенсії за віком, з інвалідності, в разі втрати годувальника. Вони призначаються тим громадянам, які мають право на пенсію за віком, з інвалідності, в разі втрати годувальника відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

До пенсії, на яку має право особа, встановлюється надбавка. Пенсійне забезпечення наукових працівників регулюється Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (стаття 24). Пенсія науковому працівникові призначається після досягнення пенсійного віку: чоловікам - за наявності стажу роботи не менше ніж 25 років, у тому числі стажу наукової роботи не менш як 20 років; жінкам - 20 років загального і 15 років спеціального стажу. До стажу наукової роботи зараховується час роботи на посадах наукових працівників незалежно від наукового ступеня або вченого звання та посадах, які до них прирівнюються, на підприємствах, в установах, організаціях, вищих навчальних закладах, закладах післядипломної освіти 3-4 рівнів акредитації, а також час навчання в аспірантурі.